

AMEA FOLKLOR İNSTİTUTU

NAZİR ƏHMƏDLİ

AZƏRBAYCAN AŞIQLARI

VƏ EL ŞAİRLƏRİ

(arxiv sənədləri ilə)

Aşıq sənətinin mahir
bilicisi atam Surxay
Əhmədin xatirəsinə

“Elm və təhsil”
Bakı - 2019

**AMEA Folklor İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə çap olunur**

Elmi redaktor: Əli Şamil

Elmi məsləhətçi: Məhərrəm Qasımlı,

əməkdar elm xadimi, professor,

AAB sədri

Rəyçilər:

Əziz Ələkbərli,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Nailə Əskər,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Nazir Əhmədli, Azərbaycan aşığı və el şairləri (arxiv sənədləri ilə)

Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 360 səh.

Kitabda XVIII əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycanın saz-söz sənətinin görkəmli nümayəndələri Ağ Aşıq (Allahverdi), Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Aşıq Söyün Şəmki, Dərələyəzli Aşıq Cəlil, Şair Məmməd Hüseyin, Molla Cuma, Aşıq Hüseyin Bozalqanlı Aşıq Valeh, Xaltanlı Tağı və başqalarının, ümumiyyətlə 16 sənətkarın ömür yolu arxiv sənədləri əsasında yenidən araşdırılmış, indiyə qədər yol verilmiş təhriflər aradan qaldırılmışdır.

Elmi ictimaiyyətə indiyə qədər məlum olmayan Aşıq Məhərrəm, Aşıq Qara, Aşıq Rüstəm, Şair Mustafa kimi yeni adlar üzə çıxarılmışdır.

ISBN 978-9952-8175-0-7

© Nazir Əhmədli, 2019

Elmi redaktordan

FOLKLORŞÜNASLIQDA YENİ MƏRHƏLƏ

Həqq-nahaqq seçilər Haqq divanında” kitabı (2017) mətbəə divarları arasından çıxmamış sosial şəbəkədə böyük qalmaqal başladı. Kitabı hazırlamaq üçün min bir zəhmət çəkən, ciddi faktlar ortaya qoyan, yüz ilə yaxın davam edən yanlışlıqları düzəltməyə çalışan Nazir Əhmədliyə hədə, təhqir, söyüş, həcv yazmaqla kifayətlənmədilər, kitabın elmi redaktoru, ön sözün müəllifi akademik, əməkdar elm xadimi, millət vəkili, türkologiya sahəsində neçə sanballı əsərin müəllifi Nizami Cəfərova da hücumə keçdilər.

Nazir Əhmədli kitabı nəşriyyata verəndə oxumaq üçün mənə də göndərmişdi. İlk səhifədən faktlar və faktların izahı məni özünə elə çəkdi ki, əlimdəki vacib işlərimi yarıda qoydum, Türkiyəyə göndərməli olduğum məqaləni bitirə bilmədim. Bilgisayar arxasına keçib “Haqq-nahaqq seçilər Haqq divanında” kitabı haqqında düşündüklərimi elə həmin gecə yazdım Nazir Əhmədliyə göndərdim. Mən sanki məqalə yazmırs, sərin bir bulaq suyu içirdim. Uzun illər axtardığım faktlara bu kitabda rast gəlmişdim. Arxiv sənədlərinə dayanan araşdırıcı Aşıq Ələsgərin ömür yolu ilə bağlı ciddi və əsaslı faktları oxucuya təqdim edirdi. Bu sənədlər sadəcə bir və ya bir neçə aşığın ömür yolunu dəqiqləşdirmək baxımından önəmli deyildi, həm də 19-cu yüzilliyin tarixinin,

mədəniyyətinin, folklorunun öyrənilməsinə yeni bir yön verirdi.

Yeniliklər çox vaxt alqışlarla qarşılanmır, ona qarşı sərt dirənişlər də olur. Tarixi təcrübəyə dayanaraq kitaba qarşı yersiz hüçümlər olacağını hiss edirdim. Buna görə də yazımda müəllifi qarşıdan gələn “təhlükə”yə dözümlü olmağa, səbirli, təmkinli davranmağa çağırırdım. Qeydlərim əslində kitab və mühitim haqqında düşüncələrimdən ibarət idi. Planlaşdırırdım ki, kitab nəşr olunandan sonra qeydlərimin üzərində işləyib qəzetlərin birinə göndərərəm.

Qeydlərimi Nazir Əhmədliyə göndərdim. O, mənim bir gecəyə yazdığımı ikinci ön söz kimi vermək istədiyini bildirdi. Düşündüm ki, belə daha münasibdir. Kitaba qarşı hücum çəkmək istəyənlər bəlkə yazdıqlarımı oxuyanda bir az sakitləşərlər. Yalnız yazdığım fikirlər deyil, Göyçədə doğulmağım, uzun illər aşıqlarımızın yaradıcılığını araşdırmağım, bu mövzuda bir neçə kitab, onlarla məqalə yazmağım dalğaqıran rolunu oynayır. Düşündüyüm kimi olmadı. Nizami Cəfərovun cəmiyyətdəki mövqeyi də, mənim göyçəli olmağım və aşıq yaradıcılığından yazmağım da hücum edənlərin və ittihamların qarşısını ala bilmədi. Göyçəli olmağımı ona görə tez-tez vurğulayıram ki, Nazir Əhmədliyə ilk hücum göyçəlilərin adından oldu.

Onu ittiham edirdilər ki, dərələyəzli olduğu halda nədən Göyçədən yazır. Doğulduqları yeri bilməsən, dərələyəzlini göyçəlidən seçmək o qədər də asan deyil. Göyçə ilə Dərələyəz qonşu mahallar olduğundan orada yaşayan türklərin əksəriyyəti eyni soydandır. Buna görə də davranışları, danışmaları, yaşam tərzləri, həyata baxışları demək olar ki, eynidir.

“Haqq-nahaqq seçilər Haqq divanında” kitabına hüçüm çəkənlərin ittihamlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1.Sən dərələyəzlisən, get Dərələyəzdən yaz, Göyçədən və göyçəlilərdən yazmağa nə ixtiyarın var?

2.Aşıq Ələsgəri görənlər, aşığın oğlu Aşıq Talib belə deyibsə, sən Talibdən çoxmu biləcəksən və ata--babasını ondan yaxşımı tanıyacaqsan?!

3.Aşıq Ələsgərin şeirində belə bir beyt var:

***“Səksəni, doxsanı ötübü yaşım,
Gor deyə tərənir bəlalı başım”.***

Bu onu göstərir ki, bu şeiri söyləyəndə Ələsgərin yaşı 90-ı ötübmüş.

4.Ermənistan Milli Arxivindəki sənədlər qaynaq göstərildiyindən, onlara etibar etmək olmaz, çünki ermənilər onları saxtalaşdırıblar.

5.Nazir Əhmədli Aşıq Ələsgərin yaşını azaltmaqla Göyçədə yaşayan türklərin tarixini təhrif etmiş olur.

6.Heydər Əliyev Aşıq Ələsgərə 150 və 175 illik yubileyini keçirib. Məgər o bimirdi ki, Aşıq Ələsgər nə vaxt anadan olub? Bu kitab Heydər Əliyevin nüfuzuna xələl gətirir.

7.Saxtalaşdırılmış sənədlər ermənilər tərəfindən qəsdən Nazir Əhmədliyə ötürülüb.

8.Sən kimyaçısan, get kimya ilə məşğul ol, ədəbiyyatla nə işin var?

9.Bu sənədlərin nəşri Aşıq Ələsgərin qarşıdan gələn 200 illik yubileyini poza bilər, bu işə milli maraqlarımıza ziyandır.

10.Nazir Əhmədli miladi tarixlə hicri tarixini səhv salıb.

11.Fransız mənşəli, rus məmuru İvan Şopenə istinad etmək düzgün deyil. O, planlı şəkildə Qafqazda ermənilərin sayını çox göstərüb və onların bölgənin qədim xalqı olduğunu yazıb.

Və başqa ittihamlar.

Qəribədir ki, bir avropalı, amerikalı, yaponiyalı, afrikalı və ya başqası Azərbaycan haqqında bir sətir yazanda onunla qürurlanırıq. Göyçə aşığılarından yazsalar sevincimizin həddi-hüdudu olmaz. Hətta yanlışlıqlarını bilsək belə, çox vaxt üzə vurmırıq. Daha çox müsbət cəhətlərini qabardırıq...Tariximizdən, ədəbiyyatımızdan yazanlar da eləcə. Kimə demək olar ki, sən filan bölgədən olduğuna görə başqa bölgədən yazma?!

Fikirləşmək istəmirdilər ki, bölgədə vergi toplanmasını dəqiqləşdirmək üçün İvan Şopenə Kameral siyahını hazırlamaq tapşırılmışdı. O, ermənilərin sayını çox göstərsə idi mövcud olmayan adamların vergisi kimdən alınacaqdı?

Ali təhsilli, cəmiyyətdə müəyyən nüfuzu olan insanların statusları göstərirdi ki, onların arxivlər haqqında, arxivlərdə işləmək, oradakı materiallardan istifadə haqqında elementar təsəvvürləri yoxdur. Arxivdə çalışan araşdırıcı istifadə etdiyi sənədin şifrəsini göstərər. Kim şübhələnərsə və ya dəqiqləşdirmə aparmaq istəyərsə gedib həmin şifrə ilə saxlanan sənədlə tanış ola bilər. Heç bir arxiv araşdırıcıya sənədin orijinalını verməz ki, “apar, opponentlərinə göstər”.

İş o yerə çatdı ki, Nazir Əhmədlinin **qaraguruh** adlandırdığı dəstə şeytanın da ağına gəlməyən bir iş əl atdı - onun “yalanını çıxarmaq üçün” Rusiya Dövlət

Arxivinin adından saxta “sənəd” belə təqdim etdilər. Nazir Əhmədli həmin arxivə müraciət edib oradan aldığı cavabı ictimaiyyətə təqdim etməklə onları növbəti dəfə məyus və xar etdi...

“Haqq-nahaqq seçilər Haqq divanında” kitabına hücum çəkənlərin ittihamlarını hamısına cavab vermək fikrindən uzağıq. Çünki ağıllı oxucu bu ittihamlara ciddi yanaşmır. Nazir Əhmədli də dəfələrlə sosial şəbəkədə o ittihamlara cavab verib. Biz onlardan bəzilərinə münasibət bildirməklə kifayətlənəcəyik.

Bölgəçilikdən sonra keçdilər kitabın müəllifinin, ön söz yazarların milli kimliyini şübhə altına almağa. Bu azmış kimi, başladılar ki, guya kitabda Aşıq Ələsgərin, Aşıq Alının milli mənsubiyyəti yanlış verilib. Qəribəsi bu idi ki, sosial şəbəkələrdə, saytlarda durmadan yanlışlıqlar təkrarlanır, tənqid yerinə təhrif və təhqirlər yağdı.

Elmi həqiqətləri meydana çıxartmağın, onu müdafiə etməyin necə çətinliklərə başa gəldiyini oxuculara göstərmək üçün Nazir Əhmədli bütün bunları “Nadanlıq” adlı kitabında bir yerə toplayıb 2018-ci ildə nəşr etdirdi.

Hücum edənlərin hamısı savadsız, sıradan birisi deyildi. Onlardan bəziləri cəmiyyətdə tanınan, yaradıcılıqla məşğul olan insanlar idi. Onların arasında peşəkar jurnalistlər də vardı, şairlər də, araşdırıcılar da. Dəqiq elmlər sahəsində yüksək elmi dərəcəsi olanlar da, tarixçilər də, ədəbiyyatçılar arasında da bu ittihamlara qoşulanlar var idi. Ən sərt hücum edənlər, təhqirə üstünlük verənlər kitabı oxumaq istəmirdilər. Amma böyük coşğunluq və pafosla danışıır, yazırdılar.

Onlar qısa müddətdə sürətlə təşkilatlara da bildilər. Arxivdə işləməyən, oradakı materiallardan necə istifadə edildiyini bilməyənlər çox sərt və ağılasığmaz tələblər irəli

sürürdülər. Nazir bəy onları *qaraguruhçular* adlandırırsa da, mən onların bir hissəsinin işi bilməyən çılğın vətən-sevərlər olduqlarını görürdüm. Nazir bəy inadla faktları, sənədləri ortaya qoyur, izah edir, hər bir insana səbrlə cavab verməyə çalışırdı. Onlar isə fakt və sənədlərin doğruluğuna, dəqiqliyinə qətiyyənlə əhəmiyyət vermişdilər. Bu yazılar Nazir Əhmədlini əsəbləşdirir, hətta həcvə həcvlə cavab verirdi.

Kitaba, müəllifə, orada yazılanların həqiqət olduğunu deyənlərə qarşı hücumlar o qədər kəskinləşmişdi ki, ciddi alimlər belə başlarını cəncələ salmamaq üçün susurdular. Qəzet-jurnal redaktorları da kitab haqqında obyektiv fikir demək istəyən alimlərin yazısını yaxın buraxmırdılar. Nazir bəy az qala təkbaşına, hər gün sosial şəbəkələrdə, küçədə, idarə və təşkilatlarda hücum edənlərə cavab verir, izahat işi aparırdı. Mən isə onların qaldırdığı tozanağın yatmasını səbrlə gözləyirdim. Təxminən bir ildən sonra yavaş-yavaş hücumlar səngiməyə başladı. Kitabı oxuyanların bir çoxu fikrini dəyişdi. Sosial şəbəkədə, saytlarda yazılan ittihamları “Haq nəhaq seçilər Haq divanında” kitabında tapmayanlar Nazir Əhmədiyə də, mənə də suallar yağdırmağa başladılar: “Axı, flakələr yazırdı ki, kitabda Aşıq Ələsgərin, Aşıq Alının kürd olduğu göstərilib? Nə qədər axtardım kitabda elə faktlar tapa bilmədim. Bəs bu söhbət haradan yaranmışdı?”

Mən sakitcə: “Onu məndən deyil, yazanlardan xəbər al” - deməklə kifayətlənirdim.

Bu adamların bir çoxu da məclislərdə görüşərkən utana-utana “Mən kitabı oxumamışdım, dedilər ki, göyçəliyələri təhqir ediblər, Aşıq Ələsgərin, Aşıq Alının milli mənsubiyyəti haqqında yanlış və qərəzli bilgiler verib-

lər, mən də hirsələndim, ağzıma gələni yazdım və toplanılarda sizin əleyhinizə bəs qədər danışdım”- deyirdi.

“Haqq-nahaqq seçilər Haqq divanında” kitabının ətrafında gedən mübahisələrə belə geniş yer ayırmağım səbəbsiz deyil. Nazir bəy nə folklorşünasdır, nə tarixçi, nə də ədəbiyyatçı. O, kimya elmləri üzrə fəlsəfə doktorudur. Onu peşəkar folklorçuya, tarixçiyə çevirən bir səbəb içdən gələn bir vətən sevgisi idi. O, rus-erməni işğalı altında qalan torpaqlardakı izimizi arxiv sənədlərinin dili ilə ortaya qoymağa başladı. Öncə doğulduğu Gabud kəndinin, Dərələyəz mahalının, sonra Göyçə mahalının, onun ardınca İrəvan şəhərinin, Qazax nahiyyəsinin, bu yaxınlarda isə Vedibasar və Şəhur mahallalarının Kameral təsvirlərini çapa hazırlayıb onlara geniş izah və şərhlər yazaraq nəşr etdirdi. Növbədə isə Zəngibasar, Gərnibasar, Qırxbulaq, Sürməli, Sərdarabad, Dərəçiçək, Şəmşəddil və başqa mahalların Kameral təsvirləri durur. Bu sənədləri İrəvan xanlığını işğal edən Rusiyanın məmurları tərtib edib. Kəndlərin adı, orada yaşayan adamların milliyəti, yaşı, ailə üzvləri, mal-mülkləri haqqındakı bilgiler onu göstərir ki, bölgədə hakim xalq türklər olmuşdur. Rusiyanın uzunmüddətli planı ilə ermənilər sonradan oraya gətirilib yerləşdirilmişdi. Zaman-zaman çoxluq təşkil edən türklər və müsəlman kürdlər zor gücünə bölgədən qovulmuş və sonda Rusiya ermənilərdən ibarət Ermənistan Respublikası yarada bilmişdir.

Nazir Əhmədli uzun illər arxivlərin künc-bucağında qalmış sənədləri kitablara çevirib nəşr etməklə bizlərə təkcə ata-babalarımız haqqında doğru-düzgün bilgi əldə etməyə şərait yaratmadı, həm də imkan verdi ki, o sənədlərdən istifadə edək, məqalələr yazaq, kitab-

lar nəşr etdirək. Faktlara dayanaraq yazsa bilək ki, bugünkü Ermənistan ərazisində yaşayanların əksəriyyəti türklər və müsəlmanlar olub. Son 200 ildə Rusiya bizim ata-babalarımızı qovmaqla, məhv etməklə oraya gətirdiyi ermənilər üçün Ermənistan dövləti yaradıb. Bu gün də həmin dövlətdən Qafqazda və Yaxın Şərqdə alət kimi yararlanmaqdadır.

Rusiya özünü xeyirxah, sülhsevər hakim kimi aparsa da, sonuncu türk və müsəlman ailələrinin indiki Ermənistandan qovulmasının da, Qarabağın işğalının da təşkilatçısıdır. O, bu gün dünyanın ən modern öldürücü silahlarına sahib olan bir dövlətdir. Buna görə də, ona qarşı sərt dirəniş göstərmək o yana, əməllərini açıq söyləməyə də çəkinirlər. Azərbaycan kimi kiçik dövlətlərə rəhbərlik edənlər isə bunların hamısını yaxşı bildiklərindən özlərini Rusiyaya dost göstərməkdən başqa bir çarə görmürlər.

Tək-tək vətənsəvərlər isə dövlətlərin yeritdiyi siyasətə baxmayaraq, həqiqətləri açıb xalqa və dünya ictimaiyyətinə deməkdən çəkinmir. Nazir Əhmədli də belə vətənsəvərlərdən olduğuna görə, Rusiya imperiyasının Qafqazı işğal etdikdən sonra hazırladığı Kameral təsvirləri nəşr etdirmək üçün var gücü ilə çalışır. Bu kitabları ilə sanki demək istəyir: “Ey mənim xalqım, illər uzununu böyük qardaş deyə sənə təqdim edilən, dost adlandırılan Rusiyaya bax gör, babalarını neçə soyub talayıb, onlara necə divan tutub!”

Nəşr etdirdiyi kitabları ilə müəllif dünyanın xeyirxah, demokratik və haqqsevər insanlarına deyir: “Baxın, Rusiya məmurlarının tərtib etdiyi sənədlər də təsdiqləyir ki, bu gün Ermənistan adlandırılan ərazi türklərin ata-baba vətənidir!”

Belə ağır və məsuliyyətli bir işi davam etdirən Nazir Əhmədli sanki aradabir özünə “yüngül iş” də tapır. Aşıqlarımızın ömür yollarını, yaradıcılıqlarını öyrənir. Bu “yüngül iş” adlandırdığım araşdırmadan aydın olur ki, aşıq yaradıcılığını öyrənən araşdırıcılarımız, yəni akademikimiz də, professorumuz da, dosentimiz də arxiv sənədləri ilə işləmədikləri üçün çoxlu yanlışlığa yol vermişlər. Ürək ağrıdan odur ki, onların bir çoxu nəinki arxiv sənədlərinə baxmamış, hətta haqqında dissertasiya yazdıqları aşıqların doğulduğu kəndə belə gedib, onun nəslindən olanlarla görüşməmişlər. Hətta onlar aşıqlarımız haqqında ilk dəfə fikir söyləyən araşdırıcıların yazdıqlarını belə diqqətlə və müqayisəli oxumamışlar. Nəticədə, yanlış faktlar daha geniş yayılmağa başlamışdır.

Araşdırıcılarımız Şah İsmayılın sarayında və ordusunda aşıqların olduğunu yazırlar. Lakin şahın saray tarixçiləri və təzkirəçilər bu haqda elə bir ciddi bilgi vermir, aşıqların birinin də olsa adını çəkmirlər. Təkcə Şah İsmayıl dövründə deyil, öncə və ondan sonra yaşamış şahların sarayındakı aşıqlar haqqında da bilgi yoxdur. Buna görə də Qurbani, Abbas Tufarqanlı (Duxarqanlı), Xəstə Qasım, Kərəm, Dəllək Murad və başqa aşıqların ömür yollarını haqlarındakı dastanlar və şeirlər əsasında müəyyənləşdirməyə çalışıblar. Bu halda isə ortaya bəzi problemlər çıxır.

“Şah İsmayıl və Gülgəz”, “Aşıq Valeh və Zərnigar”, “Çoban Məhəmmədin Qars səfəri” və başqa dastanları diqqətlə incələyəndə görürük ki, onlar bədii yaradıcılıq məhsuludurlar. “Aşıq Valeh və Zərnigar” dastanında Aşıq Valehin Dağıstana səfər etməyindən, Zərnigari orada gördüyündən və bir çox aşığı bağlamış Zərnigari məğlub edib Qarabağa gətirməsindən söz

açılır. Zərnigarın nəslindən olanlar və bölgəni yaxşı tanıyanlar onun Dağıstanlı deyil, Qarabağlı olduğunu yaxşı xatırlayırlar. Eləcə də “Çoban Məhəmmədin Qars səfəri”ndə Aşıq Ələsgərin qardaşı Məhəmmədin Qarsa dəmir yol çəkilərkən orada işləməyə getdiyindən, şəhər meydanında Səlbi Xüraman adlı bir qadın aşığın 39 aşığı bağladığından söz açılır. Dastanda təsvir olunur ki, Məhəmməd Dağıstanlı xanım aşiq-Səlbi Xuramanı bağlayır və onu Göyçəyə gətirərək evlənir. Əslində isə Çoban Məhəmməd nə Qarsa gedib, nə də orada fəhləlik edib. Səlbi Xuraman kimi təsvir etdiyi isə Göyçədən olan arvadı Səlbidir. O, da şeirdən, musiqidən uzaq olub. Yəni Səlbi Xuramanın adından deyilən şeirlər də Məhəmmədin şeirləridir. “Aşıq Alının Osmanlı səfəri” dastanında Əsmər xanımın adından deyilən sözlər Aşıq Alının öz şeirləri olduğu kimi.

Nazir Əhmədlinin arxiv sənədləri ilə üzə çıxardığı faktlar göstərdi ki, “Ələsgərlə Səhnəbanı” dastanındakı rəvayətlərin əksəriyyəti də dastan yaradanların yaradıcılıqlarının məhsuludur, Aşıq Ələsgərin tərcümeyihəni yazanlar çox vaxt dastana əsaslanmış, əsil həqiqətləri təhrif etmişlər. Bu həqiqətlər üzə çıxanda isə bəzi adamlar psixoloji diskomfort, sarsıntı keçirir, böyük ustadın dastanlaşmış həyatındakı əsil həqiqətləri qəbul etmək istəmirlər.

Müasirəmiz olan bir neçə aşiq də dastan yaratmışdır. Bu dastanların qəhrəmanı olan qadınların onların öz xanınları olduğunu yaxşı bilirik. Onların adından deyilən şeirlər də dastanı yaradan aşıqların öz şeirləridir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, dastanlar müəyyən dövr haqqında hansısa bilgiləri özündə saxlasa da, tarixi həqiqət deyil. Orta yüzillərdə yaşamış aşıqlar haqqında

əlimizdə yetərincə bilgi olmadığından onların haqqında dastanlardan, bizə gəlib çatan şeirlərindəki ifadələrdən yaşadıkları dövr haqqında bilgi almağa çalışılır. Toplayıcıların həmyerlisi bildiyi, yaxud araşdırma mövzusu olan aşığın böyük göstərmək üçün başqalarının da şeirini onun adına verməsi, yaxud aşığın adından şeirlər yazıb kitablara daxi etməsi məsələləri daha da dolaşdırmışdır. Belədə ciddi araşdırıcının da doğru-dürüst fikir söyləməsi çətinləşir. Məsələn, Miskin Abdalın adından nəşr edilmiş aşağıdakı şeiri gözdən keçirək:

*Dayanıbdır mətin, qoşa,
Şah vüqarlı Ağrı dağı.
Bir qüdrətdir başdan-başa,
Bar-baharlı Ağrı dağı.*

*Başda Nuhun gəməsi var,
Ayağında zəməsi var.
Tarixində qan izi var,
Boran-qarlı Ağrı dağı.*

Orta yüzillərdə yaşamış aşığın, şairin "tarixində qan izi var", "bar-baharlı", "ayağında zəməsi var" kimi ifadələr işlətməsi inandırıcı görünmür. Ümumiyyətlə, bu tərz şeirlər simvolika üzərindən fikirlərini ifadə etməyə üstünlük verən ələvi-qızılbaş ozanlarının yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə tamamilə yaddır. Kitabda müasir təfəkkürlə yazılmış çox sayda şeirlər var. Miskin Abdalın adından verilmiş bir bənddə deyilir:

*Adəm oğlu, xabdan oyan, bir eşit,
Neçə milyon canlar var idi, getdi.*

***Kim sürdü dünyada zövqü-səfanı,
Kimlər "oxxay" deyib, yaradı getdi.***

Bu "şeyri" yazan və Miskin Abdalın adından xalqa sıırıyan savadsız bilmir ki, qədim və orta yüzillərdə milyon ifadəsi yox idi. Milyonu ifadə etmək üçün türkcə qaynaqlarda min-min, farsca mənbələrdə isə həzaran həzar ifadəsi işlədilirdi.

Belə "xeyirxah" əlavələr bəzən araşdırıcıları da çaşdırır. Sənətkarın başqa şeirlərini də, yaşadığı dövrü də şübhə altına alır.

18-ci yüzilə aid sənədlərin sayı nisbətən çoxdur. 19-cu yüzildəki vergi dəftərləri isə olduqca dəyərli qaynaqdır. Buna görə də yazılı qaynaqlara üstünlük verməliyik.

Nazir Əhmədli də belə bir yol seçib. 19-cu yüzildə Göyçədə yaşamış Aşıq Ələsgərin, Aşıq Alının, Ağ Aşığın, Şair Məmməd Hüseyinin və başqalarının ömür yollarına, doğum tarixlərinə aydınlıq gətirən Nazir Əhmədli yeni kitabında dairəni daha da genişləndirmişdir. O, yalnız Göyçə mahalında, Dərələyəzdə yaşamış aşıqların deyil, Qarabağlı Valehin, Xaltanlı Tağının, Şəmkirli Söyünün, şəkili Molla Cumanın, Bozalqanlı Hüseyinin, ümumiyyətlə 16 aşığımızın doğum tarixini və ömür yolunu dəqiqləşdirmişdir. Bu, sadəcə tarixi rəqəmlərin dəqiqləşdirilməsi deyil, həm də o dövr haqqında geniş bilgilərin gün işığına çıxarılmasıdır.

Müəllifin böyük zəhmət bahasına hazırladığı kitab 19-cu yüzildə yaşamış aşıqlarımızın ömür yolunu dəqiqləşdirdiyinə görə, ensiklopediyalar üçün məqalələr hazırlayanlar, dərslik yazarlar, almanax tərtib edənlər həmin faktlardan istifadə etməli olacaqlar. Heç də san-

mayaq ki, bu iş asanlıqla baş verəcək. Köhnə kitablarda, ensiklopediyalarda yazılmış rəqəmlər bir müddət hələ də təkrarlanacaq, yalnız sonradan yavaş-yavaş yanlışlıqlar aradan qaldırılacaqdır.

Nazir Əhmədli “Haqq-nahaqq seçilər Haqq divanında” kitabında çəmi 6 aşığın doğum tarixi haqqında bilgiləri dəqiqləşdirmişdi deyə böyük qalmaql qopmuşdu. Onun cəzalandırılması üçün hökumətin 4-5 ən nüfuzlu təşkilatına 200-ə yaxın adamın imzası ilə şikayət məktubu göndərilmişdi. O indi hazıradığı kitabda 16 böyük sənətkarın doğum tarixinə və yaşadığı dövrə aydınlıq gətirib. “Haqq-nahaqq seçilər Haqq divanında” kitabı ilə müqaisədə indi gərək şikayətçilərin sayı 5-6 yüz nəfər ola. Amma elə olmayacaq. İndiki kitabı təqdir edənlərin, onun dəyərini doğru verənlərin sayı artacaq. Tənqid edənlər və narazılar isə aşıqlarımız haqqında araşdırma aparənları, onların yaxınlarının, tərəfdarlarının bir qismi olacaq. Çünkü hay-haray səngidiyinə görə abırına qısılib susan alimlərimiz, başını ağrıtməq istəməyən redaktorlarımız, sayt rəhbərlərimiz, televiziya əməkdaşları kitab haqqında çəkinmədən öz fikirlərini deyəcəklər və yazacaqlar. Gənc araşdırıcılar müəllifin adından, sanından, elmi titullarından asılı olmayaraq keçmişdə yazılanları yenidən süzəgəcdən keçirib həqiqətləri ortaya qoymağa çalışacaqlar.

Əli Şamil
05.09.2019

MÜƏLLİFDƏN

1828-ci il fevral ayının 10-da imzalanmış Tükmənçay Müqaviləsi ilə Rusiya imperiyası Şimali Azərbaycan xanlıqlarının ilhaqını başa çatdırdı. Müqavilə şərtlərindən birinə görə, İran Qacarlar dövləti 6 ay ərzində həmin ərazilərə aid maliyyə-vergi sənədlərini işğalçı dövlətə təhvil verməli idi. Rusiya hökuməti həmin ərazilərdə mövcud olan vergi sistemi, toplanan vergilərin miqdarı, ümumiyyətlə özü üçün də yeni olan həmin ərazilər barədə bütün məlumatları toplayıb bu ərazilər haqqında aydın təsəvvürə malik olmaq istəyirdi. Ona görə də yeni hökumət bu ərazilərdə *Kameral təsvir* («*камеральное описание*») deyilən sənədlərin tərtib edilməsinə göstəriş verdi.

Kameral təsvirlər Osmanlı imperatorluğunda tərtib edilən təhriir dəftərlərinə oxşar sənədlər idi.

Kameral təsvirlər, ümumiyyətlə, Rusiya imperiyasında, o cümlədən tarixi Azərbaycan torpaqlarında vergiyə cəlb edilən əhali və təsərrüfat subyektləri barədə ilkin statistik məlumatı təmin edəcək rəsmi dövlət sənədləri rolunu oynayırdı. Onların tərtibi qaydaları hər dəfə imperatorun fərmanı və hökumətin qərarı ilə müəyyən edilirdi. Məsələn, Cənubi Qafqaz bölgələrinin («Zaqafqaziya diyarının» («Закавказский край»)) kameral təsvirinin tərtibi ilə bağlı məsələ Rusiya hökumətinin-Nazirlər Komitəsinin 9 aprel 1829-cu il toplantısında müzakirə edilmiş və müsəlmanlar yaşayan ərazilərdə bu işlərin aparılmasında yerli torpaq sahiblərinin (ağalar, sultanlar, bəylər) rus məmurlarına gərəkli yardım göstərmələri barədə

qərar qəbul edilmişdi. *Hökumətin qərarında vergidən yayınma, vergi ödəyəcək insanların adlarının gizlədilməsi və qeydiyyatdan kənarda tutulması təşəbbüslərinə xüsusi diqqət yetirilməsi və belə şəxslərə qarşı ciddi cəza və cərimələrin tətbiq olunması nəzərdə tutulurdu.* Eyni zamanda kameral təsvirin məqsəd və vəzifələri ilə yerli əhalinin öncədən geniş məlumatlandırılması üçün bu siyahıyaalmanın qaydalarının üç dildə – rus, gürcü və Azərbaycan (“tatar”) dillərində çap olunub yayılması, bu qaydaların kilsə və məscidlərdə oxunması haqqında göstəriş verilmişdi. Belə kameral təsvirlərin təqribən hər 10 ildən bir tərtib edilməsi nəzərdə tutulurdu.¹

1828-ci il mart ayının 21-də, İmperator I Nikolay İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının müsəlman əhalisinə “novruz hədiyyəsi” etdi: imzaladığı sərəncamla həmin xanlıqları ləğv edib onların yerində *Erməni vilayəti* yaratdı. Keçmiş xanlıqlar həmin vaxtdan İrəvan əyaləti və Naxçıvan əyaləti adı ilə Erməni vilayətinin tərkibinə daxil edildi. Vilayət yeni yaradılan *İnzibati İdarə* tərəfindən idarə edilirdi.

Kameral təsvirlər 1831-ci, 1842-ci, 1852-ci, 1859-cu, 1873-cü və 1886-cı illərdə tərtib edilmişdir. 1886-cı ildə tərtib edilmiş sonuncu kameral təsvir “*Əyal (ailə) dəftəri*” də adlanır.

Haqqında söhbət gedən Kameral siyahılar, rəsmi dövlət sənədləri olmaqla bir çox cəhətdən mühüm əhəmiyyət daşıyır. *Bu sənədlər onların tərtib edildiyi dövrün iqtisadi, sosial, milli mənzərəsini, etnoqrafi-*

¹ Qazax nahiyyəsinin kameral təsviri (Tərcümə, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi N.Əhmədli). Bakı: 2018, s.6-7.

yasını canlandırıdığı kimi, bir çox tarixi şəxsiyyətlərin, ədəbi simaların doğum tarixlərini müəyyənləşdirmək üçün də qiymətli mənbədir. Təəssüf ki, bu sənədlər indiyə qədər tarixçilərin də, etnoqrafların da, filologiya üzrə tədqiqatçıların da diqqətindən kənarda qalmışdır. Bu sətirlərin müəllifinin indiyə qədər nəşr etdirdiyi Dərələyöz, Vedibasar, Şərrur və Göyçə mahallarının, İrəvan şəhərinin, Qazax nahiyyəsinin Kameral təsvirləri tarixçilər, ədəbiyyatşünaslar, etnoqraflar və digər elm sahələrinin tədqiqatçıları üçün olduqca qiymətli mənbə rolunu oynayır. XIX əsrdə yaşamış məşhur saz və söz ustadlarımızın ömür yolunu, doğum tarixlərini, şəcərələrini öyrənmək üçün biz də həmin kameral siyahılara müraciət edib maraqlı faktlar, məlumatlar üzə çıxartdıq. Bu cür məlumatların toplandığı ilk kitab 2017-ci ildə (**“Haqq-nahaqq seçilər Haqq divanında”**) nəşr edildi və qızgın müzakirələrə, diskussiyalara səbəb olmaqla istər oxucular, istərsə də elmi-ədəbi mühitdə geniş maraq doğurdu. Onun nəşrindən sonra yeni-yeni faktları üzə çıxartdığımıza görə, yenidən həmin mövzuya qayıtmağı vacib saydıq. Adı çəkilən kitabda XIX-cu əsrin böyük söz ustaları Ağ Aşıq (Allahverdi), Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Aşıq Musa, Şair Məmmədhüseyn və Aşıq Söyün Şəmkirlinin həyat və yaradıcılığı yer almışdı. Dərələyözli Aşıq Cəlilin aşkara çıxartdığımız soykökü respublikanın elmi mühitində rəğbətlə qarşılandı və həmin sənədlərin doğruluğunu qəbul edən AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan Aşıqlar Birliyi və Dərələyöz cəmiyyətinin təşkilatçılığı ilə 2018-ci ilin dekabr ayının 26-da elmi-praktik konfrans keçirildi.

Bu kitabda isə adını çəkdiyimiz şəxsiyyətlərlə yanaşı, yeniləri də yer almışdır. Aşıq Valeh, Xaltanlı Tağı,

Molla Cuma, Dərələyəzli Aşıq Cəlil, Şair Aydın, Şair Məhəmməd, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, Zodlu Abdulla, Mirzə Bəylər də onların arasındadır. Adını çəkdiyimiz aşığılar və el şairləri Azərbaycan saz və söz sənətinin görkəmli nümayəndələri olmaqla bərabər, göründüyü kimi Azərbaycan türklərinin yaşadığı bütün coğrafiya əhatə edilmişdir. Həm də bu sənətkarlar haqqında folklorşünaslığımızda yer alan və çox vaxt bir-birini təkzib edən mülahizələr gözdən keçirilib qiymətləndirilmişdir. Bu cür fərqli və səhv mülahizələr isə, fikrimizcə, onların müəlliflərinin heç bir sənədə, yazılı mənbəyə istinad etmədən, bəzən şifahi söhbətlərə, ondan daha pisi isə öz fantaziyalarına güc verərək əfsanəvi şeylər uydurmalarından qaynaqlanmışdır. Ən pisi isə odur ki, bu müəlliflər, tanınmış sənətkarlar haqqındakı dastan-rəvayətləri olduğu kimi onların tərcümeyi-halına çevirmiş və bu yanlışlıqlar neçə illərdir ki, elmi ədəbiyyatlarda kök salmışdır.

Kameral təsvirlərdə Ağbabalı Aşıq Nəsib, Çıldırlı Aşıq Şenlik, Varxiyanlı Məhəmməd, Padarlı Abdulla haqqında apardığımız axtarışlar, təəssüf ki, nəticə vermədi.

Ümid edirik ki, ciddi arxiv materiallarına, rəsmi dövlət sənədlərinə istinad əsasında yazılan bu kitab folklorşünaslığımızda indiyə kimi hökm sürən xaosu aradan qaldıracaqdır.

Haqqında söhbət gedən saz-söz ustadlarını xronoloji ardıcılıqla düzməyi uyğun bildik. Göyçə mahalının Zod kəndindən olan 4 nəfərin haqqında yazılanlar isə bu qaydadan kənar tutuldu. Onu da qeyd edək ki, kitabda yer alan 17 nəfərdən Aşıq Ələsgərin ədəbi qəhrəmanı, Göyçə mahalının böyük oğlu Səmənd ağa istisna təşkil edir.

AŞIQ VALEH

(1766 – 1830 ?)

Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərindən olan Qarabağın tanınmış söz adamlarından biri də Aşıq Valeh kimi tanıdığımız Kərbəlayı Səfidir. Böyük Azərbaycan alimi Firudin bəy Köçərliyə onun ilk və hələlik ən mükəmməl tədqiqatçısı sayı bilərik. Alim “Kərbəlayı Səfi “Valeh” təxəllüs” adlı əsərində yazır: “Kərbəlayı Səfi “Valeh” Cənaboglu Kərbəlayı Abdullanın və Baba bəyin müasiri imiş. O zamanın ürfəsindən sayılan əhli-zövq və sahibi-təb bir vücud imiş. Məhəlli-təvəllüdü Gülablı qəryəsidir ki, ata-babasının əsil vətənidir”.²

Gülablı kəndini ətraflı təsvir edən müəllif onun 1905-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıldığından dərin təəssüf hissi keçirir, kəndin tədricən bərpa olunduğunu qeyd edir və Valehin doğum tarixini belə göstərir: “Həmin bu Gülablı qəryəsində³ hicrətin 12-ci əsrinin axırlarında - yəni 1180-ci və yəni 1190-cı illərdə Valeh təvəllüd etmişdir. 60-70 iləcən ömür etmişdir. Belə ki, 1250-ci tarixdə hali - həyatda imiş. Oxuyub – yazmanı Şuşa qalasında kəsb etmişdir. Ülumi-marifə və xüsusən, şeir deməyə artıq dərəcədə meylü həvəsi var

² F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 1-ci c, Bakı:1978, s.320.

³ “Qəryə” farsca kənd deməkdir.

imiş. O cəhətə vaxtının çoxunu ürəfa məclisində və şüə-
ra dairəsində keçirərmiş”.⁴

Beləliklə, buradan iki qiymətli məlumat – Valehin
doğum tarixini və ilk təhsilini Şuşada aldığını öyrənirik.
1180-ci hicri-qəməri ilini miladi tarixə çevirəndə 1766-
cı ilə, 1250-ci hicri-qəməri il isə 1835-ci ilə düşür. Be-
ləliklə, F.Köçərli Valehin təxminən 1766-1836-cı illər-
də, 70 ilə yaxın yaşadığını ehtimal edir.

F.Köçərli Valehin şəxsiyyətini belə təsvir edir:
“Mərhum Valeh dindar, mömin və müttəqi bir şəxs
olduğu ilə belə xoşsöhbət, danışib-gülən və bəmərə bir
adam imiş. Onun ilə Baba bəyin, İbn Canının və Aşıq
Qənbərin beyinlərində zarafat olduğu üçün bir-birinə
həzl tərifi ilə sözlər deyərmiş. Belə ki, mərhum Baba
bəy Valehin qocalığını həcv edib dişlərinin tökülüb
övrəq olmağını və ağzı köhnə xərabənin ucuq damına
bənzəməyini və saç-saqqalı ağarıb, sümük kimi düm ağ
olmağını zərifənə zikr edib deyir ki, sənin başından şuru
həvəs gedibdir. İndi sənin meylin axirət dünyası ilədir.
Ona görə Xulxunsayını çağır gəlsin, aləmi-bəqadan sənə
vəz eləsin:

*Hər kimsə axtarar, tapar tayını,
Sən də çağır gəlsin, Xulxunsayını.
Söhbəti-üqba eləsin, guş qıl,
Ləzzəti-dünyanı fəramuş qıl.*

Kərbəlayı Səfi onun cavabında Baba bəyə bir neçə
duzlu şeirlər yazıb, onların bəzi bəndlərində Baba bəyə
bərək toxunur. Həman şeirləri belə başlayır:

⁴ F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. 1-ci c, Bakı:1978, s.320.

*Baba bəy, sən bir yaxşı babasan,
Heyf ola kim, bir az ağzı yavasan.
Bundan əvvəl sən ki, şair deyildin,
Fəzai-eşqdə tair deyildin.*

*Məndən öyrənibsən, düşübsən tərzə,
Mənim ilə danışma hərzə-hərzə”⁵...*

F.Köçərli qeyd edir ki, Valeh Baba bəyin haqqında bir neçə həcrlər də yazıb və onları burada vermək münasib görülmədi.⁶

Valehlə Qənbər təxllüslü Kərbəlayı Abdulla Canı oğlu arasında da deyişmə olmuş, hətta bir-birlərinə həcv yazmışlar. H.Ə.Qayıbov bu deyişməni bütöv şəkildə təqdim edir:

*“Kərbəlayi Abdulla Canı oğlu Qənbər təxəllüs,
Kərbəlayi Səfi Valeh təxəllüs Nəcəfi-əşrafın ziyarətin-
dən müraciət edəndən sonra ona yazır:*

*Ey Səfi, şahi-Nəcəf kuyi sənə məskən ikən,
Niyə ol rozəni tərək etdin əgər adam idün?
Gül kimi olmadı yarın səri-kuyində yerin,
Sən məgər əhli-vəfa bəzminə naməhrəm idün.
Süst rəyin səni məhrumi-vüsəl etməz idi,
Rəhi eşq içrə əgər sabitü müstəhkəm idün.
Qürbi-övladi-Əlidir səbəbi-rəhməti-həq,
Sən ki, mənidə məgər cahili-layəlm idün.*

⁵ F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. I c, Bakı:1978, s.321.

⁶ Yenə orada.

***Kəhfın əshabını tərək etmədi səg bir saat,
Sən ki, insan idün, əhməq, məgər itdən kəm idün?
Müstəqil olsa idi eşqilə təbin daim,
Həlqə tək dərgahi-mövladə bəsi möhkəm idün.
Dəsti-ixlasilə canan atəgin tutsa idün,
Şərəfi-rütbədə sultani-qamu aləm idün.
Qənbəra, Valehi mən etmə ki, biqəmdir,
Sən dəxi cahil əgər olsa idün biqəm idün”.⁷***

Qəzəlin məzmunundan belə başa düşülür ki, Səfi Kərbəla ziyarətində olmuş, başqa zəvvarların etdiyi kimi oradan da Nəcəf şəhərinə gedərək İmam Əlinin qəbrini də ziyarət etmişdir. Özü də Kərbəla ziyarətində olmuş Abdulla Canı oğlu Səfini qınayır ki, İmam Əlinin dəfn olunduğu yer o qədər müqəddəsdir ki, gərək oranı tərək edib geri qayıtmayaydın. Əshabi-kəhfə bağlı rəvayətdə hökmdarın təqibindən qaçaraq mağarada gizlənən şəxslərin yanında olan it də onları tərək etməmiş və onlarla birlikdə daşa dönmüşdür. Abdulla Canı oğlu Valehi məzəmmət edir ki, sən də gərək sədaqətli olub İmam Əlinin dəfn olunduğu yeri tərək etməyəydin. Qəzəlin sonuncu bəndində isə deyir ki, Valehi məzəmmət etməyinin mənası yoxdur, çünki o biqəm, yəni arsız adamdır, əgər sən də cahil olsaydın, biqəm olardın.

Kərbəlayı Abdullanın qəzəli Valehi qəzəbləndirir və ona belə cavab yazır:

⁷ Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir (Tərtib edəni H.Ə.Qayıbov). I c. Bakı: 1986, s.223.

“Kərbəlayi Səfi Valeh təxəllüsün Kərbəlayi Abdulla Qənbər təxəllüsə yazdığı cavabdır:

*Nə səbəbdən Səfi mərhumi-dəri Heydərdür,
Kim bilir pərdədə kim zıştū ya zibatərdür.
Mən əgər feyzi hünər cahiliyəm, lən mənə,
Yoxsa lənət sənə gəlsün, bu nə böhtan şərdür?
Səfinin ziddi əzəzil əzəl Abdullahtır,
Ona baş əymədi lənət oxunur müztərdür.
Ol Əbucəhl Rəsulun nəyin əskildə bilir?
Daima xübsi-nəbi dildə anun əzbərdür.
Neçə kafir də ki, peyğəmbərə əbtər dedilər,
Elm, təhqiqdə olar, indi özü əbtərdür.
Ərşinə əlli gün and içəni gör ki, mənə
Eylə söylər ki, görən der özü peyğəmbərdür.
Könlü Dəcəli dilər, özü vəli Kəbə evin,
Mömin indi Qələdə, sən burada Qənbərdür”.⁸*

Valeh cavabında Abdullanı Əbu-cəhlə bənzədir, kafir, Dəcəla meyl edən adlandırır və onu mömin saymadığını bildirir. Qəzəlin son beyti Kərbəlayi Abdulla-ya çox toxunur və Valehə belə cavab verir.

“Kərbəlayi Abdulla Qənbər təxəllüsün Valehin axırıncı beytinin əvəzində olan cavabıdır:

*Valeh, nə əcəb zümzümeyi-sövti-xərin var?
Fəxr eylə ki, qanuni-hünərdən xəbərin var.*

⁸ Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir (Tərtib edəni H.Ə.Qayıbov). I c. Bakı: 1986, s.223.

***İncitdi məni acı sözün tünd məqalın,
Ey nəxli-qəbahət, nə bəla təlx-bərin var.***

***Aldatdı, sənin belini basdı hacızadə,
Soncuqlama bundan belə, zəxmi-kəmərin var.***

***Qirbalə qoyub ardını bazardə satdın,
Sövdəgər isən, yaxşıca sövdədə sərin var”.***⁹

Kərbəlayi Abdulla Canı oğlu bu cavabında Valehi ağır şəkildə təhqir edir, onun yazdığı cavabı eşşək züm-züməsinə, yəni anqırtısına, özünü də eşşəyə bənzədir. Bu cavabı onun belinə qoyulmuş palan adlandırır və tövsiyə edir ki, soncuqlayıb onu belindən atmağa cəhd etməsin, çünki kəmərlə bağlanıb və belindən ata bil-məyəcək. Sonuncu beyti şərh etməyi isə etik baxımdan qeyri-mümkün sayırıq.

Valeh yazdığı cavabda təhqir baxımından ondan da irəli gedib.

***“Valehin Kərbəlayi Abdulla Qənbər təxəllüsə
olan cavabıdır:***

***Ey bic, sənin Canidən özgə pədərin var.
Andan sədəfi-sinədə pünhan göhərin var.
İncinmədi heç acı sözündən dili-şirin,
Çün nəxli hərəmtuşəsən, acı səmərin var.
Atam deyibən Canıya qəm-xar durarsan,***

⁹ H.Ə.Qayıbov.Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir. I c, Bakı:1986, s.224.

*Andan a xətadidə, sənin nə xəbərin var?
Bir mən kimi şair kişinin nüftəsi sənsən,
Bu şeri-fəsahtdəki bunca hünərin var.
Ağzına yaraşmaz Canının sən kimi oğlan,
Bir sən kimi oğlanda Gur oğlu qəzərin var.
Bir kərrə şəhərdən çölə dəstimə düşərsən,
Ancaq soruram, yerdə qalur hər nə dərin var”¹⁰*

Cavabında Valeh yazır ki, sən Canının oğlu deyilsən, bəzə doğulmusan, mənə nütfümdən törəmişən və ona görə şeir yazmaqda belə hünərin var. Əgər şəhərdən kənarda əlimə düşsən, dərinə soyaram. Göründüyü kimi, Valeh sonda hərbə-zorba gəlməyi də unutmur.

Firudin bəy Köçərli Kərbəlayı Abdulla Canı oğlu haqqında belə məlumat verir: “Kərbəlayı Abdulla Şuşa şəhərində təvəllüd edibdir. Sahibi-mərifət və əhli-hal bir zat olduğu üçün ümumi-əyan və əşrəfi-vilayət içrə əziz və möhtərəm tutularmış.

Əxlaqı xoş, xasiyyəti gözəl, təbi-şeyriyyəti rəvan və səlis İbn Canı məclislər zinəti və məhfillər yaraşığı əziz bir vücut imiş

...Vəfatı Şuşa şəhərində hicrətin 1255-də 59 sınında vəqə olubdur”¹¹

Bələliklə, görkəmli alimin yazdığından məlum olur ki, Abdulla Canı oğlu miladi tarixlə 1781-ci ildə anadan olmuş və 1840-cı ildə vəfat etmişdir. Əgər Va-

¹⁰ H.Ə.Qayıbov. Azərbaycanca məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir. I c, Bakı:1986, s.224.

¹¹ F.B.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: 2005, s.285.

leh bəzilərinin yazdığı kimi 1722-ci ildə doğulsaydı, belə çıxırdı ki, bu cür xoşxasiyyət, ədəb-ərkanlı adam özündən 60 yaş (!) böyük adama – Valehə deyişmənin lap əvvəlində

“Sən ki, insan idün, əhməq, məgər itdən kəm idün?”–deyə həcv yazır, onu axmaq və vəfada itdən aşağı adlandırırdı. Bu hansı məntiqə, ədəb-ərkanla sığardı? Fərz edək ki, Valehə ilk müraciətini yazanda Abdulla Canı oğlunun 30-31 yaşı vardı, yəni 1812-ci ildə onu yazmışdı. Valehin 1722-ci ildə doğulduğunu iddia edən-ərin məntiqinə görə həmin vaxt artıq Valehin 90 (!) yaşı vardı. Bu isə iki şeyə görə mümkün deyildi. ***Əvvəla***, 90 yaş uzaq Kərbəla ziyarəti üçün ağılsızmaz ehtimaldır, ***ikincisi*** isə 30 yaşında olan gənc adam 90 yaşlı adama “axmaq” deməz. Firudin bəyin Valehin doğum tarixi üçün verdiyi 1766-cı il onun Abdulla Canı oğlundan 15 il böyük olduğunu göstərir ki, bunun özü də az deyil.

Qeyd edək ki, həmin dövrdə Qarabağda bu cür həcvlər, bir-birinə mənzum məktublar yazmaq halları geniş yayılmışdı.

F.Köçərli Valehin qohumu və şeyirdi olduğu deyilən Aşıq Qənbərlə deyişməsinə də vermişdir. Valehin cavabından məlum olur ki, onun gözləri qar işığına düşdüyündən qamaşmış və görməyi müvəqqəti olaraq pisləşmişdir. Aşıq Qənbər bu hadisəni zarafatla qələmə almış və gözlərini sağaltmaq üçün maraqlı “resept” təklif etmişdir:

***Göydaş ilə duz qoy ona, zəy bağla, qurum qat,
Ey Valehi-məşhur!
Zərnixi, kükürdü götürüb ab ilə islat,
Civə ilə məqdur.***

*Nuşadiri tənbəkiyə qat, andızı qaynat,
Həm sirkeyi-əşkur,
Şürabu şərab ilə piyaz, qədr də bat-bat,
Bir qədr də hil ur.
Bağla gözünün nurinə, çəkmə dəxi heyhat,
Qoyma ki, ola kur.¹²*

Aşıq Qənbərin bu zarafatyana məktubuna Valeh aşağıdakı bəndlə başlayan cavabı vermişdir:

*Bu təbi-təbabətliyi bir kəs bilə haşa,
Ey Qənbəri-Məcnun!
Dərmanlarını görsə olur, məhvü müqəvvə
Loğmanı-Fəlatun!
Gözdən və nəzərdən səni hifz eyləyə mövla,
Danayi-pirəfsun.
Bir sən kimi kəhhal dəxi xəlq etməyib əsla
Ol qədri bicun.
Qırx yeddi rəqəm göz dəvasın eyləyə peyda
Gözdən özü məğbun”¹³*

Aşıq Qənbərin şeirində göydaş, zəy, kükürd, civə, nişatır spirti və bir çox kimyəvi maddələrin, Valehin cavabından göründüyü kimi qırx yeddi dərmanın adının çəkilməsi həmin dövrdə Qarabağda təbabətin xeyli inkişaf etdiyini göstərir.

¹² Kor

¹³ H.Ə.Qayıbov.Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir. I c, Bakı:1986, s.218-220.

Bu zarafatyana deyişməni müqayisə edən Firudin bəy Köçərli üstünlüyü Aşıq Qənbərə verir: “Yuxarıda təqdim olunan hər iki müxəmməsi tutuşdurduqda Aşıq Qənbərin lətifəkuluqda daha da artıq məharəti olduğu anlaşılır. Filhəqiqə müşarileyh artıq məharətlə göz ağrısına müzürri olan əşyavü əczanı tərkibü tərtib qılıb nəzmə çəkmişdir və öz mürşüdü olan Kərbəlayı Səfiyə məzkur davacat ilə müalicə etməyi duzlu və mövzun şeirlərdə tövsiyə edir, qıza göstərməkdə dəxi bir qüsurlu qoymayır.

Valehin cavabı dəxi xoşayənd cavablardır. Vəli Aşıq Qənbərin şeirlərində hiss olunan lətafət və həlavət Valehinkində hiss olunmur”.¹⁴

Valehin 31 bəndlik “Vücutnamə”sini təqdim və şərh edən F.B.Köçərlinin qeyd etdiyi kimi, Valeh təxəllüslü Kərbəlayı Səfi 7 yaşında dini təhsilə başlamış və 11 yaşında onu tamamlamışdır:

*Dörd yaşa yetəndə gəzdim biüsul,
Beş yaşda çalındı sünnəti-rəsul.
Altı yaşda başa əql oldu düxul,
Yeddidə oxumaq eylədim bina.*

*Səkkizdə höccəmi oxudum səvad,
Doqquzda rəvanə eylədim mötəd.
On yaşa çatanda şamü bəmdad
Zikr oldu dilimdə övsafi-mövla.*

*On birdə dərşimi eylədim tamam,
Dildə əzbər oldu peyğəmbər, imam.*

¹⁴ F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. I c, Bakı: 1978, s.324.

***On iki yaşında oldum xoşkəlam,
Söylədim hər tərəf, oldum dilgüşa”.¹⁵***

Böyük alim Firudin bəy Köçərli Valeh haqqında yazısını belə bitirir: “Yuxarıda yazılan əşardan başqa, Valehi-mərhumun daha da çox əsərləri vardır. Bunlardan artıq əhəmiyyətli keçmiş səlatinin əhvalına və Qarabağ xanlığının tarixinə dair yazdığı mənzumatdır ki, məəttəəssüf ələ gətirə bilmədik. Onun övladından **Aşıq Abbasqulu** bizə söz vermişdi ki, Kərbəlayı Səfinin tamami əsarü asarını bizə göndərsin, vəli əhdinə vəfa etmədi”.¹⁶

Aşıq Valehin tədqiqatçılarından prof. M.Allahamanlı bu hadisəyə toxunarkən, F.Köçərliyə yanlışıqda günahlandırır: “Ədəbiyyatşünas alim F.B.Köçərlinin Aşıq Abbasqulunu Valehin övladı, F.Şuşinskinin nəvəsi kimi göstərməsi bizim fikrimizcə düzgün deyildir. Bunu ustadın özünün şəirləri, tarixi faktların müqayisəsi də aydın göstərir”.¹⁷

Halbuki, böyük alim Aşıq Abbasqulunu onun oğlu saysaydı, elə “onun övladından Aşıq Abbasqulu” deyil, “onun oğlu Aşıq Abbasqulu” yazardı. Buradakı “övlad” sözünü “nəsil” anlamında başa düşmək lazımdır. Məsələn, biz özümüzü Adəm övladı adlandırarkən, bunu “Adəmin oğlu” deyil, “Adəmin nəslindən” olan mənasında başa düşürük. F.B.Köçərli də “övlad” sözünü məhz bu mənada işlətmişdir.

¹⁵ Yenə orada, s.332.

¹⁶ F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. I c, Bakı:1978, s.333.

¹⁷ M.Allahamanlı. Aşıq Valehin sənət dünyası. Bakı:1991, s.31.

Folklorşünas alim Ə.Axundov tərtibçisi olduğu “Telli saz ustadları” kitabında Aşıq Valehi belə təqdim edir: “Aşıq Valeh Qarabağın Abdal - Gülablı kəndindəndir. Bizcə, bu Aşıq Valeh təxəllüsü ilə şeirlər yazan Kərbəlayı Səfi Valehdir. 1766-cı ildə anadan olmuş, 1836-cı ildə vəfat etmişdir. Şeirləri əsasında məşhur “Valeh və Zərnigar” dastanı yaranmışdır”.¹⁸

Göründüyü kimi, Ə.Axundov Valehin 1766-cı ildə doğulması haqqında F.B.Köçərlinin fikrinə əsaslanmış, 70 il yaşaması haqqındakı mülahizəsini əsas götürüb onun 1836-cı ildə öldüyünü yazmışdır. F.B.Köçərli Valehin hicri-qəməri tarixlə 1250-ci ildə hələ yaşadığını yazır, bu isə miladi tarixlə 1835-ci ilə düşür. Onun 1250-ci il rəqəmində hansı mənbəyə əsaslandığı isə məlum deyil və alimin özü də bunu yazmır.

Aşıq Valehin şeirləri ilk dəfə “Alçaqlı-ucalı dağlar” (1970) adlı kitabda toplanıb çap edilmişdir. Tərtib edənlər əslən Ağdam rayonundan olan professor Famil Mehdi və Valehin nəslindən olan Aşıq Xaspolad Mirzəyevdir. Prof. F.Mehdi “Aşıq Valehin taleyi” adlı ön sözdə yazır: “Aşıq Valeh təxminən bir əsrə yaxın yaşamış, ömrünün sonuna qədər öz sədəfli sazından ayrılma-mışdır.

Onun ədəbi irsinin çox hissəsi itib-batmış, bizə gəlib çatmamışdır. Şeirlərinin böyük bir qismi Valehin bir neçə il bundan əvvəl rəhmətə getmiş nəvəsi Zərnigarın dilindən yazılmışdır”.¹⁹

¹⁸ Telli saz ustadları (Tərtib edəni Ə.Axundov). Bakı:1964, s.30.

¹⁹ Alçaqlı-ucalı dağlar (Tərtib edənlər: F.Mehdi və X.Mirzəyev). Bakı:1970, s.3.

F.Mehdi daha sonra yazır: “Qarabağın səfali guşə-lərindən biri olan Abdal - Gülablı öz sənətkarları ilə həmişə məşhur olmuşdur. Kəndin qədim qəbiristanlığının məzar daşlarının birində bu sözlər yazılmışdır: “Kərbəlayı Səfi ibn Məhəmməd. 1238-ci ildə vəfat etmişdir”. Baş daşına yazılmış bir bənd şeirin isə ilk mis-rası belədir: “Valeh ləqəbimdir, Səfidir adım”.

Aydın olur ki, Aşıq Valehin əsil adı Səfi, atasının adı isə Məhəmməddir. O, 1822-ci ildə vəfat etmişdir. Doğulduğu il barədə əsaslı məlumat yoxdur. Bir ehtimala görə Valeh 1729-cu ildə anadan olmuşdur.

Valehi görənlərin xatirələrində qalmış söhbətlər onun təhsili, ayrı-ayrı şeirlərinin yaranması haqqında bi-zə müəyyən dərəcədə təsəvvür verir. Öyrənirik ki, Va-leh ilk təhsilini kəndlərində Molla Mahmudun yanında almışdır. Sonra Şuşa şəhərində Molla Səfər ona şəriət qanunlarını öyrətməyə başlamışdır. Lakin Valeh təh-silini yarımcıq qoyub kəndə qayıtmış və məşhur aşıq Səmədin yanında şagirdlik etmişdir”.²⁰

Valehin 1729-cu ildə doğulduğunu ehtimal edən professor F.Mehdi və başqa müəlliflər Şuşa şəhərinin salınma tarixini nəzərə almayıblar.

Mərhum professor F.Mehdi başqalarından fərqli olaraq buraxdığı ehtimal olunan səhvlərə görə üzrxahlıq etməyi unutmur: ”Bu kitab Aşıq Valehin ədəbi irsinin toplanması sahəsində ilk təşəbbüsdür. Ona görə də nöqsanlardan xali deyildir”.²¹

²⁰ Alçaqlı-ucalı dağlar (Tərtib edənlər: F.Mehdi və X.Mirzəyev). Bakı:1970, s.3.

²¹ Yenə orada, s.6.

Folklorşünas alim İ. Abbasov Aşıq Valehin doğum və ölüm tarixi haqda F. Mehdi ilə həmfikir olmuşdur: “Əsil adı Səfi olan Aşıq Valeh ehtimala görə 1729-cu ildə Qarabağın Abdal-Gülablı kəndində doğulmuşdur. Bir əsrə yaxın ömür sürən sənətkar 1822-ci ildə vəfat etmişdir. Məzarı Abdal-Gülablının qədim qəbristanlığındadır.

Aşığın adı ilə bağlı yaranmış “Aşıq Valeh” dastanı 1927-ci ildə Tovuzda Şair Vəlinin ifasında yazıya alınıb “Dastanlar və nağıllar” (toplayanı H. Əlizadə, 1937, s. 5-25) kitabında çap olunmuş, sonralar isə bəzi kiçik dəyişikliklərlə 1944-cü ildə Aşıq Məşədi Dadaşdan (Laçın rayonu, Əhmədli kəndi) toplanmış variant kimi beşcildlik “Azərbaycan dastanları”nın 3-cü cildinə (toplayanı və tərtib edəni Ə. Axundov, 1967, s. 255-289) daxil edilmişdir”.²²

Professor M. Həkimov Valehin doğum tarixi ilə bağlı F. B. Köçərlinin, Ə. Axundovun, F. Mehdiinin və İ. Abbaslının fikirləri ilə razılaşmır: “O (*Aşıq Valeh-N. Ə.*) 1722-ci ildə Qarabağın axar-baxarlı guşələrindən biri sayılan Abdal - Gülablıda anadan olmuşdur”.²³

Professor P. Əfəndiyev M. Həkimovun səhv fikrini onun uğuru kimi qiymətləndirir: “Beləliklə, Aşıq Valehin 1722-ci ildə anadan olduğu və 1822-ci ildə isə vəfat etdiyi müəyyənləşdirilmişdir”.²⁴

Prof. M. Allahamanlı da M. Həkimovun fikrinə şərik çıxır: “Bizim fikrimizcə, F. B. Köçərli və Ə. Axun-

²² Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı: 1979, s. 495-496.

²³ M. Həkimov. Aşıq Valehin həyat və yaradıcılığı. ADPU-nun əsaslı kitabxanası, 1986, s. 3.

²⁴ P. Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: 1992, s. 273.

dova nisbətən F.Mehdi və M.Həkimov Aşıq Valehin vəfat tarixi haqqında daha inandırıcı fikir yürütmüşlər. Bunu ustadın yaxınlıq edib əlaqə saxladığı sənətkarların həyat və yaradıcılığı ilə bağlı olan dəqiq fakt və mülahizələr də sübut edir. Valehlə M.P.Vaqif arasında olan yaxınlıq, yaradıcılıq söhbətləri, şeir məclisləri buna misal ola bilər. Bütün bunlar Valehin 1779-cu və ya 1766-cı ildə anadan olması ehtimalının inandırıcılığına şübhə doğurur”.²⁵

Açıq, Valehin Qarabağ xanının vəziri Molla Pənah Vaqiflə yaxınlığı, hətta onların yaradıcılıq söhbətləri (!), şeir məclislərinin (!) mövcudluğunu heç bir fakta, dəlil-sübuta söykənmədən iddia etmək əsassızdır və çox təəssüf ki, bir çox sonrakı “tədqiqatlarda” da iddianın müəllifi göstərilmədən təkrarlanır. Müəllifliyi Aşıq Valehə aid edilən iki şeirdə Vaqifin adı çəkilir. Onlardan biri **“On il əvvəl Molla Pənah sağ idi”**, misrasıdır, ikincidə isə yerli ağaların vergiyə görə əhalini incitməsindən Molla Pənaha şikayət məzmunlu bir müraciət var. Bu nümunələrdən Valehlə Vaqifin dostluq münasibətləri, yaradıcılıq söhbətləri, şeir məclisləri keçirməsi nəticəsini çıxarmaq həqiqətə uyğun deyil.

M.Allahamanlı həmin misraya əsaslanıb uzağa gedən nəticələr çıxarmışdır: “Bu misralarda aşiq böyük bir zəka sahibinin dünyadan köçməsinə təəssüf hissi ilə qeyd edir”.²⁶

Halbuki, burada nə təəssüf, nə başqa bir hiss yoxdur. M.Allahamanlı sonra bir ehtimal irəli sürür: “Eht-

²⁵ M.Allahamanlı.Aşıq Valehin sənət dünyası. Bakı:1991, s.10.

²⁶ Yenə orada, s.21.

imal etmək olar ki, Qarabağ xanlığında daxili vəziyyətin kəskinləşdiyi, ziddiyyətlərin həddini aşdığı, Ağa Məhəmməd Şah Qacarın Zaqafqaziyanı ələ keçirmək istədiyi və bu məqsədlə Şuşa qalasını mühasirədə saxladığı zaman Valeh də hadisələrin iştirakçısı, qırğınların şahidi olmuş, başqaları kimi o da eyni hissləri keçirmişdir”.²⁷

Müəllifin ehtimal etmək hüququna hörmətlə yanaşırıq, amma onun “Belə bir hadisələrin törədiciyi olan şahlara qarşı onda böyük nifrət hissi yaranmış və xalqı vətəni qorumağa səsləmiş, son damla qanına qədər düşmənin bu torpağa ayaq basmasına imkan verməməyə çağırmışdır. Bu misralar eyni zamanda Vaqif kimi bir dühanın necə qanlı müharibələr qurbanı olduğunu aydın şəkildə göstərir”²⁸ cümləsi həqiqətə uyğun olmayan mülahizələrdir.

Müəllif Valehin “belə hadisələrin törədiciyi olan şahlarla (*Ağaməhəmməd Şah Qacar nəzərdə tutulur-N.Ə.*), düşmənlə, son damla qanına qədər vuruşmağa çağıran” misralarını görəsən niyə misal gətirmir? Valehin belə misraları doğrudanmı var? Şeyrin yazıldığı 1807-ci ildə işğalçı və qəddar Rusiya imperiyası Qarabağı işğal etmişdi, amma bununla barışmayan Qacarlar dövləti Qarabağı azad etmək üçün şahzadə Abbas Mirzənin komandanlığı ilə ruslara qarşı ölüm-dirim savaşı aparırdı. Ruslar bir il qabaq, 1806-cı ildə Vaqifin böyük himayədarı və xeyirxahı olan İbrahimxəlil xanı 17 nəfər ailə üzvü ilə birlikdə öldürmüşdülər. Valehin xalqı rus işalçılara qarşı mübarizəyə səsləyən və ya

²⁷ M.Allahamanlı.Aşıq Valehin sənət dünyası. Bakı:1991, s.21.

²⁸ Yenə orada.

səsləməli olduğu misraları varmı, olubmu? Valehin, ümumiyyətlə siyasi məzmun daşıyan şeirləri bizə məlum deyil və çox güman ki, olmamışdır. Professorun **“On il qabaq Molla Pənah sağ idi”** misrasından bu qədər məna çıxarması, göründüyü kimi onun dərin fantaziyasının məhsuludur.

Prof. M.Allahamanlı F.Mehdinin Aşıq Valehin 1729-cu ildə doğulması haqqındakı mülahizəsini də rədd edərək, professor M.Həkimovun aşağıdakı fikrini müdafiə edir: “Vücutnamənin 19-cu bəndindəki poetik duyum bizim fikrimizin doğruluğunu şahidlik məqamında bir daha təsdiqləyir:

***Yüz yaşında oldum piri natəvan,
Gələnə, gedənə, qonşuyla yaman.
Könlümdə ahu-zar, çeşməmdə duman,
İstədim fənanan köçəm üqbayə.***

Məlum olduğu kimi, “vücutnamə”, yaxud “əvvəl-axır” bir növ tərcümeyi-haldır. Çox qədimdən bəri aşıqlar anadan olduqları gündən “vücutnamələrini” yazdıqları günə qədər tərcümeyi-hallarını nəzmə çəkər, həyatlarında baş vermiş hadisələri qeyd edirlər”. Prof.H.-Araslının bu haqlı fikrinə inamla söykənmiş olsaq, onda fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün biz Valehin ölüm tarixindən (1822) 100 ili çıxsaq, aşığın 1729-cu il deyil, 1722-ci ildə anadan olduğunu əsaslı tarix kimi götürməliyik”.²⁹

²⁹ M.Həkimov. Aşıq Valehin həyat və yaradıcılığı. ADPU-nun əsaslı kitabxanası, 1986, s.5.

Əvvəla, onu qeyd etməliyik ki, “Vücutnamənin” bu variantı əsas götürülə bilməz və o böyük alim F.Köçərlinin təqdim etdiyi “Vücutnamə”dən fərqlidir. Vücutnamənin həmin variantında Aşıq Valeh belə deyir:

*Səksən yaşa yetdim, qalmadı imdad,
Doxsan yaşda tutdu əlimdən irşad.
Yüz yaşa yetəndə gəldi bir cəllad
Dedi haza, yövmül-axərid-dünya.*

*Çəkdi çəngəlini, saldı əzayə,
Tamamən cəsədim düşdü lərzayə.
Aldı mürği-ruhum, çəkdi cəmayə,
Cismim qəfəs kimi qaldı müqəvvə.³⁰*

Vücutnamənin hər iki variantının yüz illik ömürdən sonrakı bəndlərində axirətdə baş verənlər, İnkir-Münkirin sual-cavabı, Sirat körpüsündən keçmək, qiyamət və s. haqqında söhbət açılır. M.Həkimovun və M.Allahamanlının məntiqinə görə, Aşıq Valeh öləndən sonra başına gələnləri də hansısa yollarla oxucula çatdırmış və biz də onların doğruluğunu qeydsiz-şərtsiz qəbul etməliyik!

F.Köçərli düzgün olaraq qeyd edir ki, “Vücutnamədə” deyilənlər onun müəllifinin başına gələnlər deyil, insanın ana bətnində bir qətrə qandan əmələ gəldiyi vaxtdan axirət evinə köçdüyü dövrə qədər olan keçdiyi mərhələləri dini-əxlaqi dillə təsvir edir. Əvvəlki dini məktəblərdə bu mövzu tədris olunurdu, indi axır

³⁰ F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. I c. Bakı: 1978, s.331.

vaxtlarda təzə üsul ilə təsis olunmuş məktəblərdə bizim balalara təlim verilir.³¹

Məsələnin başqa tərəfi də var. Doğrudanmı Valeh vücutnamə yazmaq üçün 100 yaşının tamam olmasını gözləyərək *“Yüz yaşında oldum piri-natəvan”* misrasını yazmışdır?

İkincisi, belə çıxır ki, Aşıq Valeh həmin misranı yazandan sonra da “mənəvi rahatlıq taparaq” bu fani dünyanı tərk etmişdir! Bu şeiri yazandan sonra Aşıq Valeh məsələni, 3-5 il artıq yaşaya bilməzdimi? Amma professor həmkarlar bu ehtimalı yaxına buraxmayaraq, iddia edirlər ki, Valeh həmin “Vücutnaməni” məhz 100 yaşında yazmış və yazan kimi də ölmüşdür.

“Yüz yaşında oldum piri-natəvan” misrasının (hələ bu misranın doğrudan da Aşıq Valehə aid olub-olmadığını da aydınlaşdırmalıyıq) keçmiş zamana aid olması qəti şərt deyil. Firudin bəy Köçərlinin yazdığı kimi ustadlar bu cür şeirlərdə həmin yaşda qarşılaşacaqları fiziki vəziyyəti əvvəldən, o qədər ömür sürmüş başqa adamların nümunəsində görərək, yüz yaşına (yaxud səksən, doxsan) çatacağı halda özünü də bu cür vəziyyətin gözlədiyini bildirirlər. Həm də təkcə özlərini yox, insanları həmin yaşlarda nələrin gözlədiyi haqda xəbərdar edib, həmin vəziyyətə hazır olmalarını nəsihət edirlər.

Bu vücutnamələrin hansının Valehə məxsus olması haqqında yazıçı M.Çəmənlinin maraqlı və məntiqi fikri var: ”F.B.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında Valehdən nümunə kimi verdiyi “Vücutnamə”ni ağızlarda dolaşan “Vücutnamə” ilə tutuşdurduqda təəssüf

³¹ Yenə orada, s.333.

hissi keçirirsən. Valehin ağızlarda dolaşan “Vücutnamə”si cilalanmaq əvəzinə məzmunsuz, lüzumsuz söz yığınınə çevrilmişdir. Onu qeyd etmək kifayətdir ki, F.B.Köçərlinin kitabında “Vücutnamə” 31, Valehin dildə dolaşan “Vücutnamə”si isə 36 bənddən ibarətdir. F.B.Köçərli tarix etibarı ilə Valehə daha yaxın olmuş və şübhəsiz ki, “Vücutnamə”ni əlyazmasından köçürmüşdür. O “Vücutnamə”ni oçerkinə köçürərkən “necə ki var, burada təb olunur” sözlərini yazmağı da unutmamışdır. Bəs Valehin bu gün aşığırlar tərəfindən oxunan Vücutnamə”si necə, olduğu kimi oxunurmu? Təəssüf hissi ilə deyirik: yox”.³²

Yeri gəlmişkən, bu məsələdə prof. M.Allahamanlı da M.Çəmənli ilə həmrəydir: “Aşıq Valehin xalq arasında indi də yaşayan, dillər əzbəri olan “Vücutnamə”si öz mövzu dairəsinin genişliyi, ifadə zənginliyi ilə daha çox diqqəti cəlb edir. Onun əlimizdə olan variantları arasında müəyyən fərqlər nəzərə çarpır. Başlıcası ondan ibarətdir ki, F.B.Köçərlinin verdiyi “Vücutnamə” otuz bir bənddən ibarət olduğu halda, xalqdan topladığımız variant otuz altı bənddir. Bu müqayisədə müəyyən fərqlər, ifadə, söz dəyişmələri də nəzərə çarpır ki, ümumi mənaya, şeirin bədii təsir gücünə xələl gətirir. Bizim fikrimizcə, F.B.Köçərlinin qələmə aldığı variant daha təqdirəlayiqdir. Çünki bu ədəbiyyatşünas alim tarix etibarilə ustada daha yaxın olmuşdur”.³³

Prof. F.Mehdi “Alçaqlı - ucalı dağlar” kitabında təqdim etdiyi vücutnamənin Valehin nəvəsi adlandır-

³² M.Çəmənli.Yaddaş. “Azərbaycan”, №2, 1986, s.140.

³³ M.Allahamanlı.Aşıq Valehin sənət dünyası. Bakı:1991, s.36-37.

dığı Zərnigar xanımın dilindən yazıya alındığını bildirir. Fikrimizcə, Zərnigar Valehin nəvəsi deyil, daha uzaq qohumu ola bilərdi, çünki Valehin nəvələri 1830-cu illərdə doğulmuşdur.

Valehin doğum tarixi kimi 1722-ci ili göstərən prof. M.Həkimovun və prof. M.Allahamanlının ən böyük səhvi isə aşağıdakıdan ibarətdir. Onun qəbir daşında ölüm tarixinin hicri-qəməri 1238-ci il (biz bu rəqəmi də şübhəli hesab edirik, çünki belə bir fakt olsaydı, böyük alim Firudin bəy Köçərlinin ondan məlumatı olardı və Valehin hicri-qəməri 1250-ci ildə hələ həyatda olduğunu yazmazdı) yazıldığını əsas götürərək onun 1138-ci ildə doğulduğunu qəbul edir, 1238-ci hicri-qəməri ilin miladi 1822-ci ilə uyğun olduğunu, hicri-qəməri 1138-ci ilin isə miladi tarixlə 1722-ci ilə düşdüyünü düşünürlər. Halbuki, əvvəlki ehtimallarını qəbul etsək belə, ***hicri-qəməri 1138-ci il miladi tarixlə 1722-ci ilə deyil, 1725-ci ilə düşür!*** Professorlar məsələnin bu sadə tərəfini də başa düşməyiblər!

Prof. M.Allahamanlı Valehin ustadı Aşıq Səməd haqqında yazır: "Valehin ustadı Aşıq Səməd XVII əsrin axırları və XVIII əsrin ortalarında yaşayıb-yaratmış el sənətkarlarındanıdır. Onun şeirlərindən çoxu itib-batmış, təəssüf ki, əlimizə tam gəlib çatmamışdır".³⁴

Müəllifi Kolanlı Həsən Şıxavəndli olan və iki dəfə-2007-ci ildə və 2011-ci ildə nəşr olunan "Aşıq Valeh" kitabı yeni faktları ilə yox, daha çox plagiatlığı ilə yadda qalır. Bu katabda prof. M.Allahamanlının "Aşıq Valehin sənət dünyası" (1991) kitabından bütöv abzas-

³⁴ M.Allahamanlı.Aşıq Valehin sənət dünyası. Bakı:1991, s.13.

lar olduğu kimi köçürülmüşdür. Köçürülənlərin isə səhv və ya düz olması ayrı söhbətin mövzusu. Məsələn, M.Allahamanlıdan gətirdiyimiz yuxarıdakı sitatı Kolanlı Həsən bu cür təkrarlayır: "Valehin ustadı Aşıq Səməd XVII əsrin axırları və XVIII əsrin ortalarında yaşayıb yaratmış el sənətkarlarımızdandır. Onun şeirlərindən çoxu itib batmış, təəssüf ki, əlimizə tam gəlib çatmamışdır".³⁵

M.Allahamanlının kitabının 20-ci səhifəsindəkiləri Kolanlı Həsən Şıxavəndli öz "kitabı"nın 10-cu səhifəsində yerləşdirmişdir. "Müəllif"in "maraqlı bir tapıntısı" da diqqəti cəlb edir: "Aşıq Valehin ustadı Səmədin ölümü ərəfəsində yazdığı şeiri maraq doğurur:

*Ömür zəmisini fəlak biçəndə,
Əcəl şərbətini dərhəl içəndə,
Səməd kimi ustad yurddan köçəndə,
Valeh kimi viran dərdlər ağlayıb"*³⁶

Doğrusu, bu əcaib söz yığınının kimlərin düzüb-qoşduğunu bir kənara qoysaq, "***Valeh kimi viran dərdlər***" ifadəsini başa düşmək mümkün deyil. Digər tərəfdən, 3-cü və 4-cü misralardan çətinliklə başa düşmək olur ki, Aşıq Səməd artıq dünyadan köçüb və şagirdi Valehi ağladırıb. Amma Kolanlı Həsən bildirir ki, Valeh bu şeiri Səmədin ölümü ***ərəfəsində*** yazıb. H.Şıxavəndlinin zamanı fərqləndirə bilməməsi və "ərəfə" sözünün mənasını anlamaması heyrət doğurur!

³⁵ Kolanlı Həsən Şıxavəndli. Aşıq Valeh.I kitab.Bakı:2011, s.9.

³⁶ Yenə orada, səh.13.

Kolanlı Həsənin "Qarabağın məşhur aşıqlarından olan, Ağdam nahiyəsinin Abdal-Gülablı kəndində yaşayıb-yaratmış aşiq Xaspolad"³⁷ ifadəsində bir neçə səhv var. Aşiq Xaspoladın yaşadığı vaxtlarda Ağdam nahiyəsi yox idi, Ağdam rayonu var idi, XIX əsrdə Abdal və Gülablı kəndləri Vərəndə nahiyəsinə daxil idi, Ağdam kəndi isə adı çəkilən kəndlərdən balaca bir kənd idi. Xaspoladın məşhur aşiq olması da şişirdilmiş qiymətdir, hər halda, Azərbaycanın məşhur aşıqlarını tanıyıyıq.

Onun başqa bir heyrətamiz uydurması: "Valeh Səfi adı ilə ilk təhsilini kənddə mollaxanada, Molla Mahmudun yanında alıb. Təhsilini davam etdirmək üçün sonralar Gəncəyə gedib. Məktəbdə mollalara suallar verdiyi üçün onun oxumasını qadağan ediblər. Sonra *Şişə* qalasında, mədrəsədə molla Səfərin yanında *şəriət qanunlarını, dini elmləri, tarix, məntiq, fəlsəfə, nücum və s.* elmləri öyrənmiş, ancaq nədənsə təhsilini yarımçıq qoyub Gülablıya qayıtmışdır"³⁸.

Maraqlıdır, yazıb-oxumağı öyrənmək üçün yanına gələn 7 yaşlı uşaq molla hansı sualla çətinə salıb qəzəbləndirə bilirdi ki, onu qovsun? Əgər 7 yaşlı Səfinin molla çətinə salacaq suallar vermək səviyyəsində bilikləri vardısı, daha vaxtını itirib onun yanına niyə gedirdi? Həm də axı təhsil pullu idi.

Kolanlı Həsən burada öz uydurmalarına o qədər aludə olur ki, cümləsinin əvvəlində, ortasında və axırında söylədiklərinin bir-biri ilə rəbitəsiz olduğunu da

³⁷ Yenə orada, s.18.

³⁸ Kolanlı Həsən Şıxavəndli. Aşiq Valeh.I kitab.Bakı:2011, s.19-20.

unudur. Əgər balaca Səfinin təhsil almaq niyyəti var-dısa, niyə Qarabağ xanlığının cəmi 28 verst məsafədə yerləşən paytaxtı Şuşa şəhərinə deyil, uzaq yol qət edib Gəncəyə getməli idi? **İkincisi**, əgər Şuşada adını çəkdiyi elmləri artıq öyrənmişdisə, onun təhsili niyə yarımçıq sayılırdı? **Üçüncüsü**, K.Həsən ağına gələn bütün fənləri yazmaqla kifayətlənməyib, axırda “və s.” də qoyur. Yəqin o “və s.” yazarkən iqtisadiyyat, ali riyaziyyat, kibernetika, sosiologiya, politologiya, folklorşünaslıq, fizika kimi fənləri də nəzərdə tutur.

Səmədin Valehi şagirdliyə götürməsi səhnəsi də çox orijinal təsvir edilib: “Sənə həm sənət dərsi, həm də savad dərsi verəcəm. Ərəb, fars dillərini sənə mükəmməl öyrədəcəm”.³⁹

Müəllif unudur ki, bir az ondan əvvəl Gəncədə və **Şişə** qalasında artıq Səfi nəinki həmin dilləri, həm də hüququ, fəlsəfəni, məntiqi və s. də “öyrənmişdi”.

Bir sözlə, Valehin adına yaraşmayan bu cür çap məhsulları sadəcə olaraq acı təəssüf doğurur. Elmdən uzaq olan bu adam kitabçılıq ənənələrini də pozaraq özünü kitaba həm müəllif, həm də redaktor yazır. Məsələnin ən tragikomik tərəfi isə “kitabın” professor titullu iki nəfər rəyçisinin yazdıqlarıdır.

Prof. Azad Nəbiyev: “Həsən Behbudzadənin Aşıq Valehlə bağlı topladıqları zəngin bir xəzinədir...İnanıram ki, Həsən Behbudzadə uğurlu bir yoldadır, onu gələcəkdə hələ neçə-neçə uğurlu tapıntılar və uğurlu nəşrlər gözləyir”.⁴⁰

³⁹ Kolanlı Həsən Şıxavəndli. Aşıq Valeh.I kitab.Bakı:2011, s.20.

⁴⁰ Yenə orada, s.3-4.

Prof. Hüseyn İsmayilov: “Qarabağ aşığı mühitinin öyrənilməsində xüsudi dəyəri olacaq bu kitab Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ bölgəsinin milli mədəniyyət tariximizdə önəmini bir daha diqqətə çatdırmaqla bu gün üçün xüsusi aktuallığa malikdir”.⁴¹

AMEA-nın müxbir üzvü A.Nəbiyevin özü isə Aşığı Valehin haqqında belə yazır: “Aşığı Valehin doğum tarixi dürüst məlum deyildir, bir vücudnaməsinə istinadən onun yüz il yaşadığı ehtimal edilir:

***Yüz yaşında oldum piri-natəvan,
Gələnə, gedənə, qonşuyla düşman.***

Lakin o da məlumdur ki, vücudnamə avtobioqrafik göstərici deyil, aşığı şeirinin şəkillərindən biridir. Adətən vücudnamələr orta və əhli yaşda yazılır, burada uzun ömür sürəcəyini güman edən sənətkarlar o dünyadakı həyatlarından da bəzən söz açırlar. Son dövrlərin araşdırmaları göstərir ki, Aşığı Valeh 89-90 yaş yaşamış, 1732-ci və ya 1733-cü ildə anadan olmuşdur. Başqa bir mənbəyə görə isə aşığın 1729-cu ildə anadan olduğu ehtimal edilir. Biz bu tarixi daha dürüst hesab edirik”.⁴²

Gətirdiyimiz sitatda A.Nəbiyev Valehin doğum tarixi haqqında ziddiyyətli fikirlər söyləsə də, düzgün olaraq vücudnamənin tərcümeyi-hal kimi qəbul edilə biləcəyini yazır.

⁴¹ Kolanlı Həsən Şıxavəndli. Aşığı Valeh.I kitab.Bakı:2011, s.6.

⁴² A.Nəbiyev.Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. 2-ci k., Bakı:2014, s.225-226.

Professor Q.Namazov Valehin vəfat tarixi barədə həmkarlarından bir qədər fərqli fikir söyləmişdir: “Kərbəlayi Səfi Məhəmməd oğlu Valeh təxminən 1722-ci ildə Qarabağın Abdal-Gülablı kəndində doğulmuş, 1824-cü ildə vəfat etmişdir”.⁴³

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru A.Vəzirqızının da bir sıra fikirləri diqqətimizi çəkdi. O, redaktoru olduğu “Haqq aşığı. Vücutnamədən – Cahannaməyə” (2014) kitabının ön sözündə yazır: “Böyük ustad aşığılarımızdan olan Aşıq Ələsgər ölüm yastığında son anlarını yaşadığı zaman yetirmələrinə vəsiyyəət edərək demişdir ki, “Dədə Qorquda, Qurbaniyə, Abbas Tufarqanlıya, Xəstə Qasıma, Hüseyn Bozalqanlıya, Hüseyn Şəmkirliyə, Aşıq Aliya, Ağ Aşığa və Aşıq Valeh Abdal-Gülablıya hörmətlə yanaşın, onlar mənim qiblə bildiyim ozanlar olub”.⁴⁴

Bu mülahizənin müəllifin təxəyyülünün məhsulu olduğu şübhə doğurmur. Üstəlik, Ustad Ələsgərin Dədə Qorqudu tanıdığı, onu yetirmələrinə “tapşırması” inandırıcı deyil. Çünki Dədə Qorqudu Azərbaycan oxucusuna tanıdan məşhur alim Əmin Abid onun haqqındakı ilk məqaləsini 1927-ci ildə yazıb, Aşıq Ələsgər isə bu zaman həyatda yox idi. Əgər sağ olsaydı belə, məlum səbələrə görə onun bu məqalədən xəbər tutması mümkün deyildi. Müəllifin istinad göstərməməsi də bu sözlərin uydurma olduğunu təsdiqləyir. Çünki nə aşığın nəvəsi və tədqiqatçısı f.ü.f.d. İslam Ələsgərin yazdığı kitablarda, nə də başqa müəlliflərin əsərlərində belə bir şey yoxdur. Ələs-

⁴³ Q.Namazov.Ozan-aşıq sənətinin tarixi. Bakı: 2013, s.265.

⁴⁴ Haqq Aşığı. Vücutnamədən-Cahannaməyə. Bakı: 2014, s.5.

gərin ölümündən (1926) sonra 53 il yaşayan oğlu Talib da, Ələsgərin digər şeyirdi zodlu Ağayar da bu barədə nəse desəydi, bu sözlər hansısa kitabda və ya məqalədə öz əksini tapardı. Ona görə də hesab edirik ki, bu sözlər müəllifin öz təxəyyülünün məhsuludur və həqiqətə uyğun deyil. Nəhayət, onu da qeyd etməliyik ki, Aşıq Ələsgər olduqca dindar olub və Məkkədən başqa heç bir şeyi, xüsusən də ölüm ayağında qiblə bilməzdi.

Müəllifin Aşıq Valehin

***“Ustad Səməd sənətdə bir dağ idi,
Kələntərli Alı fəndli bağ idi.
On il əvvəl Molla Pənah sağ idi,
Valeh kimi aşıqlar ustadı var”, –***

misraları haqqında “Bu misralarda aşığın Molla Pənah Vaqifə olan səmimi münasibəti, duyğuları açıq şəkildə görünür”⁴⁵ fikri ilə də razılaşmaq mümkün deyil, çünki bu misralarda Vaqifə heç bir münasibət ifadə olunmayıb, onun sadəcə olaraq on il əvvəl hələ yaşadığı bildirilir.

Müəllifin başqa bir ziddiyyətli fikri: “Səkkiz yaşında atası onu öz kəndlərində yaşayan Molla Mahmudun məktəbinə qoyur, mükəmməl savad verməsini xahiş edir. Təhsilini Şuşa *qəryəsində* alıb, Kərbəlanı ziyarət etdiyi üçün xalq arasında Kərbəlayı Səfi kimi də tanınıb, 14 yaşında ikən Quranı oxuyub, öyrənib”.⁴⁶

Müəllifdən gətirdiyimiz iki cümləlik sitatda ciddi səhvlər var.

⁴⁵ Haqq aşığı. Vücutnamədən-Cahannaməyə. Bakı: 2014, s. 7.

⁴⁶ Yenə orada, s. 4.

Əvvəla, Aşıq Valehdən yazan müəlliflərin etdiyi kimi, onun vücudnaməsinə müraciət etsək, o, Quran oxumağı öyrənmək üçün molla yanına 8 yox, 7 yaşında getmiş və 11 yaşında onu tamamlamışdır.

İkincisi, Səfini öz kəndlərində Molla Mahmudun yanına qoyub oğluna mükəmməl savad verməsini xahiş edən atanın xahişinin yerinə yetirilib-yetirilməməsinə toxunmadan, Səfinin Şuşada təhsil aldığı bildirilir.

Üçüncüsü, “Şuşa qəryəsi” yazan müəllif, görünür, “*qəryə*” sözünün fars dilində kənd demək olduğunu bilmir, əks halda, Qarabağ xanlığının paytaxtını kənd kimi qələmə verməzdi.

Dördüncüsü, müəllifin “təhsilini Şuşa qəryəsində alıb, Kərbəlanı ziyarət etdiyi üçün xalq arasında Kərbəlayı Səfi kimi də tanınıb” cümləsi də anlaşılmır, çünki haqqında danışılan şəxsin Kərbəlayı Səfi kimi tanınmasında Şuşa “qəryəsində” təhsil almasının hansı rolu olduğunu başa düşmək mümkün deyil. Onun Kərbəlayı Səfi çağırılması üçün Kərbəla şəhərində İmam Hüseynin qəbrini ziyarət etməsi, zənnimizcə tamamilə kifayətdir. Şuşada, yaxud başqa yerdə təhsil alıb-almamasının buraya heç bir aidiyyəti ola bilməz. Axı həmin müqəddəs yeri ziyarət edən təhsil almamış adamları da **kərbəlayı** adlandırırdılar və yenə də adlandırırlar.

Aşıq Valehdən yazan müəlliflərin hamısı qonşu Abdal kəndindən olan Aşıq Səmədi onun ustadı kimi təqdim etsələr də, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru A.Vəzirqızı uydurmalarında bütün əndazəni keçir, Aşıq Vəlehi nəzərdə tutaraq yazır: “İlk sənət dərslərini dövrünün tanınmış sənətkarlarından olan doğma babası şair Mə-

həmməddən və Aşıq Güllü ilə Aşıq Cünundan almışdır”.⁴⁷

Müəllif bu cümləsində də xeyli səhvlərə yol verib. **Əvvəla**, Məhəmməd onun babası yox, atasıdır. **İkincisi**, Məhəmmədin şair olmasını A.Vəzirqızından başqa deyən və yazan yoxdur və buna görə düşünürük ki, onun bu fikri də yanlışdır. **Üçüncüsü** və ən ciddi qüsurlar isə Valehin Aşıq Güllü və Aşıq Cünundan sənətkarlıq dərsi alması haqqındakı uydurmalarıdır. Haqqında söhbət gedən şəxsləri Valehin nəslindən olan aşıq Xaspolad onun babasının babası, babasının atası və s. adlandırır. İndiyə qədər kim aşıqlıq sənətini babasının atasından və ya babasının babasından öyrənib?

Kitabın tərtibçisi Taleh Xaspoladoğlunun (yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz aşıq Xaspoladın oğludur) yazdığı “Giriş” bölməsində daha ciddi səhvlər var. Valehin 1822-ci ildə öldüyünü bildirən T.Xaspoladoğlu yazır: ”Hicri tarixi ilə miladi tarixi arasında 10 gün fərq olduğunu nəzərə alsaq, təxmini hesablamalarımıza görə Aşıq Valehin doğum tarixi 1722-ci ilə düşür”.⁴⁸

Müəllifin bu fikri tamamilə anlaşılmazdır. Əvvəla, hicri tarixinin 2 növü var: hicri-şəmsi və hicri-qəməri. İranda işlədilən hicri-şəmsi ilindəki günlərin sayı ilə miladi ilindəki günlərin sayı bərabərdir. Hicri-qəməri ili isə onların hər ikisindən 10 gün yox, 11 gün qısadır. Həm də hicri-qəməri ilinin 11 gün qısa olması ilə Valehin doğum tarixi arasında hansı əlaqə var? Əgər T.Xaspoladoğlu heç olmasa, professor M.Həkimov və

⁴⁷ Haqq aşığı.Vücutnamədən-Cahannaməyə. Bakı:2014, s.5.

⁴⁸ Yenə orada.

professor M.Allahamanlı kimi Valehin adına çıxılan “Vücutnamə”yə istinad etsəydi, onda deyə bilərdi ki, 1822-dən 100-ü çıxmaqla Valehin “doğum tarixi”nin 1722-ci il olduğu qənaətinə gəlmişik.

T.Xaspoladoğlunun daha bir uydurması: ”Zəmanəsində tayı-bərabəri olmayan Aşıq Valeh ilk təhsilini Gəncə molla məktəbində almış, bilik və bacarığı ilə mədrəsə müəllimlərini mat qoyaraq, onlarla hesablaşmadığına görə mədrəsədən xaric edilmişdir.

Bundan sonra atası Məhəmməd kişi onu Şuşa şəhərində Molla Səfərin məktəbinə gətirmiş və təhsilinə orda davam etmişdir.

Bir müddət təhsil aldıqdan sonra, Valehin Gəncədən qovulduğunu bilən Molla Səfər həm də onun mükəmməl biliyə yiyələnməsindən ehtiyat edərək, ona öz məktəbində oxumağa icazə verməmişdir”.⁴⁹

Görəsən, Molla Səfər balaca Səfinin mükəmməl biliyə yiyələnməsindən niyə ehtiyat etməli və buna görə istedadlı şagirdini məktəbindən qovmalı idi? Göründüyü kimi, başdan-başa cəfəng olan bu fikirlərə cavab verməyə də ehtiyac yoxdur. Təkcə onu demək kifayətdir ki, müəllif mollaxana ilə mədrəsənin fərqlərini də bilmir. Heç bir sübuta, mənbəyə əsaslanmadan Səfini Gəncəyə, mollaxanaya “aparır”, amma “mədrəsədən” qovdurur. Hələ hərf tanımayan balaca Səfinin “bilik və bacarığı” onun müəllimlərini necə mat qoya bilərdi və onlar bundan sevinmək əvəzinə, onu niyə qovmalı idilər? Əgər həmin “bilik və bacarığı” Gəncə alimlərini mat qoymuşdusa, daha onun Şuşada nə işi vardı? Şuşada ona dərs deyən Molla Səfər onun

⁴⁹ Haqq aşığı.Vücutnamədən-Cahannaməyə. Bakı:2014, s.5.

Gəncədən qovulmasını necə öyrənmişdi? Və buna görə Səfini öz məktəbindən niyə qovmalı idi?

Səfinin Gəncədən və Şuşadan qovulmasını yazanlar özləri də istəmədən onun istedadına kölgə salırlar. Səfinin, dərslərinin öhdəsindən gələ bilmədiyinə görə məktəbdən qovulması haqqında şübhələr yaranır. Atasının onu Aşıq Səmədə şagird verməsi bu ehtimalı daha da artırır. Belə çıxır ki, yazıb-oxumaqda uğur qazanmadığına görə atası Məhəmməd oğluna başqa bir sənət axtarmalı olmuşdur. Amma biz bu qənaətin tərəfdarı deyilik, sadəcə olaraq onun haqqındakı uydurmaların oxucuda bu cür pessimist düşüncələr yarada biləcəyini qeyd etmək istəyirik.

Müəllif öz uydurmalarına özü də o qədər aludə olur ki, “Hal-hazıra qədər **çixmiş** saz havalarının əksəriyyəti Aşıq Valeh tərəfindən bəstələnmişdir”, – kimi absurd iddia irəli sürür.⁵⁰ Özü də burada Qarabağda yaranan saz havalarını nəzərdə tutduğunu yazmadığına görə, düşünə bilərik ki, bizə məlum olan bütün saz havalarının əksəriyyətini Aşıq Valehin “yaratdığını” iddia edir! “**Çixmiş saz havaları**” ifadəsi isə onun düşüncə tərzinin darlığını sübut edir.

Ana dilində fikrini dürüst ifadə edə bilməyən bu “tərtibçi-folklorçu”nun sonuncu fikri lap “maraqlıdır”: “Qarabağ şikəstəsi”, “Ay ana, bu bir cüt sonanın” xalq mahnıları, oyun havaları və s. Aşıq Valehin bəstələrindəndir”.⁵¹

⁵⁰ Haqq aşığı. Vücutnamədən-Cahannaməyə. Bakı: 2014, s. 12.

⁵¹ Yenə orada.

Kitabda Aşıq Xaspoladın maraqlı “xatırlaması” da yer alıb: “Mən əlli ildir ki, Valeh yaradıcılığını axtarıram, toplayıram. Valeh haqqında kəndin yaşlı sakinləri ilə uzun-uzadı sorğu-sual edəndən sonra iki min misra qoşma əldə edə bilmişəm. *Bəzi yarımçıq şeirlərə, qoşmalara “calaq” vermişəm.* Bu, apardığım *axtarmaları* qeydə alsam, yazıb qurtara bilmərəm”.⁵²

Cümlələrin savadsız yazılması bir yana dursun, Aşıq Valehin olduğu iddia edilən şeirlərə Aşıq Xaspoladın *“calaq”* etməsi haqqındakı etirafı onun “topladığı şeirlərin” mahiyyətini ortaya qoyur. Düşünə bilərik ki, Ağ Aşığa, Miskin Abdala guya “yaxşılıq” edirmiş kimi onların adından cızmaqaralar yazmaq praktikası mərhum Aşıq Xaspolada da xas olmuşdur. Aşıq Xaspolad Valehin adından düzüb-qoşduğu bəsit söz yığınlarından birini də ustadı Aşıq Səmədlə “deyişməsi” kimi təqdim edir:

*Gənc çağında könül gəlib ilhama,
Atəşdə qaynayan tiyanam indi.
Dərk etmişəm kainatın sirrini,
Dalğalı-tufanlı ümmanam indi.*

*Çox şirindir hər nemətim kan deyir,
İlham verir, eşqi sərdə yan deyir,
Dil dahanda düzdü, mehriban deyir,
Nə dadıb, nə yeyib, doyanam indi.*

*Könül meyl salmaz şana, şöhrətə,
Fikir yaddır xəyalətə, möhnətə.*

⁵² Yenə orada, s.17.

*Əlimdə saz, bir səyyaham xilqətə,
Boş keçən günlərə peşmanam indi.*

*Valeh, zikr eylə, kəlam-dinə bax,
Qoyma ömür hədər keçə, günə bax.
Mehriban ol, nə kədər, nə kinə bax,
Beş günlük faniyə mehmanam indi.*

Etiraf etməliyik ki, Ağ Aşığın, Miskin Abdalın və başqalarının adından uydurulan “şeyr” nümunələri aşıq Xaspoladın bu cür “calaqlarından” daha səviyyəlidir.

Kitabın yeganə müsbət cəhəti Aşıq Xaspolada istinadən Valehdən başlayan nəsil şəcərəsinin veril-məsidir. Həmin şəcərəyə görə Valehin oğlunun adı Allahverdidir. Allahverdinin 3 oğlu var (onlar kitabda Valehin nəvələri kimi verilib və mahiyyətə düzdür): Ələkbər, Alı və Mehdi.

Ələkbərin oğlanları: Dünyanmalı və Xanlar; Dünyamalının oğlu nağaraçı Yelmar; Yelmarın oğulları; Akif, Arzuxan; Xanların oğlu Əliş;

Alının oğlu Abbasqulu; Abbasqulunun oğlu Əzizxan; Əzizxanın oğlanları: Mübariz, Feyruz; Abbas; Rauf; Valeh;

Mehdinin oğlu Hüsü; Hüsünün oğlu Allahverdi; Allahverdinin oğlu Vəkil.⁵³

Qeyd edək ki, Allahverdinin oğlanlarının adları düzdür, amma yerləri dəyişik salınıb. Mehdi onun böyük, Alı ortancıl, Ələkbər isə kiçik oğludur.

Aşıq Xaspolada istinad edən Kolanlı Həsən Şıxa-vəndli Valehin şəcərəsini başqa cür təqdim edir: “Aşıq

⁵³ Haqq aşığı.Vücutnamədən-Cahannaməyə. Bakı:2014, s.18

Xaspolad eşitdikləri əsasında Aşıq Valehin əcdadlarını belə təsvir edir: Aşıq Şahməhəmməd, oğlu şair Məhəmməd, şair Məhəmmədin oğlu Aşıq Valehdir. Aşıq Valehin Sənəm adlı həyat yoldaşından olan oğlunun adı Taleh, Zərnigardan olan oğlanları isə Məhəmməd, Əli, Allahverdi olmuşdur”.⁵⁴

K.H.Şıxavəndlinin bu cümləsi də başdan-başa səhv və uydurmadır. Kərbəlayı Səfinin Allahverdi adında bir oğlu olmuşdur.

Bələliklə, əsil Adı Kərbəlayı Səfi olan Valehin doğum tarixini, nəsil şəcərəsini Kameral təsvirlərdə axtarmazdan əvvəl onun haqqında yazılanların qısa xülasəsini verdik. Valehi Kameral təsvirlərdə axtarmaq üçün qohumları barəsindəki lazımi məlumatlar üçün Aşıq Xaspolada istinad edəcəyik.

Müraciət edə biləcəyimiz ilk sənəd Gülablı və Abdal kəndlərinin 1842-ci ilə aid Kameral təsvirləridir. Həmin kəndlərin 1842-ci ildən əvvəlki kameral təsvirləri Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində yoxdur.

“ŞUŞA QƏZASI, VƏRƏNDƏ NAHIYƏSİNİN KAMERAL TƏSVİRİ. 1842-ci il

GÜLABLI kəndi.

Kəndin əhalisi müsəlman və şiədir, oturaq həyat sürürlər.

Bu kənddən qəza mərkəzinə 28, nahiyyə mərkəzinə 40 verstdir.

Kənddə 114 ailə, 350 kişi, 256 qadın yaşayır.

⁵⁴ K.H.Şıxavəndli.Aşıq Valeh. I kitab. Bakı:2011, s.19.

14. Allahverdi Kərbəlayı Səfi oğlu 55 y; onun arvadı Fatma 40 y; oğlanları: Mehdi 15 y; Səfi 12 y; Alı 8 y; Ələkbər 4 y; qızları: Xədicə 10 y; Şərəbanu 3 y. Kollegiya qeydiyyatçısı Atabəyov”.⁵⁵

Müraciət etdiyimiz 1842-ci ilə aid olan bu Kameral təsvirdən məlum olur ki, əsil adı Kərbəlayı Səfi olan Aşıq Valeh artıq həyatda yoxdur.

Kameral siyahının tərtib edildiyi 1842-ci ildən sənəddə göstərilən yaşlarını çıxsaq, məlum olur ki, Aşıq Valehin yeganə oğlu Allahverdi 1787-ci, Allahverdinin arvadı Fatma 1802-ci, oğlanları Mehdi 1827-ci, Səfi 1830-cu, Alı 1834-cü, kiçik olu Ələkbər 1838-ci, qızları Xədicə 1832-ci, Şərəbanu isə 1839-cu ildə doğulmuşlar.

Allahverdinin atasının adını 1827-ci ildə doğulan ilk oğluna deyil, 1830-cu ildə doğulan ikinci oğluna qoymasından belə ***məlum olur ki, Aşıq Valeh indiyə kimi əksər müəlliflərin yazdığı kimi 1822-ci ildə deyil, 1827-1830-cu illər arasında vəfat etmişdir.*** Əgər Valeh 1827-ci ildən əvvəl vəfat etsəydi, Allahverdi ilk oğlunun adını Səfi qoyardı. Düşünmək olar ki, Mehdi doğulanda Kərbəlayı Səfi hələ sağ imiş.

Beləliklə, bu qiymətli sənəddən Kərbəlayı Səfinin ailəsindəki qadınların adlarını da öyrənirik. Gördüyümüz kimi, Valehin Xədicə və Şərəbanu adında qız nəvələri də olmuşdur. Allahverdinin ailəsinin qadın üzvlərinin adları indiyə qədər elmi ictimaiyyətə məlum deyildi.

⁵⁵ AMDTA, F.29, s.1, s.v.3.

Aşıq Valeh nə vaxt doğulub? Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müəlliflərin əksəriyyəti onun 1722-ci ildə, prof. M.Qasımlı 1720-ci ildə, prof. F.Mehdi və AMEA-nın müxbir üzvü A.Nəbiyev 1729-cu ildə doğulduğunu yazıblar. Böyük Azərbaycan alimi Fürudin bəy Köçərli isə onun hicri-qəməri tarixlə 1180-ci və ya 1190-cı ildə doğulduğunu və təxminən 60-70 il yaşadığını yazmışdır. Folklorşünas alim Ə.Axundov F.B.Köçərlinin adını çəkməsə də, onun fikrinə əsaslanaraq Aşıq Valehin 1766-cı ildə dünyaya gəldiyini yazmışdır. Bu versiyalardan hansı həqiqətə uyğundur?

Əgər oğlu Allahverdi 1787-ci ildə doğulubsa, Aşıq Valeh 1766-cı ildə doğula bilərdimi? Doğula bilərdi, çünki bu vaxt 21 yaşında olacaqdı. Kameral təsvirlərlə iş təcrübəmiz göstərir ki, həmin dövrdə nəinki 20, hətta 14-15 yaşlarında evlənmə hallarına rast gəlinirdi.

“Vücutnamə”yə çox inanan tədqiqatçılara Valehin F.B.Köçərli tərəfindən təqdim edilən vücutnaməsindəki müvafiq yeri xatırladaq:

*On altıda oldum xoşqamətü qəd,
Səfheyi-rüxsardə mehman oldu xəđ.
On yeddi yaşında buldum namizəd,
Əlqissə, ixtiyar etdim kədxuda.*

*On səkkizdə işrət eylədim tamam,
On doqquzda gördüm hər mətləbü kam.
İyirmidə mənə xoş keçdi əyyam,
Nəçə övlad mənə Haqq gördü rəva.⁵⁶*

⁵⁶ F.B.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. I c., Bakı: 1978, s.330.

Əgər professor M.Həkimov, prof. M.Allahamanlı və başqaları kimi Aşığın vücudnaməsini ona tərcümeyi-hal kimi qəbul etsək, deməliyə ki, o on yeddi yaşında qız sevmiş, on səkkiz yaşında nişanlanmış, 19 yaşında evlənmiş və artıq iyirmi yaşında ata olmuşdur. Və oğlu Allahverdinin 1787-ci ildə doğulduğunu nəzərə alsaq, Aşıq Valehin nəinki 1766-cı, hətta 1767-ci ildə doğulduğunu ehtimal edə bilərik. Amma birmənalı olaraq deyə bilərik ki, Aşıq Valeh-Səfi Məhəmməd oğlu 1722-ci ildə deyil, ondan ən azı 40 il sonra dün-yaya gəlib.

“Valeh və Zərnigar” dastanını gerçək qəbul edib Aşıq Valehə tərcümeyi-hal yazan M.Həkimov, M.Allahamanlı və başqaları Zərnigarla evlənən vaxt (1747-ci il) Valehin 25, Zərnigarın 17 yaşında olduğunu iddia edirlər. Bu müəlliflərə inansaq, onların yeganə oğlu Allahverdi bu izdivacdən 40 il sonra (1787) dünyaya gəlmişdir!

Valehin doğum tarixini müəyyənləşdirməkdən ötrü köməkçi faktlardan – onun müəyyən münasibətlərdə olduğu şəxslərin yaşından da müqayisəli şəkildə yararlanacağıq. Bu cür şəxslərdən birincisi onun xalası oğlu və şəyirdi olduğu deyilən həmkəndlisi Aşıq Qənbər, ikincisi isə qonşu Abdal kəndinin sakini və Aşıq Valehin ustadı Aşıq Səməddir.

Əvvəlcə Aşıq Qənbərin ailəsini axtaraq. Aşıq Valeh kimi artıq həyatda olmayan Aşıq Qənbərin ailəsi Gülablı kəndinin 1842-ci ilə aid Kameral təsvirində 105 nömrəli ailə kimi qeydə alınıb:

105.Əhməd Qənbər oğlu 40 y; arvadı Səkinə 29 y; qızı Ballı 3 y; qardaşı Qəhrəman 25 y (*tarixi qoyulmayan qeyddə öldüyü yazılıb-N.Ə.*); Əhmədin qardaşı oğlu Rüstəm Məmməd (Məhəmməd) oğlu 10 y⁵⁷

Bu iki ailənin müqayisəsindən görürük ki, Aşıq Valehin oğlu Allahverdi Aşıq Qənbərin oğlu Əhməddən 15 yaş böyükdür, yəni Əhməd 1802-ci ildə doğulub. Aşıq Qənbər təxminən 25-30 yaşında ikən oğlu Əhmədin doğulduğunu ehtimal etsək, bu 1772-1777-ci illərə düşür. Beləliklə əgər bəzi tədqiqatçıların iddia etdikləri kimi, Aşıq Valeh 1722-ci ildə doğulsaydı, öz xaloğlusu və şəyirdindən 50-55 yaş (!) böyük olacaqdı, bu isə ağlabatan deyil. Aralarında 50-55 yaş fərq olan adamların bir-biri ilə deyişməsi, bir-birlərinə zarafatyana, bəzən acı sözlər, həcv yazması da etik baxımdan inandırıcı deyil.

Beləliklə, köməkçi dəlil kimi Aşıq Qənbərin yaşından istifadə etməyimiz Aşıq Valehin 1720-ci və ya 1722-ci ildə doğulması ehtimalını şübhə altına alır.

Aşıq Valehin doğum tarixini dəqiqləşdirmək üçün müraciət edəcəyimiz ikinci müqayisə obyektini bütün tədqiqatçıların vahid mövqedən ona ustad saydıqları Abdal kəndinin sakini Aşıq Səməddir.

1842-ci ilin Kameral təsvirində Aşıq Səmədin özü-nü tapmasaq da, atası Səməd olan iki nəfərin adına rast gəlirik. Onlardan birincisi 14-cü ailədə qeyd edilən 40 yaşlı Əli (Alı) Səməd oğlu, digəri isə 31-ci ailədə qeydə

⁵⁷ Sənədin rus dilində olan orijinalında eyni yazıldığına görə şəxsin adının Məmməd, yoxsa Məhəmməd olduğunu müəyyən etmək çətindir.

alınan 55 yaşlı Hüseyn Səməd oğludur. Güman edə bilərik ki, onlardan heç olmasa biri, bəlkə də hər ikisi Aşıq Səmədin oğlanlarıdır. (*Abdal kəndində atası Səməd olan başqa şəxslər qeydə alınmayıb*). Valehin yaşının ehtimal olunan ən yuxarı sərhəddi kimi 55 yaşlı Hüseyn Səməd oğlunu nəzərdən keçirək.

Beləliklə, ehtimal etdiyimiz Aşıq Səmədin – Valehin ustadının oğlu Hüseyn də Aşıq Valehin oğlu Allahverdi kimi 55 yaşındadır. Yəni o da 1787-ci ildə doğulub. Yuxarıda professor M.Allahamanlının Aşıq Səmədin XVII əsrin sonlarında doğulduğu haqqındakı mülahizəsini sitat gətirmişdik. Əgər Aşıq Səməd professorun iddia etdiyi kimi XVII əsrin sonlarında doğulsaydı, öz oğlundan 100 yaş böyük olmalı idi!

Valehin doğum tarixinin müəyyən edilməsində Şuşa şəhərinin salınma tarixinin də aidiyyəti var. Şuşa şəhərinin əsasının neçənci ildə qoyulduğu barədə tarixi qaynaqlar nə deyir? Müraciət etdiyimiz ilk mənbə Qarabağnamələr içərisində ən mötəbəri sayılan Mirzə Adıgözəl bəyin “Qarabağnamə”sidir. Müəllif bu barədə belə yazır: “1170-ci ildə Şuşa şəhərinin binasını qoydular”.⁵⁸

Mirzə Adıgözəl bəy qeyd etməsə də, təbii ki, söhbət hicri-qəməri tarixdən gedir. Həmin rəqəm miladi tarixlə 1757-cı ilə düşür.

“Qarabağ tarixi”nin müəllifi Mirzə Camal Cavanşir də Mirzə Adıgözəl bəylə eyni tarixi verir: ”(Pənah xan) İslam tarixi ilə 1170, xristian tarixi ilə 1754-cü ildə Şahbulağı qalasının sakinləri olan bütün rəiyyətləri – bütün əyanının, məliklərin, mülazimlə-

⁵⁸ Qarabağnamələr. I kitab. Bakı:2006, s.47.

rin, ellərin və bir para kəndlərin kəndxudalarının ailələrini köçürüb bu qalanın içində yerləşdirdi”.⁵⁹

Mirzə Camal Cavanşir hicri-qəməri 1170-ci ili miladi tarixlə 1757-cı il deyil, səhvən 1754-cü il kimi göstərir.

Məşhur alim və şair Mir Möhsün Nəvvab (1833-1918) isə bu barədə belə yazır: ”Hicri 1170-ci ildə (miladi 1756) ildə Pənah xanın əmrinə əsasən həmin yerdə bir qala tikildi və həmin qala Pənahabad qalası adlandırıldı. İndi həmin qalaya Şuşa qalası deyirlər. Get-gedə həmin qala abadlaşdırılaraq şəhərə çevrildi”.⁶⁰

Tarixçi və şair Əhməd bəy Cavanşir (1828-1903) “Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair” əsərində bu barədə belə yazır: “...o (*Pənah xan-N.Ə.*), 1754-cü ildə indiki Şuşa şəhərinin yerində öz iqamətgahını qurdu və oranı öz adı ilə, yəni Pənahabad adlandırdı”.⁶¹

Əhməd bəy Cavanşir Şuşa şəhərinin salınmasını hicri-qəməri tarixlə göstərməsə də, güman edə bilərik ki, o da bu tarixi hicri-qəməri 1170-ci il hesab etmiş və onu miladi tarixə çevirəndə Mirzə Camal Cavanşir kimi səhv etmişdir. Ona görə onun göstərdiyi 1754-cü il rəqəmini də 1757-cı il kimi başa düşməliyik.

Firudin bəy Köçərli də Şuşa şəhərinin salınması tarixinə toxunmuşdur: “Səbiqdə Şuşa şəhəri Qarabağ xanlığının paytaxt şəhəri hesab olunurmuş. Bu şəhərin banisi Pənahəli xan olubdur. Şəhərin təmir və binası

⁵⁹ Qarabağnamələr. I kitab. Bakı:2006,s.131.

⁶⁰ M.M.Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı:1993, s.7.

⁶¹ Qarabağnamələr. I kitab. Bakı:2006, s.183.

vaqə olubdur 1170-ci sənədə ki, tarixi-məsihiyyənin 1757-ci ilinə mütabiqdir”.⁶²

Sitat gətirdiyimiz alimlərin hamısı Şuşa şəhərinin əsasının qoyulmasını hicri-qəməri tarixlə 1170-ci ilə aid etsələr də, onu bəziləri miladi tarixlə 1754-cü, bəziləri 1756-cı, bəziləri isə 1757-ci ilə düşdüyünü hesab etmişlər.

Fikrimizcə, böyük alim F.Köçərlinin göstərdiyi 1757-ci il düzgündür.

Bu rəqəm göstərir ki, Səfi 7 yaşında Şuşaya oxumağa gedibse, 1750-ci ildən əvvəl doğula bilməzdi. Əgər onun 1722-ci ildə doğulduğunu qəbul etsək, Şuşaya oxumağa gələndə Səfinin artıq 35 yaşı vardı! Halbuki “Valeh və Zərnigar” dastanından Kərbəlayı Səfiyə tərcümeyi hal düzəldənlərin dediyinə görə Valeh 25 yaşında Dağıstana getmiş, Zərnigarı bağlamış, Gülablı kəndinə gətirərək onunla evlənmişdi!

Tədqiqatçı Ə.Çingizoglu başqa bir maraqlı məlumat verir: “Pənahəli xanın dövründə qarğı və qamışdan bir məscid tikilmişdi. Bu məscid 1768-ci ildə İbrahimxəlil xan tərəfindən daşla əvəz edilmişdir. Həmin məscid də minarəsiz, kasıb görünüşə malik olmuşdur”.⁶³

Tarixçi Baharlının həmin dövrün sakinlərinin dinə münasibəti haqqında yazdıqları isə xüsusi maraq doğurur: “Pənah xan o vaxtda buraya cəm etdiyi müsəlman tayfası belə avam imişlər ki, Pənah xan əmr edərmiş ki, camaat gedib məsciddə namaz qılsınlar. O camaat getməz imişlər. Axırda hökm edərmiş yasavul ilə xalqı məscidə aparıb Allah əmrin və namaz təlim

⁶² F.B.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: 1978, s.154.

⁶³ Ə.Çingizoglu.Şuşa şəhəri (1750-1850). Bakı:2009, s.29.

etsinlər. Xalq bu işi sair hökmlər kimi hesab edib qaçarmışlar. Belə nəql edirlər ki, həmən məscid ki, qarqudan təmir etmişdilər, o məscidin iki qapısı var imiş. Bu qapıdan yasavul xalqı məscidə doldurmuş, o biri qapıdan çıxıb qaçarmışlar və gəlib evlərində bikef oturarmışlar və onların övrətləri xəbər almışlar ki, niyə bikefsən? O adamlar əhvalatı nəql edərmişlər ki, Pənah xan hökm edib gərək gündə üç dəfə gedib məscidə namaz qılasınız və oruc tutasız. Bu əmri-ilahini özlərinə biar hesab edib, bikef olarmışlar”.⁶⁴

Başqa dəlilləri bir kənara qoysaq belə, bu epizod göstərir ki, Səfinin Pənahəli xanın hakimiyyəti illərində də (1747-1763) Şuşaya dini təhsil dalınca getməsi inandırıcı deyil.

Göründüyü kimi, yalnız İbrahimxəlil xanın vaxtında Şuşa qalasında tədricən şəhər infrastrukturunun yaranmasından, mollaxanadan və s. danışmaq olar. Yuxarıdakı səbəblərdən 7 yaşlı Səfinin Şuşaya, molla yanına getməsini 1770-ci il qəbul etsək, onun 1763-cü ildə doğulduğunu düşünə bilərik. Bütün hallarda, fikrimizcə, Kərbəlayı Səfinin 1760-cı ildən tez doğulduğunu düşünmək mümkün deyil.

Müraciət edə biləcəyimiz ən ciddi mənbələrdən biri də 1727-ci ildə Osmanlı məmurları tərəfindən tərtib edilmiş “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri”dir.⁶⁵ Məlum olduğu kimi, Osmanlı dövləti 1724-cü ildə Qarabağı işğal etmiş və 1727-ci ildə hə-

⁶⁴ Qarabağnamələr. III kitab. Bakı:2006, s.37-38.

⁶⁵ Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri (Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi H.Məmmədov (Qaramanlı)).Bakı:2000.

min ərazilərdə adı çəkilən sənədi tərtib etmişdilər. Bu sənəddə Vərəndə nahiyyəsinə daxil olan Abdal kəndinin adı çəkilir:

“VƏRƏNDƏ NAHIYƏSİNƏ TABE OLAN ABDAL KƏNDİ.

Əlimərd Həsən oğlu, (Əlimərdin) oğlu Həsən, Vəli, Səfixan Ocaq oğlu”.⁶⁶

Əgər Aşıq Valeh 1720-ci və ya 1722-ci ildə doğulsaydı, məntiqə görə ondan heç olmasa 10-15 yaş böyük olmalı ustadı Səmədin adı Abdal kəndinin sakinləri arasında olmalı idi, amma göründüyü kimi yoxdur.

Adı çəkilən sənəddə Gülablı adında kənd qeydə alınmayıb, çünki bu adda kənd ümumiyyətlə mövcud deyildi və həmin tarixə qədər də mövcud olmamışdır. Gülablı kəndinin adı həmin sənəddə boş kəndlərin siyahısında da yoxdur. Araşdırmalarımız göstərdi ki, Gülablı kəndi 1593-cü ildə yenə də osmanlı məmurları tərəfindən tərtib edilmiş eyni adlı müfəssəl dəftərdə də yoxdur. ***Belə düşünə bilərik ki, Gülablı kəndi 1727-1760-cı illər arasında, ehtimal ki, Qarabağ xanlığının yarandığı 1750-ci illərdə məskunlaşdırılmışdır.***

Bütün bunları nəzərə alaraq, Valeh təxəllüslü Kərbəlayı Səfinin 1760-cı illərdə doğulduğunu və 1827-1830-cu illər arasında vəfat etdiyini düşünməliyik. Beləliklə, bizim fikrimizcə, F.Mehdinin təqdim et-

⁶⁶ Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri (Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi H.Məmmədov (Qaramanlı)). Bakı:2000, s.396.

diyi vücudnamədən yanlış nəticələr çıxaran tədqiqatçıların dediyi kimi Valeh 100 il yox, 65-70 ilə yaxın yaşamışdır.

Doğum tarixində səhv etsə də, istinad etdiyimiz sənədlər Aşıq Xaspoladın Aşıq Valehin şəcərəsini düzgün təsvir etdiyini, yalnız Mehdi ilə Ələkbərin yerlərini səhv saldığını göstərir.

1849-cu ilin Kameral siyahısındakı katib qeydində 21 yaşında olan Səfinin öldüyü yazılıb, amma onun neçə yaşında və ya neçənci ildə öldüyü göstərilməyib:

**“ŞUŞA QƏZASI, VƏRƏNDƏ NAHIYƏSİNİN
KAMERAL TƏSVİRİ. 1849-cu il.**

GÜLABLI kəndi.

14.43. Məşədi Allahverdi Kərbəlayı Səfi oğlu 64 y; oğlanları: Mehdi 25 y; Səfi 21 y (ölüb); Alı 18 y; Ələkbər 14 y.”⁶⁷

Bu iki siyahı arasındakı fərqlərdən biri Allahverdi Kərbəlayı Səfi oğlunun Məşhəd ziyarətində olması, oğlu Səfinin vaxtsız ölümü və iki Kameral təsvir arasındakı 7 il fərqi baxmayaraq, ailə üzvlərinin yaşının daha artıq göstərilməsidir. Bu sənəddə qadınların adı da göstərilməyib.

1863-cü ildə tərtib edilmiş kameral siyahıda Mehdi 3 yaşında Həsən adında oğlunun da olduğu qeyd edilir, Məşədi Allahverdi isə 79 yaşında göstərilir. Göründüyü kimi, Allahverdi Kərbəlayı Səfi oğlunun doğum tarixlərində fərqlər var. 1842-ci ilin kameral

⁶⁷ AMDTA, F.10, s.1, s.v.8.

siyahısına görə Allahverdinin 1787-ci ildə, 1849-cu ilin kameral təsvirinə görə 1785-ci ildə, 1863-cü ilin kameral siyahısına görə 1784-cü ildə ildə doğulduğu anlaşılr. Biz Allahverdinin ən irəli tarix kimi 1784-cü ildə doğulduğunu qəbul etsək belə, yuxarıda gətirdiyimiz dəlillərə görə yenə də Aşıq Valehin 1760-cı ildən əvvəl doğulduğunu qəbul etmək mümkün deyil.

Valehin şəcərəsi haqqında K.H.Şıxavəndlinin aşıq Xaspolada istinadən yazdıqları təsdiq olunmadı. Valehin Taleh adında oğlu olmayıb. Gülablı kəndində nə öz adı, nə də atasının adı Taleh olan heç bir şəxsə rast gəlinmədi. ***Allahverdi Valehin yeganə oğludur.***

Görünür, prof. M.Qasımlı da Valehin şəcərəsində qohumu Aşıq Xaspoladın dediklərinə yox, K.H.Şıxavəndlinin yazdıqlarına əsaslanmışdır: “Aşıq Valeh və Zərnigar xanımın övladları da könüllərini saza-sözə bağlamışlar. Oğulları Aşıq Taleh, nəvələri Aşıq Mirzalı, ən nəhayət Valeh ocağının kötükcəsi olan Aşıq Xaspolad onların sənət şəcərəsinin sonrakı davamı olmuşdur. “Valeh-Taleh”, “Taleh-Həqiqət” və başqa dastanlar bu şəcərənin yadigarlarıdır”.⁶⁸

Yuxarıdakılara əlavə edə bilərik ki, Valehin Mirzalı adında nəvəsi də olmayıb.

“Alçaqlı ucalı dağlar” kitabında müəllifliyi Valehə aid edilən “Oldum” qoşmasını da burada xatırlamaq yerinə düşərdi. Müəllifliyi bizdə şübhə doğuran şeirin son bəndi belədir:

⁶⁸ M.Qasımlı. Folklor və ədəbiyyat araşdırmaları. Bakı: 2017, s. 520-521.

*Mənzilim iraqdır, özüm piyada,
Müskül dərdim olub həddən ziyada.
Valeh ağlar qaldı fani dünyada,
Vahid oğlu cavan ölən mən oldum.*⁶⁹

Kameral təsvirdən gördük ki, Valeh təxəllüslü Kərbəlayı Səfinin Allahverdi adında bir oğlu olub və Valehin sağlığında ölməyib, ondan sonra uzun müddət yaşayıb. Həm də şeirdəki *“vahid oğlu”* ifadəsi qulağa qəribə və yad gəlir, çünki ailənin bir oğlu haqqında *“tək oğlu”*, yaxud *“yeganə oğlu”* ifadələri işlədilir. Şeirinin həm məzmunu, həm də bu cür qüsuru onun Valehə aid olmadığını göstərir. Adı çəkilən kitabda təəssüf ki, müəllifinin Valeh olduğuna ciddi şübhə etdiyimiz başqa şeirlər də var.

1863-cü ilin Kameral təsvirində maraqlı bir detal da var. Bu siyahının sonuna 1849-cu ildə Vərəndə nahiyyəsinin Səlakətin kəndindən gələn belə bir ailə əlavə edilib:

*“1.Aşıq Məhərrəm Mirzəli oğlu 49 y; oğlanları:
Mehdi 23 y; Sadıq 19 y; Səlim 5 y.
Ailədə 2 qadın var.”*⁷⁰

Biz bu sənəddən həm indiyə qədər elmi ictimaiyyətə məlum olmayan Aşıq Məhərrəmin adını meydana çıxardıq, həm də aşılıqla məşğul olanların *“aşiq”* epiteti ilə yazıldığıının şahidi oluruq.

⁶⁹ Aşıq Valeh. Alçaqlı ucalı dağlar.. Bakı: 1970, s.23.

⁷⁰ AMDTA, F.10, s.1, s.v.100.

Bəzi müəlliflərin haqqında bəhs etdikləri Aşıq Əhməd də Gülablı kəndində qeydə alınmış Əhməd Qəmbər oğludur.

Valeh doğrudanmı aşiq olub?

Fikrimizcə, Zakir təxəllüsü ilə yazan Qasım bəy, Şakir təxəllüsü ilə yazan Baba bəy, Qənbər təxəllüsü ilə yazan Kərbəlayı Abdulla, Natəvan təxəllüsü ilə yazan Xurşid Banu kimi, o da yazılı ədəbiyyatın Valeh təxəllüslü ilə yazan nümayəndəsi Kərbəlayı Səfidir. ***Təsadüfi deyil ki, nə onun şeirlərindən nümunə təqdim edən H.Ə.Qayıbov, nə də böyük ədəbiyyatşünas alim F.B.Köçərli Kərbəlayı Səfinin – Valehin haqqında bir dəfə də olsun “aşiq” sözünü işlətməmişlər.*** Halbuki, Valehin həmkəndlisi, şeyirdi və qohumu olduğu yazılan Qənbəri hər ikisi “Aşıq Qənbər” kimi təqdim edirlər. Əgər Valeh doğrudan da aşıqlıq etsəydi, onlar bunu niyə qeyd etməməli idilər? Üstəlik, Valehin nəticəsi Aşıq Abbasqulunu görən və onunla Valehin əlyazmaları haqqında söhbət edən F.Köçərli niyə Valehin aşiq olduğunu qeyd etməyib? Halbuki, Abbasqulun haqqında da “Aşıq Abbasqulu” yazıb. Aşıq Abbasqulu böyük babasının aşıqlıq etdiyini deməyi doğrudanmı “unudub”?

Valehi aşiq kimi təqdim edənlərin təəssüfünə rəğmən, düşünə bilərik ki, Kərbəlayı Səfi əlinə saz alıb aşıqlıq etməmişdir! Qoşma növündə yazdığı vücudnaməyə gəldikdə isə, Qasım bəy Zakirin də gözəl və lətafətli qoşmalar yazmasına baxmayaraq, onu aşiq adlandırmaq heç kimin ağlına gəlmir.

“Qafqazdakı yerlər və tayfaların təsviri üçün materiallar toplusu”nun (tədqiqatçılar onu rusca adı **CMOMK**

– “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа” adı ilə tanıyırlar) 1910-cu ildə nəşr edilən 41-ci buraxılışında Valehin vücudnaməsini “Valehun şərqi” («Песня «Валеха») kimi çap etdirən və onun bütün bəndlərini rusca şərh edən Firudin bəy Köçərli burada da onu “aşiq” kimi təqdim etməmişdir.

Qeyd etmək vacibdir ki, böyük alim Firudin bəy Köçərli 1863-cü ildə, Valehin ölümündən cəmi 30-40 il sonra Şuşa şəhərində doğulmuşdur. **Əgər prof. F.Mehdinin yazdığı kimi Valeh doğrudan da əlinə sədəfli (və ya sədəfsiz) saz götürüb aşığılıq etsəydi, Qarabağ ədəbi mühitinin ən mahir bilicisi olan bu böyük alimin diqqətindən kənarda qalmazdı.**

Belə qənaətə gələ bilərik ki, Valehin yaddaşlarda aşiq kimi yaşamasının səbəbi onun haqqında yaradılmış **“Valeh və Zərnigar”** dastanıdır (folklorşünas Ə.Axundov bu dastanın Valehin şeirləri əsasında başqaları tərəfindən yaradıldığını yazır). Bəzi şəxslərin dastanda təsvir edilən hadisələri real həyatda baş vermiş kimi təqdim etməsi həqiqətə uyğun deyil.

“Valeh və Zərnigar” dastanını Hümmət Əlizadə 1927-ci ildə Tovuzlu şair Vəlidən yazıya alıb. Niyə aşığın doğma nəticəsi Abbasquludan yox? Ola bilərmidi dastan mövcud olsun, amma Valehin aşiq qohumu ondan xəbərsiz olsun, bu dastan barədə F.B.Köçərliyə heç nə deməsin? Ola bilməz. Ona görə də düşünə bilərik ki, dastanın özü də Qazax-Şəmşəddil aşiq mühitində yaranmış və dildən-dilə keçmişdir. O da nəzərdən qaçmır ki, dastanda Valehin dilindən deyilən şeirlər onun yazılı şəkildə gəlib çatan şeirlərindən həm üslubca, həm də dil baxımından kəskin şəkildə fərqlənir. Bunun yazılı və şifahi yaradıcılıq nümunələri arasındakı fərq kimi izahı

da fikrimizcə, inandırıcı görünmür. Yazılı ədəbiyyatın nümayəndəsi və Valehin “dostu” M.P.Vaqifin şeirlərinə diqqət yetirmək kifayətdir.

Folklorşünas Ə.Axundov yuxarıdakı ziddiyyətləri aradan qaldırmaq üçün radikal bir fikir irəli sürmüşdür: “XVIII əsrin əvvəllərində və XIX əsrin birinci yarısında Qarabağın Abdalgülablı kəndində Kərbəlayı Səfi adlı bir şair yaşamış və bir sıra qüvvətli aşığıvari şeirlər yazmışdır. Ondan əvvəl XVII əsrin axırlarında və XVIII əsrin əvvəllərində həmin Abdalgülablı kəndindəcə Aşıq Valeh adlı ustad bir aşiq da yaşamışdır. Kərbəlayı Səfi Aşıq Valehin şeirlərini çox bəyənmiş və ondan təsirlənərək bir sıra aşiq tərzli şeirlər söyləmişdir; hətta o Aşıq Valehin adını özünə təxəllüs qəbul etmişdir.

Bu vaxta kimi bəzi ədəbiyyatçılarımız Valeh adı ilə gedən bütün şeirləri Aşıq Valehin hesab edirlər.

Bu da ondan irəli gəlir ki, bu iki sənətkarın hər ikisi şeirin axırında ancaq “Valeh” sözünü zikr edir. Hətta Firudin bəy Köçərlinin kitabında da Aşıq Valehin xalq arasında ən məşhur olan 31 bəndlik vücudnaməsi Kərbəlayı Səfi Valeh adına yazılmışdır”.⁷¹

Ə.Axundova görə Aşıq Valeh Kərbəlayı Səfidən 100 il qabaq yaşamışdır.

Ə.Axundov F.Qasımzadənin “Aşıq Valeh qoşmaları ilə bərabər qəzəl, mütəəzzəz və dini mənzumələr yazmışdır. Məşhur “Vücudnamə”sində insanın ana bətninə düşdüyü andan yüz yaşına qədər keçirdiyi müxtəlif dövrləri, öləndən sonra da “qəbir əzabı”nı,

⁷¹ Ə.Axundov. Aşıq Ələsgərin həyat və yaradıcılığı (Filologiya elmləri namizədi adı almaq üçün dissertasiya). Bakı: 1946, s. 53.

“qiyamət günləri”ni təsvir etmişdir. Aşıq Valeh Azərbaycan aşığıları içində ustad bir şair kimi tanınmışdır”⁷² fikrinə etiraz edir: “Filoloji elmlər namizədi (**sonralar akademik – N.Ə.**) F.Qasımzadə “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə Aşıq Valeh ilə Kərbəlayi Səfini bir-birindən fərqləndirmək əvəzinə, bu iki şəxsiyyətin yaradıcılığını eyniləşdirir və beləliklə də bu iki sənətkardan biri “yox olur”. Bu fikir doğru deyildir, Valeh qəzəl və dini şeirlər yazmamışdır. Qəzəl və dini şeirləri Kərbəlayi Səfi Valeh yazmışdır. Aşıq Valeh isə əsas olaraq aşıq tərzli şeirlər söyləmişdir”.⁷³

Ə.Axundovun fikri ilə hər şeydən əvvəl ona görə razılaşmaq olmaz ki, o Aşıq Valehin XVII əsrin sonu və XVIII əsrin əvvəllərində yaşadığını yazır. Halbuki “Valeh və Zərnigar” datanınındakı rəvayətlərə inanan qohumları belə, Aşıq Valehin 1822-ci ildə, yəni XIX əsrin birinci yarısında öldüyünü bildirirlər.

Ə.Axundovun bu fikri orijinal deyil.

Xalq şairi M.Rahimin 1928-ci ildə “Kommunist” qəzetində “Xalq şairi Valeh” adlı məqaləsi çap olunmuşdur. O, Aşıq Valehin Mazanla deyişməsinin son bəndindəki

“Ustadım Səməddir, sakinəm Abdal”, –

misrasını nəzərdə tutaraq yazır: “Son parçadan anlaşılar ki, Gülablı kəndlisi olan klassik Valehdən ayrı olan bu Valeh Abdal kəndindəndir. Ustadı dəxi söylədiyinə görə Səməd adlı bir xalq şairidir ki, bu vaxta qədər bir misrası da məlum deyildir. Xalq ədəbiyyatı təd-

⁷² Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: 1944. s.58.

⁷³ Ə.Axundov. Aşıq Ələsgərin həyat və yaradıcılığı (Filologiya elmləri namizədi adı almaq üçün təqdim edilən dissertasiya). Bakı: 1946, s.53-54.

qıqatçılarının bu tarixi batmış şair barəsində əsaslı tədqiqat aparmaları lazımdır”.⁷⁴

Əgər xalq şairi M.Rahim həmin misranı düzgün olaraq

Ustadım Səməddir, sakini - Abdal,–

kimi oxusaydı, bu cür səhv nəticəyə gəlməzdi. Çünki həmin misra Valehin yox, Səmədin Abdal kəndinin sakini olduğunu göstərir.

Ə.Axundovun səhvi həm də Valehin doğulduğu kəndi “Abdalgülablı” adlandırmasından qaynaqlanır. Sovet hakimiyyətinin dövrünə qədər bu kəndlər ayrı - ayrılıqda mövcud olmuşdur. Valeh təxəllüslü Kərbəlayi Səfi Gülablı kəndində, onun ustadı Səməd isə Abdal kəndində doğulmuş və yaşamışlar.

Beləliklə, fikrimizi yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, Qarabağın Gülablı kəndində doğulan və orada da təxminən 65-70 yaşlarında vəfat edən Valeh təxəllüslü şair Kərbəlayi Səfi Məhəmməd oğlunun haqqında indiyə qədər yazılanların əksəriyyəti həqiqətə uyğun deyil (böyük Azərbaycan alimi Firudin bəy Köçərli istisna təşkil edir). Onun haqqında quraşdırılmış tərcümeyi-hal “Valeh və Zərnigar” dastanından götürülmüşdür. ***Qasım bəy Zakir, Baba bəy Şakir və Qarabağın bir sıra digər adlı-sanlı ədəbi simaları kimi Valeh də şair olmuş, aşılıq etməmişdir.***

Bununla belə, folklor nümunəsi olan “Valeh və Zərnigar” dastanının yaşamaq haqqını inkar etmək fikrində deyilik.

⁷⁴ Kommunist qəzeti, 13 aprel 1928-ci il.

XALTANLI TAĞI (1789 – (1849-1863))

Quba qəzasının Buduq mahalındakı Xaltan kəndində yaşayıb yaradan Aşıq Tağı Azərbaycan saz-söz sənətinin görkəmli nümayəndələrindən, ustad sənəkarlarından biridir. Xaltanlı Tağı kimi tanınır. Digər tanınmış saz-söz nümayəndələri kimi müxtəlif müəlliflər Xaltanlı Tağının da həyatı haqqında müxtəlif və bəzən ziddiyyətli fikirlər söyləmişdir. Onlardan bəziləri maraq doğurur: “Xaltanlı şair Tağı XIX əsrin əvvəllərində Quba mahalında Qonaqkənddən 40 km yuxarıda – Xaltan kəndində yaşamışdır. Lakin Tağının harada doğulduğu və vəfat etdiyi məlum deyil. Çünki, o cavanlığında bir yerdə qərar tutmamış, eli-obanı dolana-dolana gəlib Xaltanda məskən salmışdır”.⁷⁵

Prof. P.Əfəndiyev onun 1800-cü ildə Qubanın Xaltan kəndində doğulduğunu və 1906-cı ildə vəfat etdiyini yazır.⁷⁶

AMEA-nın müxbir üzvü, professor A.Nəbiyev Xaltanlı Tağı haqqında belə məlumat verir: “XIX əsr Şirvan aşığı məktəbinin tarixi yüksəlişində Xaltanlı Tağı mühüm rol oynadı. O, təxminən 1796-cı ildə Quba bölgəsinin Xaltan kəndində anadan olmuş, 1899-cu ildə Kərbəlada vəfat etmiş, Məhəmməd Füzulinin məzarının

⁷⁵ M.Mürsəlov, Q.Namazov. Şair Tağı//BDU-nun emi əsərləri.Dil və ədəbiyyat seriyası. №1, s.65.

⁷⁶ P.Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: 1981, s.198.

yaxınlığında dəfn edilmişdir. Xaltanlı Tağı el arasında “Tağı”, “Aşıq Tağı”, “Qubalı Tağı” təxəllüsləri ilə tanınmışdır.

Tağı Hacı Məhəmməd oğlu Tağıbəyli Xaltan kəndində dünyaya gəlmiş, burada da ilk mükəmməl mədrəsə təhsili almışdır. Atası Hacı Məhəmməd dövrünün qabaqcıl baxışlı ziyalılarından olub İstanbulda tibb və ilahiyyat təhsili almış, bir müddət Dərbənddə ruhanilik etdikdən sonra ömrünün ixtiyar çağında Xaltan kəndinə qayıtmış, burada ömrünün sonuna qədər yaşamışdır. Hacı Məhəmməd uzun illər arıçılıqla məşğul olmuşdur.

Bir sıra araşdırıcıların güman etdiyi kimi, Tağı Hacı Məhəmməd oğlu Xaltana heç bir ölkədən köçüb gəlməmiş, Tağıbəylilər nəslə burada şöhrətli yerli nəsilərdən olmuş, onlar dədə-baba loğmanlıq və ruhaniliklə el arasında şöhrət qazanmışlar. Tağının böyük qardaşı Hacı Nağı Fətəli xanın baş loğmanı olmuş, Quba-Dərbənd bölgəsinin şöhrətli əttarı və cərrahı kimi tanınmışdır. İstanbulda tibb təhsili almışdır”.⁷⁷

Müəllifin yuxarıdakı fikirlərinin heç biri doğru deyil. A.Nəbiyevə görə Aşıq Tağı 103 il yaşayıb, Kərbəlaya ziyarətə olarkən vəfat edib və orada, Füzulinin qəbrinin yanında dəfn edilib. Doğrudanmı müəllif inanır ki, Aşıq Tağı 1899-cu ildə, 103 yaşında atla deyilənə görə 6 aya başa gələn ziyarətə yola düşüb, ziyarətini başa çatdırdandan sonra vəfat edib və böyük Azərbaycan şairi Füzulinin qəbrinin yanında dəfn olunub? Müəllif o sadə

⁷⁷ A.Nəbiyev. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. 2-ci k., Bakı: 2014, s.114.

həqiqəti də nəzərə almır ki, sünni məzhəbinə mənsub olan Tağı Kərbəla ziyarətinə getməzdi.

Müəllifin başqa bir mülahizəsi Tağının mükəmməl mədrəsə təhsili alması haqqındadır. Amma o fikirlərini təsdiqləyəcək heç bir sənəd, qaynaq göstərmir. Tağı ola bilsin ki, molla yanına getmiş, yazı-pozu, Quran oxumağı öyrənmişdir, amma mədrəsə ayrı şeydir, molla yanına getmək ayrı.

Aşıq Tağının 1796-cı ildə doğulduğunu yazan A.Nəbiyev onun böyük qardaşı Nağının Fətəli xanın baş loğmanı, cərrahı olduğunu iddia edir. “Böyük qardaşı Nağının” tutaq ki, Tağıdan 6 yaş böyük olduğunu ehtimal edək. Qubalı Fətəli xanın 1758-1789-cu illərdə xan olduğu faktını nəzərə alsaq, hələ anadan olmamış Nağı Fətəli xanın “baş loğmanı” necə ola bilərdi? Doğrudanmı A.Nəbiyev XVIII əsrdə Quba xanının sarayında cərrah vəzifəsinin mövcudluğuna inanır və başqalarını da buna inandırmağa çalışır? Hətta sarayda o cür vəzifə olsaydı belə, Nağı ən azı 30 yaşında bu vəzifəyə çata bilərdi, Fətəli xan isə 30 il ondan əvvəl haqqın rəhmətinə qovuşmuşdu.

Başqa bir məsələ Aşıq Tağının Nağı adında qardaşının olub-olmaması məsələsidir. Qeyd edək ki, Tağının Məhəmməd adında atası, Nağı adında qardaşı olmayıb, onların nəslə Tağıbəylilər adlanmayıb və Tağı yoxsul adam olub. Tağının Məhəmməd adında əmisi olub və o da həcc ziyarətində olmayıb. Amma bu nəsilə mollaların olması doğrudur. Xaltanlı Tağının 1790-cı ildə doğulduğunu və 1890-cı ildə vəfat etdiyini⁷⁸ bildirən

⁷⁸ A.Mirzə. Xaltanlı Tağı. Bakı: 1999, s.34.

Aşıq Tağı yaradıcılığının tədqiqatçısı, onun əsərlərini toplayıb ilk dəfə kitab şəklində nəşr etdirən A.Mirzə yazır: “Xaltanlı Tağının ölümü, dəfn olunduğu yerlə bağlı bir sıra mübahisəli fikirlərə aydınlıq gətirmək məqsədi ilə onun ömrünün son illərini, dini-fəlsəfi görüşlərinin ünvanını xatırlatmaq yerinə düşər. Gəncliyindən dini-dünyəvi biliklərə sahib olan Xaltanlı Tağı ömrünün sonlarında müqəddəs yerlərə səyahəti, ziyarəti idealına çevirdiyindən Kərbəla və həcc səfərlərinə yollanası olur. Aşığın Kərbəla ziyarəti zamanı, təxminən 1890-cı ildə vəfat etdiyini, Kərbəlada M.Füzulinin qəbrinə yaxın yerdə dəfn olunduğunu, baş daşında saz, əlində çıraqlı tutmuş qadın təsviri əks edildiyini 1976-77-ci illərin folklor ekspedisiyası zamanı professor Azad Nəbiyevə bu faktların şahidi təngəaltılı Hacı Allahverdiyev Kərbəla, həcc ziyarətlərindən danışarkən deyib”.⁷⁹

Əgər prof. A.Nəbiyev ekspedisiya zamanı getdiyi Təngəaltı kəndindən aşığın qohumlarının yaşadığı və Təngəaltı kəndindən o qədər də uzaqda yerləşməyən Xaltan, Çarxaçu və Rəngidar kəndlərinə də getsəydi, yaxud Aşıq Tağı yaradıcılığından A.Nəbiyevin rəhbərliyi ilə filologiya elmləri namizədi adı almaq üçün 2002-ci ildə dissertasiya müdafiə edən A.Mirzə bunu etsəydi, H.Allahverdiyevin adından bu cür şeylər yaymazdılar.

Beləliklə, A.Nəbiyevin Aşıq Tağı haqqındakı mülahizələrinin heç öz təsdiqini tapmır

A.Nəbiyevin Tağının səfərləri ilə bağlı yazdıqları da inandırıcı deyil: “O, bütün Mərkəzi Asiya, Yaxın və

⁷⁹ A.Mirzə. Xaltanlı Tağı. Bakı: 1999, s.13-14.

Orta Şərq ölkələrini gəzmiş, Ərzurumda, Qarsda, İstanbulda məclis aparmış, Hələbdə, Şamda olmuşdur”.⁸⁰

Nəqliyyatın indiki vaxtında belə sadalanan səyahətləri başa vurmaq bizə çətin göründüyü halda, görəsən Tağı piyada və ya atla dünyanın yarısını necə dolaşmış? Belə çəfərlərə çıxan səyyahların isə missiyası tamam başqa idi.

Əlbəttə, A.Nəbiyevin yazdıqları onun təxəyyülünün məhsuludur və həqiqətə uyğun deyil.

Aşığın əsas tədqiqatçısı A.Mirzə onun səyahət coğrafiyası haqqında daha ehtiyatlı mülahizə söyləyir: “...Xaltanlı Tağının bir aşiq kimi yetişdiyi mühit Şəki-Şirvan, Quba-Dağıstan-Dərbənd əraziləri olub”.⁸¹

Professor Q.Namazovun Aşıq Tağı üçün “tərtib etdiyi” səyahət trayektoriyası A.Nəbiyevlə onun yetirməsi A.Mirzənin tərtib etdikləri marşrutlar arasında aralıq mövqe tutur: “Xaltanı tərk etdikdən sonra Tağı Dağıstana yola düşür, bir müddətdən sonra Dərbəndə çatır. Şeyx Şamilin rus çarı ilə müharibə apardığı bir zamanda şair Şamilin hərbi hissələri ilə rastlaşır. Tağını Şeyxin yanına gətirirlər. Şamil ondan haradan gəlib, haraya getdiyini, kim olduğunu soruşduqda Tağı ona şeirlə cavab verir. Şeyx Tağını orduya xidmətə dəvət edir. Tağı razılıq vermir. «Mən el şairiyəm, aşığam, sazla, sözlə, top-tüfəng tutan şeylər deyil» cavabını verir. Tağı Şeyxə «Bircə məni sən burax, tövbə bir dəxi gəlməyəm» – deyə azad olunmasını xahiş edir. Tağı

⁸⁰ A.Nəbiyev. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. 2-ci k., Bakı: 2014, s.115.

⁸¹ A.Mirzəyev. Xaltanlı Tağının yaradıcılığı (Fil. elmləri nam.... dissertasiya). Bakı: 2002, s.17.

oradan Tabasarana, Həştərxana, Şamaxıya, Gəncəyə, Qarabağa, sonra isə Xoya, Xorasana gedir. Axırını sorağı Təbrizdən gəlir. Şirvanın qocaman aşıqlarının söyləməsinə görə, Tağının əsl Təbrizdən olmuşdur. Onun son sorağı Təbrizdən gəlmişdir”.⁸²

A.Nəbiyev kimi Q.Namazov da xeyli şişirtməyə yol vermişdir.

Xaltanlı Tağını kameral təsvirlərdə axtarmaq üçün onun atası və digər qohumları haqqındakı məlumatlarla axtarışa başladıq. Xaltan kəndinin kameral siyahısında bir neçə Tağıya rast gəlsək də, onların heç birinin atasının adı Hacıməhəmməd deyil. “Fətəli xanın loğmanı” olan Nağının Tağı adında qardaşı var, amma onların atasının adı Ağanəsirdir. Böyük qardaş isə 1828-ci ildə anadan olan Tağıdır, onun Nağı, Bağı, Əlif və Veys adında daha dörd qardaşı var. Başqa bir Tağının atasının adı Əhməddir, amma onun qardaşı yoxdur.

Adı çəkilən müəlliflərdən əldə etdiyimiz yeganə düzgün məlumat Tağının oğlunun adının Sədi olmasıdır. Bunu nəzərə alaraq, Quba qəzası, Buduq mahalı kəndlərinin 1849-cu ilə aid Kameral təsvirində belə bir ailənin üzərində dayandıq:

**“QUBA QƏZASI, BUDUQ MAHALI KƏND-
LƏRİNİN KAMERAL TƏSVİRİ. 1849-cu il.**

XALTAN KƏNDİ.

110.Məmməddağı İsmayıl oğlu 60 yaşında; oğlu Sədi 25 y; qardaşı İsa 50 y; onun oğlanları: Osman 15 y; İsmayıl 12 y; Zəkəriyyə 7 y.

⁸² Q.Namazov. Ozan-aşıq sənətinin tarixi. Bakı: 2013. s.268.

**111.Məmmədağının əmisi Məhəmməd 70 y;
oğlanları: Məmmədkərim 40 y; İsgəndər 8 y”.⁸³**

Güründüyü kimi, aşığın əsil adı Məmmədağıdır. Bu ailənin Aşıq Tağının ailəsi olması ehtimalını artıran ən inandırıcı fakt onun oğlu Sədi ilə bağlıdır. Nadir rast gəlinən Sədi adına nəinki Xaltan kəndində, digər Kameral təsvirlərdə də rast gəlinmir.

Bizi maraqlandıran ailənin məhz bu ailə olduğunu dəqiqləşdirmək üçün aşığın yaşadığı Xaltan kəndinə gedib onun qohumları ilə görüşməyi qərara aldıq. Amma A.Mirzənin bir cümləsi Aşıq Tağının hansısa qohumunu tapmaq ümidini azaldırdı: “Sədinin övladları ikinci dünya müharibəsinə qədər yaşamışlar”.⁸⁴ Belə çıxırdı ki, onun nəslini davam etdirən heç kim qalmayıb.

Məlum oldu ki, Aşıq Tağı nəslinin davamçıları hal-hazırda Xaltan kəndinin yaxınlığındakı Çarxaçu və Rəngidar kəndlərində indi də yaşayırlar.

1949-cu ildə Çarxaçu kəndində doğulan və hazırda orada da yaşayan Tağıyev Tağı Novruz oğlu Aşıq Tağının nəvəsi Molla Tağının nəvəsidir, yəni Aşıq Tağının kütükcəsidir. Yaşadığı kənddə sinif müəllimi işləyir. Tağı müəllim bildirdi ki, Sədinin 2 oğlu olub - Molla Tağı və Şirin. Şirinin bir oğlu və bir qızı, Molla Tağının isə Rəsul, Cabbar və Novruz adında üç oğlu, Nurcahan adında bir qızı olub. Rəsul və Cabbar ikinci dünya müharibəsində həlak olublar, amma Tağının nəslə Novruz

⁸³ Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi, F.10, S.1, s.v.13.

⁸⁴ A.Mirzəyev.Xaltanlı Tağının yaradıcılığı (Fil.əlm-ləri nam... dissertasiya). Bakı: 2002, s.38.

və Gülcəhanla davam edir. Tağı müəllim Novruzun oğludur. Novruzun Ənvər, Feruz və Fikrət adında daha 3 oğlu və Şəfiqə adında bir qızı da var. Tağı müəllim nəvəsinin adını da Tağı qoyub və nəvə Tağı bu nəsilədən tanıdığımız dördüncü Tağıdır.

T.Tağıyev Aşıq Tağının yüz il yaşaması haqqında bizdə yaranan şübhələri bölüşdü və etiraf etdi ki, bu rəqəm dəqiq deyil. Bildirdi ki, Aşıq Tağının qəbri Xaltan kəndindəki qədim qəbristanlıqdadır, onu 1980-ci ildə bərpa ediblər və vaxtaşırı ziyarət edirlər. Tağının doğum və ölüm tarixlərini bilmədiklərindən, qəbir daşına doğum və ölüm tarixi də yazılmayıb.

Tağı müəllim Aşıq Tağının Xaltan kəndində doğulmadığını, buraya Şamaxının Göylər kəndindən gəldiyini, Kərbəla və həcc ziyarətində olmadığını dedi. Orasını da qeyd etdi ki, indiyə qədər Aşıq Tağıdan yazan müəlliflər – A.Nəbiyev, A.Mirzə, M.Mürsəlov, Q.Namazov və başqaları Xaltan kəndinə gəlməyib və aşığın qohumları ilə görüşməyiblər. Bu fakt, əlbəttə təəssüf doğurur.

Yuxarıda təqdim etdiyimiz sənəd də Aşıq Tağının Xaltana başqa yerdən gəldiyini təsdiqləyir. Çünki həmin 2 ailə Xaltan kəndinin əvvəlki, 1831-ci ildə tərtib edilmiş siyahısında yoxdur. Bu o deməkdir ki, Tağının ailəsi Xaltan kəndinə 1831-1849-cu illər arasında gəlib.

Aşıq Tağının ailəsinin Xaltana Göylər kəndindən gəlib-gəlmədiyini də yoxladıq. Şirvan əyalətinə daxil olan Göylər kəndinin 1831-ci ilə aid Kameral təsvirində Aşıq Tağının ailəsi yoxdur. Beləliklə, Aşıq Tağının Xaltan kəndinə haradan gəldiyi aydınlaşdırılmamış qalır.

Yuxarıda təqdim etdiyimiz sənəddən məlum olur ki, əsil adı Məmmədağlı olan Xaltanlı Tağı 1789-cu ildə doğulub, A.Nəbiyevin yazdığı kimi atasının adı Hacı-məhəmməd yox, İsmayıl, qardaşının adı isə Nağı yox, İsadır. Siyahıda onun əmisi Məhəmmədin ailəsi də var. Kameral siyahıda bu ailənin yoxsul olduğu da yazılıb və məlum oldu ki, A.Nəbiyevin Tağıbəylilər nəslə haqqında yazdıqları da həqiqətə uyğun deyil. Xaltan kəndinin sakinləri arasında ümumiyyətlə bəy və ağa qeydə alınmayıb.

1849-cu ildə tərtib edilmiş sənəddə 25 yaşında olan Sədi 1824-cü ildə doğulub.

Bu ailələrdəki şəxslərin adındakı Məhəmməd tərkibi onların dindar olduğunu göstərir.

Müraciət etdiyimiz növbəti sənəd 1863-cü ilə aiddir.

**“QUBA QƏZASI BUDUQ NAHIYƏSİNİN
KAMERAL TƏSVİRİ. 1863-cü il.
XALTAN KƏNDİ.**

86.130.İsgəndər Məhəmməd oğlu 26 y.

**148.130.Məmmədkərim Məhəmməd oğlu 58 y;
oğlanları: Arzuman 8 y; Əmiraslan 6 y; Etibar 2 y.**

**193.129.Osman İsa oğlu 30 y; oğlu İsa 1 y;
qardaşları: İsmayıl 28 y; Ömər 25 y (*əvvəlki siyahıda
yaddan çıxıb*); Zəkəriyyə 20 y”.**⁸⁵

⁸⁵ AMDTA, F.10, s.1, s.v.124.

Siyahıdakı 86-cı və 148-ci ailələr Aşıq Tağının əmisi Məhəmmədin oğlanlarıdır, Məhəmmədin özü isə öldüyünə görə siyahıya düşməyib.

193-cü ailə Tağının qardaşı oğlu Osmanın ailəsidir. Tağı və ondan 10 yaş kiçik qardaşı İsa isə yoxdur, yəni ölüblər. Osman öz oğluna artıq həyatda olmayan atasının adını qoyub. Əgər yaşasaydı, Tağının qardaşı İsanın 64 yaşı olacaqdı. Nəvəsi İsanın 1 yaşında olmasına görə düşünə bilərik ki, İsa ən gec 1862-ci ildə, 63 yaşına çatmadan ölüb. Tağının özü isə, 74 yaşına çatmadan ölüb, amma onun neçənci ildə və neçə yaşında öldüyünü bilmirik. Yəni 1849-1863-cü illər arasında vəfat edib.

Sədinin adı bu siyahıda olmasa da, o yaşayırdı, amma qohumlarının dediyinə görə xəstə imiş və bu xəstəlik atasını, Aşıq Tağını çox üzürmüş.

Aşıq Tağının qohumu, Çarxaçu kəndinin yaxınlığında yerləşən Rəngidar kəndinin sakini, 1973-cü ildə doğulan, hazırda təqaüddə olan keçmiş hərbi Cavadov Nəcəf Dədəqulu oğlunun anası Vacibət xanım Sədinin oğlu Şirinin qız nəvəsidir, yəni o da Aşıq Tağının nəslindəndir. Onların bildirdiyinə görə Sədinin ayaqları tutulubmuş və az yaşayıb. Başqa bir versiyaya görə gözləri tutulubmuş.

Müraciət etdiyimiz növbəti sənəd 1874-cü ilə aiddir:

**“QUBA QƏZASI KƏNDLƏRİNİN KAMERAL
TƏSVİRİ. 1874-cü il.
XALTAN kəndi.**

**104.86.İsgəndər Məhəmməd oğlu 36 y; oğlu
Qurban 5 y.**

169.148.Arzuman Məmmədkərim oğlu 18 y; qardaşları: Əmiraslan 16 y; Etibar 12 y.

217.193.Molla Osman İsa oğlu 40 y; oğlanları: Balatağı 4 y; Balasirin 2 y.

218.Molla İsmayıl Molla İsa oğlu 38 y; qardaşları: Ömər 35 y; Zəki 30 y”.⁸⁶

Bu siyahıdan məlum olur ki, Sədi artıq ölüb, onun oğlanları əmisi oğlu Osmanın himayəsindədirlər, amma onları səhvən Osmanın oğlanları kimi yazıblar, Osmanın öz oğlu İsa isə ölüb. Yaşları göstərir ki, Sədinin oğlanları Balatağı 1870-ci, Balasirin isə 1872-ci ildə doğulublar. Kiçik oğlu Şirinin 1872-ci ildə doğulduğunu nəzərə alsaq, məlum olur ki, Sədi 1872-1874-cü illər arasında, 48-50 yaşlarında rəhmətə gedib. T.Tağıyevin babası, ***Molla Tağı kimi tanıdığımız şəxsin əsil adı Balatağıdır.***

İsanın ikinci oğlu İsmayıl da böyük qardaşı Osman kimi molla olub, qardaşları Ömərlə Zəkəriyyə də onunla bir ailədə yaşayıb, amma Zəkəriyyənin adını Zəki kimi yazıblar.

Müraciət etdiyimiz sonuncu sənəd 1886-cı ilə aiddir. Həmin sənəd həm də ***Əyal (ailə) dəftəri*** adlanır və ondan sonra bir daha kameral siyahı tərtib olunmayıb.

**“QUBA QƏZASININ KAMERAL TƏSVİRİ.
1886-cı il.**

XALTAN kəndi.

**102.104.İsgəndər Məhəmməd oğlu 49 y; oğlu
Qurban 18 y.**

⁸⁶ AMDTA, F.43, s.2, s.v.7235.

166.169.Arzuman Məmmədkərim oğlu 31 y; oğlu Məmmədkərim 8 y; qardaşları: Əmiraslan 29 y; Etibar 25 y.

214.217.Molla Osman İsa oğlu 53 y; oğlanları: Balaisa 9 y; Hafız 5 y; Mövlamqulu 3 y; əmisi oğlu Sədinin oğlanları: Balatağı 17 y; Balaşirin 15 y;

215.218.Molla İsmayıl Molla İsa oğlu 51 y; oğlu Dünyamalı 9 y; qardaşı Pirməmməd 25 y; onun oğlu Nurəddin 6 y”.⁸⁷

Bu siyahıda Balatağı və Balaşirin düzgün olaraq Sədinin oğlanları kimi göstəriliblər. Osmanın özünün üç oğlu var, onlardan böyüyünə yenidən atasının adını, amma bu dəfə Balaisa şəklində qoyub. 1874-cü ildə olduğu kimi 1886-cı ildə də Sədinin oğlanlarının onun ailəsində göstərilməsinə görə deyə bilərik ki, onları Molla Osman böyüdüb boya-başa çatdırıb, savad verib, Balatağı da molla kimi yetişib və Molla Tağı kimi tanınıb.

Beləliklə, Xaltanlı Tağının həyatı haqqındakı məlumatları dəqiqləşdirə bildik.

A.Nəbiyev Aşıq Tağının 30-a yaxın saz havasının və qırxdan artıq məhəbbət dastanının yaradıcısı sayaraq şişirtməyə yol versə də,⁸⁸ onun yaradıcılığı doğrudan da maraqlı və yaddaqalandır.Aşıq Tağının yaradıcılığında onun həyatı haqqında müəyyən məlumatlar tapmaq mümkündür. O, Xaltan kəndində qərib olduğunu *"Olsun"* rədifli gəraylısında da təsdiqləyir:

⁸⁷ AMDTA, F.43, s.2, s.v.7374.

⁸⁸ A.Nəbiyev. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. 2-ci kitab. Bakı: 2014, s.118.

***Qərib yerdə qalan mənəm,
Sənə canım qurban olsun.
Sən mənimlə dost olginən,
Qoy hər yanımda düşman olsun.***

Onun “*Eylərəm*” rədifli gözəl bir qoşmasında da qürbətdən şikayət var, Tağının həm də savad əhli olduğu üzə çıxır:

***Şahım, qulluğunda neçə kəlməni
Rüsxət versən, dəxi agah eylərəm.
Bir əlimdə sazdır, birində qələm,
Haqqın dərgahında günah eylərəm.***

***Ehtiyac qoymayıb tərgidim sazı,
Baxmayaraq daim qıllam namazı.
Bax, cəllada dönüb zalımın qızı,
Nə etsəm, Allaha pənah eylərəm.***

***Xaltanlı Tağıyam, sinəmdə düyün,
Qürbət əyir qəddim dəxi günbəgün.
Vaxt keçdi gələcək can alan bir gün,
Yara candır qurban, vallah, eylərəm.***

Şeirinin məzmunundan aydın olur ki, islam dininin təqdir etmədiyi saz sənəti Aşıq Tağının dolanışıq vasitəsidir, amma dindar və namaz qılan adamdır, yaşadığı Xaltan kəndi onun qəddini əyən qürbətdir. Tağının tez-tez başqa vilayətlərə səfər etməsi, görünür, həm qürbətin darıxdırıcı ab-havasından, həm də dolanışıq ucbatından olmuşdur.

Ayrılıq, yoxsulluq və qəriblik mövzusu aşığın başqa bir qoşmasında da yer almışdır:

***Bu dünyada üçcə şeydən qorxuram:
Bir ayrılıq, bir yoxsulluq, bir ölüm.
Heç birindən bil ki, könlüm xoş deyil,
Bir ayrılıq, bir yoxsulluq, bir ölüm.***

***Yazılanlar gəlir bu qərrib başa,
Həsərət qoyur mənə qohum-qardaşa.
Bir gün döndərəcək torpağa, daşa,
Bir ayrılıq, bir yoxsulluq, bir ölüm.***

Şeir in sonuncu bəndində Aşıq Tağı qürbətdə və yoxsul yaşadığını deyir.

Professor Q.Namazov yazır: “Şirvanın qocaman aşıqlarının söyləməsinə görə, Tağının nəslı Təbrizdən olmuşdur. Onun son sorağı Təbrizdən gəlmişdir.«Bəlkə gəlmədim» şeirində də ayrı diyardan olduğunu bildirir:

***Bəri bax, bəri bax, üzün görəyim,
Gedəm yar, əylənəm, bəlkə gəlməyəm.
Mən öz diyarımda səndən gözəli,
Sevəm yar, əylənəm, bəlkə gəlməyəm.***

Xaltanda olanda da vətəni – Təbrizi unuda bilməyən şair ailəsindən, doğma övladından ayrılıb doğma yurda dönmüşdür”.⁸⁹

⁸⁹ Q.Namazov.Ozan-aşıq sənətinin tarixi. Bakı: 2013, s.268-269.

Fikrimizcə, bu ehtimal inandırıcı deyil. Çünki Təbriz kimi mədəniyyət mərkəzini tərk edib Xaltan kimi əldən-ayaqdan uzaq bir dağ kəndinə, yoxsul bir diyara köçmək heç bir məntiqə sığmır. Digər tərəfdən, 1840-cı illərdə Təbrizdə sünni yaşamırdı və Tağının Təbriz sakini olması da əqləbatan deyil.

Vücutnamə yaratmaq aşığılar arasında ustadlıq sayılır. Aşıq Tağının vücutnaməsi isə öz originallığı ilə seçilir. Məlum olduğu kimi, 3, 7, 9 və 40 rəqəmləri qədim zamanlardan sehrli, mübhəm rəqəmlər kimi insanların beynində həkk olunmuş, müqəddəsləşmişdir. Aşıq Tağı da uşağın ana bətnində inkişafını və həyata gəlməsini qırx günlük mərhələlərə ayırır, embrionun inkişafını, hər 40 gündə hansı tibbi-fizioloji proseslərin baş verdiyini belə təsvir edir:

*Abi-atəş, xaki-baddan cəm oldum,
Aləm dəryasından sorağa gəldim.
Şərin biətindən, dinin şərtindən
Ana vücudunda yarpağa gəldim.*

*Haqq məni eylədi nütvə anaya,
Güzar etdim qeyri mehmanxanaya.
Süzüldüm qətrədən, düşdüm araya,
Ləpə çəkdi məni, qırağa gəldim.*

*Qırx gün qaldı, o qətrələr duruldu,
İki qırxdə rəngim təqayür oldu.
Üç qırxımda mənə mələk buyruldu,
Dörd qırxdə qan idim, qaltağa gəldim.*

*Beş qırxa yetəndə verildi canım,
Damar, sümük, ilik, ətdi üryanım.*

***Altı qırxdə zühur etdi sübhanım.
Yeddi qırxdə kökdən budağa gəldim.***

Aşıq insanın yeddinci qırx gündən, yəni 280 gündən sonra dünyaya gəlməsini obrazlı dillə “kökdən budağa gəlmək” kimi ifadə edir. Yəni valideyni ağacın kökünə, övladları isə ondan şaxələnən budaqlara bənzədir, budaqlar kökün davamıdır, onun varlığının davam etdiyi yeni və daha yüksək pilləsidir. Elə uşağın dünyaya gəldiyi yeddinci qırxdakı 7 rəqəmi də müqəddəs rəqəmdir. Əgər bir ayı 30 gün qəbul etsək, yeddi qırxın hasili olan 280 gün 9 ay və 10 günə bərabər olur və uşağın dünyaya gəlməsi haqqındakı 9 ay, 9 gün və 9 saat inancına uyğun gəlir. Maraqlı fəlsəfi-dini nümunədir!

Qədim Şərq və yunan fəlsəfəsində də, Şərq fəlsəfəsində də dünyanın 4 ünsürdən-od, su, torpaq və havadan yarandığı nəzəriyyəsi mövcud idi. Vücudnaməsinin ilk misrasında

Abi-atəş, xaki-baddan cəm oldum, –

deyən Aşıq Tağı həmin fəlsəfi görüşlərə bələd olduğunu təsdiq etmiş olur. Beləliklə, məlum olur ki, Aşıq Tağı dövrünün dini, fəlsəfi-etik görüşlərini yaxşı mənimsəmişdir. Şeirdə işlənən “ab” sözü farsca su, “xak” torpaq, “bad” isə külək (hava) deməkdir.

Aşıq Tağı dini-fəlsəfi görüşlərini yazdığı qəzəllərdə də mahir bir şəkildə ifadə etmişdir:

***Oyan, ey əhli-dünya, dur, bu dünyadan nə istərsən?
Bu dünya çox bivəfədir, bivəfədən nə istərsən?***

*O bir karvansaradır ki, gəlib-keçən macəradır,
O bir fitneyi-qovğadır, bu qovğadan nə istərsən?*

*Tağı, bu dünya bəladır, ona çoxlar mübtəladır,
O bir köhnə xarəbədir, xarəbadan nə istərsən?*

Aşıq poeziyasında “zincirləmə” deyilən bir şeir növü var. Bu növdə hər bəndin sonuncu misrası növbəti bəndin birinci misrasında müəyyən şəkildə təkrarlanır, yəni həmin bəndləri bir-biri ilə zəncirləyir, bir-birinə tikir. Xaltanlı Tağının da “*Arasında*” rədifli maraqlı bir zincirləməsi var:

*Bir huri-mələksən, xilqətül insan,
Yoxdur bərabərin söz arasında.
Misal var, bir ovçu ahusun görsə,
Var qıya baxışın göz arasında.*

*Var qıya baxışın canlar dərinə,
Canımı qoymuşam can qədərinə.
Düşməmişən tülək tərlan əlinə,
Dağıda tükünü toz arasında.*

*Dağıda tükünü, tökə çöllərə,
Dübarə deyirlər hər məsəllərə.
Laçın kimi çırpınırsan göllərə,
Sən də bir sonasan qaz arasında.*

*Sən də bir sonasan, göldə üzərsən,
Yana çıxıb, qollarını süzərsən.
Tovuz kimi iki yanlı gəzərsən,
Öldürdün sən məni naz arasında.*

*Öldürdün sən məni, xalları fil-fil,
Zülfləri yasəmən, saçları sünbül.
Sənin təki bir gül, mənimtək bülbül,
Yoxdu gülüstanda, yaz arasında.*

*Yoxdu gülüstanda tayın, yoldaşın,
Xuraman yerişin, qəh-qəh gülüşün.
Tanıram yerişin, ceyran baxışın,
Əgər olsan yüz min qız arasında.*

*Əgər olsan yüz min gözəl dilbərin,
Danışa bilməsən, aç düymələrin.
Xaltanlı Tağıyam, ağ məmələrin
Öləndə qəbrimi qaz arasında.*

Göründüyü kimi, Xaltanlı Tağı aşırıq şeirinin müxtəlif şəkillərində gözəl nümunələr, hətta mükəmməl qəzəllər yaradan istedadlı saz-söz nümayəndəsi olmuşdur.

Aşırıq Tağı Xaltanlı 1789-cu ildə yoxsul bir ailədə anadan olmuş, təxminən 40-50 yaşlarında yaxın qohumları - qardaşı İsa və əmisi Məhəmmədlə indiki Quba rayonunun Xaltan kəndinə köçmüş və təxminən 70 yaşlarında orada da vəfat etmişdir. Həyat yoldaşının adı Güllüdür. Güllünün yerli Hacıbababəyin qızı olması haqqındakı ehtimallar da həqiqətə uyğun deyil. Çünki yeganə oğlu Sədi 1824-cü ildə doğulduğu halda, Tağı Xaltan kəndinə 1831-ci ildən sonra gəmiş və buna görə də 1831-ci ildə tərtib edilən kameral təsvirdə qeydiyyatdan alınmamışdır.

AĞ AŞIQ (ALLAHVERDİ)

(1791 – 1856 ?)

Yaradıcılığından əlimizə nisbətən az nümunələr gəlib çatsa da, Ağ Aşıq Allahverdi Göyçə aşığı mühitin banisi, yaradıcısıdır. Haqqında bəhs edilən bütün yazılarda onun və atası Qara Osmanın dərin dini təhsil aldığı yazılır.

Tarixi qaynaqlar xəbər verir ki, Nadir Əfşar 1735-ci ildə İrəvan əyalətini Omanlı işğalından azad edəndən sonra Göyçə mahalının ərazisi 1814-c ilə qədər boş qalmış, 1804-cü və 1808-ci illərdə rusların İrəvanı ələ keçirmək üçün 2 uğursuz cəhdindən sonra yenə də gələcəklərindən ehtiyat etdiklərinə görə, İrəvan Sərdarı Hüseynqulu xan Qacar 1814-cü ildə İranın Sulduz mahalından gətirdiyi qarapapaqları bu ərazilərilərdə yerləşdirmişdir⁹⁰. Bütün vergilərdən azad edilmələrinin əvəzində Göyçə qarapapaqları müharibəyə 1000 nəfər, Dərəçiçək qarapapaqları isə 600 nəfər atlı döyüşçü çıxartmalı idilər. Amma Göyçədə məskunlaşan bütün əhalinin Sulduz mahalından gəldiyini düşünmək olmaz. Hərbi əməliyyatlar gedən vaxtlarda başqa qonşu mahallardan da buraya və başqa yerlərə köçlər baş verirdi. 1827-ci ilin yayında general Paskeviçin apardığı hərbi əməliyyatlar zamanı əyalət sakinlərinin çoxu nisbətən sakit olan kənar əra-

⁹⁰ И.Шопен. Исторический памятник Армянской области в эпоху ее присоединение к Российской Империи. С.Пб, 1852, стр.446.

zilərə çəkilib hadisələrin nə ilə qurtaracağını gözləyirdilər. Aşıq Allahverdinin mənsub olduğu milli tayfasının, eləcə də qaraçorlu və başqa tayfaların da 1827-ci ilin yaz-yay aylarında Gərnibasar mahalından Göyçə mahalına köçdüyü məlumdur. Ağ Aşığın həmin millilərin arasında olduğunu isə nə təsdiq, nə də inkar edə bilmərik.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İ.Ələsgər Alməmmədin atası (əslində qardaşı) Allahverdiyə aid etdiyi bir təcnis verir və hələ 1971-ci ildə yazdığı namizədlik dissertasiyasında da bu məsələdən bəhs etdiyini, Hüseyn Hüseynzadə (H.Arif) tərəfindən bu şeirin səhv olaraq Aşıq Alıya, “Ustad aşıqlar” kitabının tərtibçiləri P.Əfəndiyev, N.Məmmədova və M.Həkimov tərəfindən isə Aş Aşıq Allahverdiyə aid edilməsindən narazılıqla söz açır:

*Bu gün seyraqubdan bir söz eşitdim,
Bu söz səndən deyil, ayə, məndəndi.
Dedim: nədi, sədrin üstə bəslərsən?
Dedi ki, tifiillər ay əməndəndi.*

*Sevdiciyim geyinibdi bu xara,
Qönçə güllər layiqdirmi bu xara?!
Gəşt eylədim Bəsrə, Bağdad, Buxara,
İndi də gəlişim a Yəməndəndi.*

*Allahverdi qırxdan içdi nə camı?!
Nə axunddu, nə molladı, nə camı.
Nə Firdovsi, nə Füzuli, nə Cami,
Təcnis sinədaftər, ayə məndəndir.*

Bağdad, Bəsrə və Buxara şəhərlərinin adını bilib-bilmədiyini bir kənara qoysaq belə, tutaq ki, İslam müəllimin qohumu Allahverdi Firdovsi və Füzulini də tanıyırdı (bunun belə olmadığını bilə-bilə bu ehtimala yer veririk), amma onun indinin özündə də bir çox ali təhsilli adamlara məlum olmayan Əbdürrəhman Camini tanıması qeyri-mümkündür. Üstəlik, burada “Gəşt eylədim Bəsrə, Bağdad, Buxara” cümləsi şeir müəllifinin səyahətlərdə olduğunu göstərir. Allahverdi Haxverdi oğlunun isə oralara səfər etmədiyi hər kəsə gün kimi aydındır.

Bu şeiri Ağ Aşığa, yoxsa Aşıq Alıya aiddir?

Əgər Ə.Əbülhəsənoğluna və digər tədqiqatçılara inansaq, Ağ Aşığın atası Qara Osman Mədinədə və Kərbəlada təhsil aldığına görə, güman edə bilərk ki, oğlu Allahverdi də oxşar səyahətlərdə olmuşdur. Aşıq Alının da səyahətlərdə olduğu faktına gəlinə, onun Türkiyə səfəri haqqındakı dastandan məlum olur ki, Alı İndiki Türkiyə Respublikasının Şərqi Anadolu vilayətlərində olmuş və oradan o tərəfə keçməmiş, üstəlik Bəsrəyə, Buxaraya və Bağdada səfər etməmişdir.

Ağ Aşığın həyatı haqqında Azərbaycan folklorşünaslığının mövqeyini ifadə edən versiya kimi professor Q. Namazovun aşiq haqqında yazdıqlarına baxaq. Professor “Ozan-aşıq sənətinin tarixi” adlı monoqrafiyasında yazır: “Rənginin ağılığına görə Ağ Aşıq kimi məşhur olan Aşıq Allahverdi təxminən 1750-ci illərdə Göyçə mahalının Kərkibaş kəndində doğulub. Burada yüz ilə yaxın ömür sürüb, təxminən 1850-ci illərdə dünyasını dəyişmişdir.

Aşıq Allahverdinin yaşadığı dövr Azərbaycanda (Nadir şahın ölümündən sonra) xanlıqların müs-

təqilləşdiyi, eyni zamanda bir-biri ilə qanlı müharibələr apardığı, bir-birinin kəndlərini, torpaqlarını ələ keçirdiyi dövr idi. Göyçə də bu qanlı müharibələrin mənəgənəsində tez-tez əldən-ələ keçir, soyulub talan edilirdi. Aşıq Allahverdi bir el sənətkarı, el təəssübkeşi kimi İrəvan xanlığının zorakı hərəkətlərinə, yerli kəndxudaların özbaşınalığına qarşı çıxdığına görə təqib olunur, nəhayət, ələcsiz qalıb Yaxın Şərqi muxtəlif şəhərlərinə səfərlər edirdi. Ömrünün çoxunu gəzərgi həyat keçirdiyindən, aşığın tərcümeyi-halı dolaşdırılmış, hətta Şəril mahalının Kosacan kəndindən olan eyniadlı Ağ Aşıq Allahverdi ilə qarışdırılmışdır. Doğrudan da, Göyçəli Aşıq Allahverdi bayatı və qoşmalarında dəfələrlə Göyçənin adını doğma eli-obası kimi xatırlamışdır:

*Əzizim, Göyçəyə mən,
Qurbanam Göyçəyə mən.
Viran qalsın Urumu,
Həsəratəm Göyçəyə mən.*

Yaxud:

*Əlqərəz, ruzumuz oldu üç batman,
Çatınca nobatım sındı dəyirman.
Yerdə qalanını apardı siçan,
Güldü Ağ Aşığa Göyçə mahalı.*

Doğma yurdunda aşığın həyatı çox ağır keçmiş, incidilmiş, təhqir edilmiş, digər tərəfdən, oğlu İsmayılın vaxtsız ölümü də aşığa ağır bir dərd olmuşdur. Bütün bunları aşıq “Çəkirlər” rədifli qoşmasında çox aydın ifadə etmişdir:

*Sığındım Göyçəyə, bu mahala mən,
Dərdim Sarı nərdən nərgiz, lala mən.
İtirmişəm İsmayıltağ bala mən,
Sinəmə çal-çarpaş yara çəkirlər.*

*Allahverdi dərd əlindən dəlidə,
Kənddə koxa qanı soran zəlidə.
Gözüm yaşı Qığışoy çayın selidə,
Canımı atəşə, nara çəkirlər.*

Şeirlərindən bəlli olur ki, Aşıq var-dövlət üstündə incidilib, hətta yurdundan sürgün edilib. Araşdırmalardan aydın olur ki, Göyçə tabe olduğu İrəvan xanları tərəfindən talançılığa və ağır vergilərə məruz qalmışdır. Ağ Aşıq da bunlara etiraz etdiyinə görə incidilib, var-dövləti əlindən alınmışdır. Hətta “Ağ Aşıq və Sənubər” dastanından və şeirlərindən anlaşılar ki, (Sərdara ağ dərili adamın qanının müalicə üçün lazım olması dastan yaranların uydurmasıdır) Aşığı cəzalandırmaq üçün Sərdarın sarayına aparmışlar. Sərdar Ağ Aşığın çox mahir bir sənətkar olduğunu görüb və bir neçə il öz yanında saxlamış, sonra azad eləmişdir. Aşıq kəndxudaya və Sərdar Hüseynə (Sərdar Hüseyn çox güman ki, İrəvan Sərdarı (1807-1827) Hüseynqulu xandır) münasibətini çox aydın şəkildə bildirir.

Ağ Aşıq Allahverdi dövrünün çox nadir bir saz-söz ustası kimi tanındığından və başı çox bəlalər çəkdiyindən, dünyasını dəyişdikdən sonra həyatı əfsanələşmiş, onun gah Sulduz mahalından, gah Naxçıvanın Kosacan kəndindən, gah da Qazaxdan olması barədə müxtəlif ehtimallar, fərziyyələr yaranmışdır. Hətta

milliyətcə erməni qələmə verənlər də olmuşdur. Ancaq Ağ Aşığın nadir bayatıları, gəraylıları, qoşmaları və təcnisləri onun qüdrətli bir el sənətkarı, həm də zamanının açıqgözlü, mübariz bir şəxsiyyət olduğunu göstərir”⁹¹

Bu gətirilən sitatda Aşıq Allahverdinin görkəmli bir sənətkar olması barəsindəki fikirlərindən və bəzi mülahizələrindən başqa, professorun qalan fikirləri ilə heç cür razılaşmaq olmaz. **Əvvəla**, Aşıq Allahverdi siyasi xadim deyildi ki, təqiblərə məruz qalsın, **ikincisi**, əgər İrəvan Sərdarı onu bir neçə il öz yanında saxlamışdısa, hansı təqibdən söhbət gedə bilərdi?

Üçüncüsü isə, sovet tarixşünaslığında zəbt etdiyi ərazilərə görə Rusiya imperiyasına haqq qazandırmaq üçün yerli idarəçiləri qəddar, qaniçən kimi göstərib rus işğalını həmin ərazidə yaşayanların xilasını kimi qələmə vermək dəb halını almış uydurma iddialar idi. Halbuki həmin işğalı həyata keçirən çarizmin tarixçiləri daha vicdanlı idilər və bizə artıq tanış olan İ.Şopen də Sərdar Hüseynqulu xan haqqında çox yüksək fikirlər söyləmiş, onu mahir təsərrüfatçı adlandırmışdı. Professor göyçəlilərin ağır vergilərlə talan edildiyindən bəhs etsə də, Şopenin şahidliyinə görə, Sərdar göyçəlilərdən ümumiyyətlə vergi almır və əslində “Şah Abbasın dövründən boş qalan Göyçəni” (**ifadə Şopenindir-N.Ə.**) İrəvan Sərdarı başqa ərazilərdən (çox güman ki, İrandan) köçürüb gətirdiyi qarapapaqlar və başqa tayfalarla məskunlaşdırmış, onları vergilərdən azad edərək, sərhədlərin qorunmasında yardım etmələrini istəmişdi. Verilən güzəştlərin əvəzində Göyçəlilər, yuxarıda yaz-

⁹¹ Q.Namazov. Ozan-aşıq sənətinin tarixi. Bakı, 2013, səh.270-272

dığımız kimi müharibə zamanı döyüşə 1.000 nəfər süvari döyüşçü çıxartmalı idilər. Şopen bu köçürmənin tarixini 1814-cü il olaraq göstərir⁹². Qacarlar sülaləsindən olan Hüseynqulu xanın idarə etdiyi İrəvan xanlığı mərkəzi Tehran hökumətinə tabe idi, amma əslində ona nəinki vergi ödəmirdi, əksinə, rus işğalından qorunması üçün mərkəzi hakimiyyət özü ona maliyyə yardımını edirdi. Ona görə də ***nə Tehrandakı Qacarlar sülaləsinin (Fətəli şah), nə də İrəvan Sərdarının xalqı çapıb-talamasından danışmaq olmaz və bunun əksini iddia etmək həm tarixi bilməmək, həm də böyük ədalətsizlikdir.*** Aşıq Allahverdinin hansısa yerli idarəçi ilə, tutaq ki, kənd-xuda ilə münaqişəsinin olub-olmadığını bilməsək də, bunu Sərdar Hüseynqulu xanın adına çıxmaq düzgün deyil.

Tarixdən məlumdur ki, üç dəfə rusların hücumuna məruz qalan İrəvan xanlığı son imkanına qədər müqavimət göstərmiş, İrəvan xanı Hüseynqulu xan (1806-1827) digər xanlar kimi satqınlıq etməmiş, yalnız qüvvələr nisbətində görə işğaldan yaxa qurtara bilməmişdir. Bu xanlığın isə Rusiya imperiyası üçün o qədər önəmi vardı ki, 1808-ci ildə İrəvanı tuta bilməyən ruslar Naxçıvanı əldə saxlaya bilməyəcəklərini görüb oranı da tərk edərək getmişdilər.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Ağ Aşıq haqqındakı, xüsusən, onun doğumu və ölümü haqqındakı məlumatlar da prof. Q.Namazovun fikirlərinə yaxındır.

Ağ Aşıq haqqında ədəbiyyatşünaslığımızdakı bu rəsmi mövqedən fərqli internetdə bir yazı diqqətimizi

⁹² И.Шопен. Исторический памятник Армянской области в эпоху ее присоединение к Российской Империи. С.Пб, 1852, стр. 446.

çəkdi. Onun müəllifi A.O.Kərimlidir. Həmin məqaləni ixtisarla təqdim edirik (**musiqi-dunya.az. saytı**)⁹³:

“Ağ Aşığın kötükçəsi, hazırda Bakıda yaşayan Əhmədov Əziz, nəzərimcə və hər halda daha etibarlı bilgi qaynağıdır. Və onun söylədiklərindən sonucda aydınlaşdırdıqlarımız aşağıdakılardır:

Ağ Aşığın - Allahverdinin babası Şeyx Osman sufi-dərviş təkkəsinin mürşüdü imiş və müridləri ilə quzeydən-çox güman, Qazax-Şəmşədil, yaxud da həmin bölgəyə aid Qaraqoyunludan köçüb Şərurda, Arazın qırağındakı Kosacan kəndində yerləşibmiş. Doğrudan da, vurğulama-lıyam ki, Arazın güneyində və Naxçıvanda - qatı fanatik şiə mühitində Osman adı mümkünsüz idi və indi də belədir.

Şeyx Osman və oğlu Qara Osmanoglu, aşiq olma-salar da, gözəl saz çalıb oxuyurmuşlar. Yəni onların "...aşıqlığı...təkkə mərasimi çevrəsindən kənara çıxmayıb-miş". Lakin Allahverdi "coşub-daşdığından", xalq yığnaq-larına can atdığından, dindar çərçivəyə sığmadığından təkkədən, atasından, babasından üz döndərir,- bir sözlə, onların üzünə ağ olur. Və anadangəlmə saçı-saqqalı, qaşı-kipriyi ağ Allahverdinin xalq arasında Ağ Aşıq adı ilə tanınmasını "böyüyün üzünə ağ olmağı" ilə bağlamaq daha düzgün olardı. Yeri gəlmişkən deməliyəm ki, Əziz Əhmədovla tanışlıqdan çox-çox öncə, Ağ Aşığın "ata-babasının üzünə ağ olmağını" mənə dünyalarını dəyiş-miş Aşıq Əkbər və Mikayıl Azaflı söyləmişdilər) .

⁹³ A.O.Kərimli. "Göyçə aşiq məktəbi". Musiqi dünyası jurnalı. Ağ Aşıq Allahverdi.

Ağ Aşığın iki oğlu olub: İsmayıl və Məhərrəm. Həyat yoldaşı Arazın o biri tayından, Telli Cəfərin qızı Süsənbər xanım imiş ki, "Süsənbəri" havasını onun adıyla bağlayırlar. Məhərrəm lap gənc ikən dünyadan köçür. İsmayılın (Əziz Əhmədovun anasının babası) oğlunun adını Allahverdi qoyurlar.

Aşıq Allahverdinin Göyçəyə köçməyinin iki səbəbi olub: 1) atasının ölümündən sonra üzərinə düşən ailə ağırlığı; 2) Qacarların İranda və Qafqazda tüğyan etməsi.

Allahverdiyə Allah vergisi verildiyindən, çalıb-çağırmağı xəstələri sağaldırmış. Həmin xəbər Şərqi Anadolu hakimlərindən Sərdar Hüseyn paşaya çatır. Yuxusuzluqdan əzab çekən Sərdar Hüseyn paşa əmr edir ki, aşığı, nəyin bahasına olursa-olsun, tapıb gətirsinlər. Göndərilən silahlı dəstə onu Şərudə (Şərildə) çox axtarır, sonra Göyçəyə keçib tapır və Ruma aparırlar.

Ağ Aşıq 5 ilə yaxın Rumda qalır. Deyilənlərə görə, ilk çalıb-çağırmağı ilə Sərdar Hüseyn yuxuya gedibmiş. Yaxın adamları onu ölmüş bilib, Allahverдини öldürmək istəyirlər, lakin çağrılan həkim paşanın nəbzini yoxlayıb, yuxuya getdiyini bildirir. Sərdar Hüseyn 2 gün 2 gecə yatıb oyanır və həmin andan Ağ Aşığı yanından buraxmır; hara getsə, onu da özünən aparırmış.

Günlərin birində Sərdar Hüseyn paşa böyük bir məclis yığır. Qonaqlar soruşurlar ki, "bu aşığı haradan tapmısan?" Sərdar Hüseyn deyir: "Mən onu Göyçə mahalından gətirtmişəm. Yuxum tamam çəkilmışdi, o isə sağaldıb. İndi 5 ilə yaxındır ki, yanımdadır". Qonaqlar deyirlər: "Yazıqdır, onun da ailəsi var. Burax getsin". Sərdar Hüseyn Allahverdiyə qızıl yəhər-yüyənli at və çoxlu pul bağışlayıb, yola salır. Ağ Aşıq Göyçəyə üz tutur. Onun yolda dediyi:

***"Durnam, gedər olsan bizim ellərə,
Qatıq söylə, qaymaq söylə, yağ söylə.
Əgər soruşsalar Ağ Aşığın halını,
Boynu armud saplaq, canın sağ söylə"***

- bəndi ilə başlanan şeiri bizlərə gəlib çatıb.

Əziz Əhmədov Kərkibaşda yaşı 100-ü haqlamış ağsaqqalları öz ulu babası haqqında çox-çox sorğu-suala tutub. Onların söylədiyinə görə, "Ağ Aşıq başdan ayağadək ağ tük rəngində idi. Papağı gözüünün üstünə çəkərdi. Tük, sifət, barmaqlar, - hamısı ağappaq idi. Çuxa, buxara papaq və İran məsti ("əcəmi çarıq" da deyərdilər o zaman!) geyərdi. Geydiyi çuxa həmişə şabalıdı rəngdəydi. Kim olursa-olsun, heç zaman hərcayı-hədyan sözlərə baş qoşmazdı. Çox ağır dolanan, "şair yolu gözləyən, usta yanında hərəkət eləyəndi". Ağzından bircə ağır söz belə qaçırmazdı. Heç kim və heç nə qarşısında əyilməzdi. Çox zılənən oxuyardı". Ağ Aşıq ömrünün son 15 ilini çalıb-oxumazmış, lakin söz qoşurmuş. Əziz Əhmədovun ata-babası onu beləcə görüb.

Yaşadığı illər haqqında əks fikirlər var. Məsələn, tanınmış filoloq-araşdırıcı Mürsəl Həkimov onun ömrünü 1754-1860 arası, Ziyəddin Məhərrəmov isə XVIII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin əvvəli kimi göstərir. Mənim araşdırmama görə, Ağ Aşığın ömrünü 20 il öncəyə çəkiblər və bu sonuca onun kötükcəsinin verdiyi bilgilər əsasında gəlmişəm. Həmin bilgilərə üz tutaq:

a) Ağ Aşıq Alını 17 yaşında, özü də Türkiyədən qayıtdıqdan sonra şagirdliyə götürüb. Deməli, Aşıq Alının şagirdliyə başlaması, haradasa, 1818-ci ilə düşür. Digər tərəfdən, Ağ Aşıq doğma yurd-yuvasına 40-45

yaşlarında qayıdıb. Deməli, o, haradasa, 1770-1775-ci illərdə dünyaya göz açıb.

b)Əziz Əhmədovun 1977-ci ildə dünyadan köçmüş ata babası Babaşov Əhməd söyləyirmiş ki, "mən 1870-ci ildə dünyaya göz açmışam və öz gözümlə Ağ Aşığı görmüşəm. O, bir sinirli kişiydi, artıq saz çalmırdı. 10 yaşım olanda həmin kişi rəhmətə getdi".

c)Nəhayət, əldə olan bilgiyə görə, tanınmış Tovuz-Şəmşədil ustadı Öysüzlü Səməd 7 il Ağ Aşığa "qulluq" edibmiş. Əgər Aşıq Səmədin 1918-ci ildə 70, yaxud bir qədər artıq yaşında dünyadan köçdüyünü nəzərə alsaq, onun şagirdliyinin haradasa 1865-1870-ci illərə düşdüyü aşkarlanacaq. Lakin birçə çətinliyimiz ondadır ki, Ağ Aşıq son 10-15 ilini çalıb-çağırırmış. Bəlkə də, ancaq öyrədirmiş?!

Hər halda Ağ Aşığın 1775-1880-ci illərdə yaşaması daha əqləbatandır.

Əziz Əhmədovun söylədiyinə görə, Aşıq Alı da öz ustadı kimi, savadlı imiş və Ağ Aşığın qoşduğu bütün sözləri bir əlyazmaya toplayıbmiş. Kəlbəcərə köçərkən həm öz sözləri, həm ustadı qoşduqları əlyazmaları yerli şagirdlərdən birinə bağışlayır. 1937-ci ildə əski ərəb əlifbası ilə yazılmış əlyazmalar (oxuya bilmirlərmiş!) cəzalanma qorxusu altında yandırılır".

Bu yazının müəllifi də əksər müəlliflərin səhvlərini təkrarlayır, İrəvan Sərdarı haqqındakı səhv fikirlərə həmmüəlliflik edir, onu hətta türk paşası kimi təqdim edir, aşığın atasını və babasını dolaşq salır. Müəllifin istinad etdiyi Əziz Əhmədov bilməsə də, məqalə müəllifi bilməli idi ki, hər hansı Osmanlı paşası silahlı adam göndərib Qacarlar dövlətinin tərkibində olan Göycədən kimisə Osmanlı dövlətinə apara bilməzdi.

Başqa bir dövlətin vətəndaşını Osmanlı paşası qol gücünə necə yanına apardıra bilərdi? “Yuxusuzluqdan əziyyət çəkən paşanı yatırtması” isə ancaq dastanlara xas olan rəvayətlərə yarayır, elmi məqalədə belə cümlələr yazmaq sadəcə olaraq naşılıqdır.

Məşhur aşıqlar Aşıq Əkbərin və Mikayıl Azaflının “Ağ Aşıq” adının əmələ gəlməsinə verdikləri şərh də inandırıcı deyil. Valideynlərinə ağ olan şəxs xalq arasında necə hörmət, ad-san qazana, üstəlik 11 məşhur aşığa ustadlıq edə bilər? Guya böyük bir iş görübmüş kimi Allahverdi bunu da özünə təxəllüs götürüb! Əslində isə bu ad tüklərinin və dərisinin ağlığına görə başqaları tərəfindən ona ləqəb (məhz ləqəb, təxəllüs yox!) kimi verilib.

Tibbdə rast gəlinən bir termin var: **albinos**. Bu ifadə o canlılara deyilir ki, onların dərisində pigmentlər – rəng verən hüceyrələr olmur və dərisi də, tükləri də ağ olur. Bu cür qeyri-təbii hallara həm insanlar, həm də heyvanlar arasında rast gəlinir. Bu cür canlılar rəngləri də fərqləndirə bilmir. Məhz saç-saqqalının və dərisinin bu cür ağlığına görə Aşıq Allahverdiyə Ağ Aşıq deyiblər, valideynlərinə ağ olduğuna görə yox.

Bu məqaləyə müraciət etməyimizin əsas səbəbi odur ki, müəllif Əziz Əhmədovun söylədikləri əsasında Ağ Aşığın doğum tarixini dəqiqləşdirməyə çalışır və onun doğumunun 20 il qabağa çəkildiyi, yəni 1750-1754-cü illərdə deyil, 1775-1780-ci illərə aid olduğunu bildirir. Amma Ağ Aşığın 105 il yaşaması haqqındakı səhv mülahizəni qüvvədə saxlayaraq, 1775 rəqəminin üzərinə 105-i əlavə edir və onun 1880-ci ildə vəfat etdiyini güman edir.

Məqalənin 5-ci bəndində Ağ Aşığın Göyçə mahalına köçməsi haqqındakı "izahat" da inandırıcı deyil:

"Aşıq Allahverdinin Göyçəyə köçməyinin iki səbəbi olub: 1) atasının ölümündən sonra üzərinə düşən ailə ağırlığı; 2) Qacarların İranda və Qafqazda tüğyan etməsi".

Müəllif köçün birinci səbəbi kimi atasının ölümündən sonra onun üzərinə düşən ailə yükünün ağırlığını göstərir. Buradan çıxan nəticə odur ki, Göyçə mahalı yaşayış üçün daha əlverişli olmalı idi ki, o burada həmin yükün ağırlığına tab gətirə bilsin. Amma ikinci bənddə özü özünü təkzib edir və həm də tarixdən xəbərsiz olduğu üzə çıxır. Onun məntiqinə görə, Ağ Aşıq Qacarların tüğyan etdiyi ərazidən gələrək Göyçəyə sığınmışdır. Belə çıxır ki, müəllif bir tərəfdən Göyçəni Qafqaza aid hesab etmir, digər tərəfdən də Göyçənin Qacarlar dövlətinin tərkibində olduğunu bilmir. Ağ Aşığın Qazax mahalından Göyçəyə gəldiyini iddia edən A.O.Kərimli məntiqi alt-üst edir: Ağ Aşığı Sərdar Hüseynqulu xan Qacarın vaxtında (1806-1827) Qacarlara tabe olmayan Qazax mahalından Qacarların "tüğyan etdiyi" əraziyə "gətirir".

Özünü Ağ Aşığın qohumu kimi təqdim edən Əziz Əhmədovun kobud səhvlərindən biri də Aşığın adını daşıyan nəvəsi Allahverdinin İsmayılın oğlu adlandırmasıdır. Halbuki, sonradan təqdim edəcəyimiz sənədlərdən aydın olur ki, Allahverdi İsmayılın yox, Ağ Aşığın böyük oğlu Məhərrəmin oğludur.

Mərhum xalq şairi Hüseyn Arif **"Ədəbiyyat və incəsənət"** qəzetinin 28 iyun 1969-cu il nömrəsində yazır ki, XVIII əsrin axırında Göyçə mahalında doğulub 70 ilə yaxın ömür sürmüş Ağ Aşıq məşhur saz və söz

ustadı Aşıq Alının müəllimi olmuşdur. Əsil adı Allahverdidir. Amma “Azərbaycan” jurnalının 1982-ci il 11-ci nömrəsində isə heç bir fakta, sənədə söykənmədən yazır ki, Ağ Aşıq əslən qazaxlıdır, sonra Naxçıvana köçmüş, oradan da Göyçə mahalına gəlmişdir.

Əgər mərhum xalq şairinin Ağ Aşığı ciddi mənbə olmadan Qazax mahalına aid etməsi haqqındakı yanlış mülahizəsini çıxsaq, deyə bilərik ki, o öz tədqiqatlarında həqiqətə yaxın olmuşdur.

A.O.Kərimli bu məqaləsində fakta söykənmir və yazısı məntiqə zidd olan fikirlərlə doludur, məsələn yazır ki, “Ağ Aşıq Alını 17 yaşında, özü də Türkiyədən qayıtdıqdan sonra şagirdliyə götürüb”. Dastana görə, Aşıq Alı Türkiyəyə səfəri zamanı bir çox ustad, adlısanlı aşıqları məğlub edib Göyçəyə qayıdıb. Yəni artıq mükəmməl aşiq imiş. Bu halda, onun təzədən şeyirdliyə başlaması məntiqə ziddir.

Ağ Aşığın haqqında diqqət çəkən yazılardan biri də tədqiqatçı folklorşünas Əli Şamilin “Aşıq Alının ustadı kimdir?” məqaləsidir⁹⁴. Tədqiqatçı Kosacan məsələsinə aydınlıq gətirərək göstərir ki, Kosacanda adı Allahverdi, təxəllüsü Ağ Aşıq olan başqa bir aşiq olub, onun atasının adı Babadır, təxminən XIX əsrin 20-40-cı illərində doğulub, 1919-1920-ci illərdə Arazın sağ sahilində yerləşən Ərəblər kəndində, 80-100 yaşlarında ölüb. Onun Abbas, Əli və Qiyas adında üç oğlu, Gülşən, Ərkinaz və Zülfünaz adında üç qızı olub. Ə.Şamil məqaləsində verdiyi faktları aşığın qızı, məqalə yazıldığı

⁹⁴ Ə.Şamilov. Aşıq Alının ustadı kimdir?///Sovet Naxçıvanı qəz, 27 aprel 1983, N98.

vaxt 87 yaşında olan Zülfünaz nənədən aldığını yazır. Tədqiqatçının Kosacanlı Aşıq Allahverdi Baba oğlu haqqındakı qiymətli məlumatla yanaşı, Göyçəli Aşıq Allahverdi kimi onun da Ağ Aşıq ləqəbini daşdığı haqqındakı mülahizəsi ilə təbii ki, razılaşmaq olmaz. Bu ehtimalın doğrulması üçün kosacanlı Allahverdi də albins olmalı idi, bunun isə ehtimalı azdır.

Ə.Şamil göyçəli Ağ Aşıq haqqında da Göyçənin Şəfəq kənd sakini, orta məktəb müəllimi Zeynalabdin Cəfərova istinad edərək bir sıra məlumatlar verir. Z.Cəfərova görə, Allahverdinin atasının adı Qara Osman, anasının adı Hürü imiş. Həmin kəndin digər sakinlərinin də şahidliyinə görə, Allahverdi Süsənbər adlı qızla evlənmiş, onların Məhərrəm və İsmayıl adında iki oğlu olmuşdur. Lakin İsmayıl cavan ikən rəhmətə getmiş, Ağ Aşıq Allahverdinin nəsli Məhərrəmlə davam etmişdir.

Adı çəkilən məqalənin sonunda Ə.Şamil bu nəticəyə gəlir ki, XVIII yüzilliyin ikinci yarısında doğulmuş Ağ Aşıq təxəllüslü Allahverdi Göyçənin Kərkibaş kəndində yaşamış və orada da vəfat etmişdir.

Beləliklə, tədqiqatçı ümumən məqbul cümlələrlə düzgün olaraq qəti hökmdən qaçır. Bu cümlədən aydın olur ki, Əli müəllim *birincisi*, onun Göyçədə doğulduğunu demir, *ikincisi*, doğum və ölüm tarixləri haqqında konkret rəqəm göstərmir və onun XVIII əsrin ikinci yarısında doğulduğunu bildirir.

Ə.Şamilin istinad etdiyi Zeynalabdin Cəfərovun söylədikləri A.O.Kərimlinin istinad etdiyi Əziz Əhmədov dediklərindən daha düzgün məlumatlardır.

Ağ Aşıq haqqında irəli sürülən birinin müəllifi də Z.Məhərrəmovdur: “Ağ Aşıq Mərənddə Hüseyn Sərdarın aşığı olmuş, XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində

yaşamışdır. Əsil adı Allahverdidir. Basarkeçər rayonunun Qanlı kəndindən olan Aşıq Mehдинin söylədiyinə görə Mərənddən baş götürüb Dərələyəzə, oradan da Göyçənin Kərkibaş kəndinə pənah gətirən Ağ Aşıq burada məskunlaşmışdır. Zод kəndində keçirilən şənlikdə söylədiyi dastanla hamını heyran etmişdir. Dinləyicilərin dastanı ilk dəfə eşitdiklərini və onlara böyük təsir bağışladığını bilən Ağ Aşığın qırx gecə heç kəsin hələ eşitmədiyi nağılları, dastanları söyləmək qabiliyyəti alqışlarla qarşılanmış, camaatın xahişi ilə qırx gün bu kəndin qonağı olmuşdur. Səsi-sorağı mahalın hüdudlarından çox-çox uzaqlara yayılan Ağ Aşığın sazlı-sözlü dünyası onlarla sənətkarın yetişməsində bir ədəbi məktəb kimi öz təsirini göstərmişdir.⁹⁵

Z.Məhərrəmovun başqalarından bir fərqi var: Hüseyn Sərdarı – İrəvanın məşhur Sərdarı Hüseynqulu xanı Anadoludan Mərəndə aparır, həm də “Paşa” titulu ləğv edir. Amma Ağ Aşığın mövcud qohum-əqrəbasına, kərkibaşlılara deyil, Qanlı Allahverdi kəndindən olan və adını ilk dəfə eşitdiyimiz, hansı qabiliyyətə malik olduğunu bilmədiyimiz hansısa aşığa istinad edir. Ağ Aşığın XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində yaşamasını yazsa da, neçə il yaşadığı haqqında təxmini bir rəqəm də demir.

Tədqiqatçı şair T.Göyçəlinin yazdıqları başqa müəlliflərdən o qədər də fərqlənmir. T.Göyçəli Ağ Aşıq Allahverdinin 1754-cü ildə Şərur mahalının Kosacan kəndində, Qara Osmanoglundun ailəsində dünyaya göz

⁹⁵ Z.Məhərrəmov.XX əsr Göyçə aşiq mühiti.1920-1950-ci illər. Bakı: 1997, s.13.

açdığını, bacısı Ümbülbanunun da qardaşı kimi saz-söz sənətini atasından öyrəndiyini, Allahverdinin Bağdad, Bəsrə, Təbriz, Buxara, Urum ellərində ağır-ağır yığnaqlar yola saldığını, oralarda neçə-neçə aşığıları bağladığını, bütün oxumalarını muğam, təsnif, bayatı üstə ayaq verərək hər hansı bir havanı özünəməxsus, bənzərsiz, qeyri-adi tərzdə ifa etdiyini, dövrünün məşhur aşiq-şairi kimi ad-san qazandığını, hər sözü, söhbətinin hikmət dünyası sayıldığını yazır, klassik aşiq ədəbiyyatının zənginləşməsində özünəməxsus yeri olduğunu bildirərək, ədəbi irsinin vaxtında yazıya alınıb toplanmamasından, onun cüzi bir hissəsinin bizə gəlib çatmasından təəssüflənir.⁹⁶ Müəllif, Ağ Aşığın atasının vəfatından sonra, 1794-1795-ci illərdə, 40-41 yaşlarında Göyçə mahalının Kərkibaş kəndinə gəldiyini bildirir, “Sərdar Hüseyn” əhvalatını bir qədər fərqli şəkildə təkrar edir. Guya təbiblər dərisinin rəngi və tükləri anadangəlmə ağ olan Ağ Aşıq kimi şəxslərin qanının Sərdar Hüseynin xəstəliyinin dərmanı olduğunu bildirdiklərinə görə, onu öldürmək üçün saraya aparırlar, amma Ağ Aşıq sarayda o qədər gözəl çalıb oxuyur ki, hamını valeh edir, Sərdar Hüseyn 40 gün, 40 gecə yuxuya gedir, ayıldandan sonra onu sarayda yanında saxlayıb buraxmır və yalnız 3 ildən sonra (başqa müəlliflər 5 il yazırlar) rəhmə gəlib onu Göyçəyə, evinə buraxır.⁹⁷

Bu yazılanlar o qədər bəsit uydurmаларdır ki, onları təkzib etməyə belə ehtiyac yoxdur. Ağ Aşığın ərəblər yaşayan Bağdad və Bəsrə şəhərlərində saz məclisləri qurması, aşığıları bağlaması haqqındakı iddialar

⁹⁶ T.Göyçəli. Göyçə aşiq məktəbi. Bakı: 1998, s.23-24.

⁹⁷ Yenə orada.

isə mərhum müəllifin sərhəd bilməyən təxəyyülünün məhsulu sayıla bilər.

T.Göyçəli Ağ Aşıqdan “Sərdar Hüseynin ürəyini yumşaldan” belə bir şeir nümunəsi verir:

*Dedim, könül, bacar yaxşılıq eylə,
Həmişə əlində ixtiyar olmaz.
Çox da bel bağlama dünya malına,
Nə mala, nə mülkə etibar olmaz.*

*Yaxşı olar mərd igidin təməli,
Namərd tutmaz heç kəsə imdad əli.
Hər qul Qəmbər olmaz, hər ağa Əli,
Hər qılinc kəsməklə Zülfüqar olmaz.*

*Ey nəzənin, sən geydiyin nə aldır?
Yenə başındakı hansı xayaldır?
Birisi büdrəsə, qolundan qaldır,
Hər zaman dost dosta səbəbkar olmaz.*

*Aşıq oldun, hər ağrıya dözsən,
Sənən üstə odlu közlər əzsən.
Gündoğanla Günbatanı gəzsən,
Allahverdi kimi xiridar olmaz”.⁹⁸*

“Ağ Aşığın (Aşıq Allahverdi) həyatı və yaradıcılığı ciddi tədqiq olunmamış, məlum ədəbi irsi geniş və müstəqil araşdırma mövzusu kimi təhlilə cəlb edilməmişdir”⁹⁹ yazan H.İsmayılov professor M.Qasımlının

⁹⁸ T.Göyçəli. Göyçə aşiq məktəbi. Bakı:1998, s.27.

⁹⁹ H.İsmayılov.Aşıq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı: 2002, s.241-242.

düzgün “Göyçə aşığılığının ana axarında duran Aşıq Ələsgərin sənət şəcərəsi əslən İrandan – Güney Azərbaycan olan və Göyçəyə gənc yaşlarında aşıq kimi gələn Ağ Aşığa (öz adı Allahverdidir) söykənir”¹⁰⁰ fikrini süngü ilə qarşılayır: “Qeyd edim ki, bu primitiv müləhizə öncə Göyçənin sosial-mədəni tarixi haqqında məlumatın məhdudluğundan irəli gəlir”¹⁰¹. H.İsmayılov M.Qasımlının “Ağ Aşıq Güneydən gələn ilk aşıq olmasa da, aşığılığın ideya mərhələsindən sonra sənət statusuyla Göyçəyə yerləşməsində həlledici mövqeyi olan sənətkardır”¹⁰² fikrini səhv saymaqla kifayətlənməyib aşağılayıcı tərzdə hökm verir: “Ağ Aşığın bir sənətkar kimi Göyçədən kənarda doğulmasını iddia etmək ən azı ağılsızlıqdır”.¹⁰³

H.İsmayılov M.Qasımlının doğru müləhizələrinin yerinə fantastik bir fikir irəli sürür: “Qeyd edim ki, əski türk həyat tərzini saxlayan Göyçə əhalisi yaylaq-qışlaq yaşam ənənəsini də qoruyub. Göyçə tərəkəmələrinin qışlaq yeri Cənubi Azərbaycan ərazisində olduğundan, göyçəlilərin həmin ərazilərlə intensiv əlaqələri Rusiya İmperiyasının Şimali və Qərbi Azərbaycanı işğalınadək (XIX əsrin əvvəllərində) davam edib. Ona görə də Göyçəyə gələnlər elə göyçəlilər idi”.¹⁰⁴

Folklor bilgilərini bir tərəfə qoysaq belə, etiraf etməliyik ki, müəllif coğrafiya haqqında da tam bilgisizlik

¹⁰⁰ M.Qasımlı. Aşıq sənəti. Bakı: 1996, s.171-172.

¹⁰¹ H.İsmayılov. Aşıq yaradıcılığı: mənsəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı: 2002, s.244.

¹⁰² M.Qasımlı. Aşıq sənəti. Bakı: 1996, s.172.

¹⁰³ H.İsmayılov. Aşıq yaradıcılığı: mənsəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı: 2002, s.244.

¹⁰⁴ Yəni orada.

nümayiş etdirir. O bilmir ki, Göyçədən Cənubi Azərbaycan qışlamağa getmək üçün Gərnibasar və Vedibasar mahallarını, üstəlik Araz çayını keçmək lazım gəlirdi. Mahalları keçmək bir yana dursun, qışlağa gedənlərin ailələri, sürüləri ilə Araz çayını o tərəfə, bu tərəfə keçməsi ağılasığan iş deyildi. Axı, o vaxtlar körpü-filan yox idi. Qışlaq yerləri, əlbəttə Araz qırağında, amma onun sol sahilində var idi. Həmin ərazilər İrəvan xanlığının torpaqları idi. Köçəri xalqlar, - onlar əsasən kürdlər idi, - qışda bu ərazilərdə qışlayır, yayda isə Gərnibasar, Vedibasar, Göyçə dağlarına yaylağa qalxırdılar. Göyçəlilər isə qışı öz kəndlərində, yayı isə öz yaylaqlarında keçirirdilər. 1735-ci ildən 1814-cü ilə qədər isə Göyçə tamamilə boş idi, 1814-cü ildə Göyçəyə köçən qarapapaq tərəkəmələr ondan qabaq Cənubi Azərbaycanın Sulduz mahalında yaşayırdılar.

Düzgün fikirlər söyləyən prof. M.Qasımlını top atəşinə tutan, ağılsız adlandıran H.İsmayılov prof. M.Həkimovun məntiqə zidd və yanlış “Biz 1981-ci ildə çap etdirdiyimiz jurnal və qəzet məqalələrimizdə yazmışdıq: “Ağ Aşıq 1832-ci ildə çarın xüsusi fərmanı ilə Peterburqa aparılmışdır. Aşığın sonrakı taleyi haqqında ətraflı bilgi yoxdur”. Lakin son axtarışlarımızdan, aşığın 178 qohum-əqrəbasından aldığımız 32 məktub və 2 şagird dəftəri materiallardan Göyçə qocaları ilə şəxsi söhbətlərimizdən aydın oldu ki, Ağ Aşığı xüsusi Fərmanla Sərdar Hüseyn Ruma apardırıb”¹⁰⁵ fikrini düzgün sayır.

¹⁰⁵ Ustad aşığılar. “Gənclik”, Bakı: 1983 (tərtib edənləri: P.Əfəndiyev, M.Həkimov, N.Məmmədova, redaktoru: H.Arif), s.52.

Ağ Aşığı “Sərdar Hüseynin xüsusi Fərmanı ilə” Ruma, yəni Osmanlı dövlətinə “aparan” professorların dediklərini şərh etməyə, fikrimizcə ehtiyac qalmır. “Folklorçu alim M.Həkimovun bu sahədə apardığı axtarışları və uğurlu tapıntılar təqdir olunmalıdır”¹⁰⁶ yazan H.İsmayılov, görəsən, M.Həkimovun hansı “uğurunu” və ya “tapıntısını” təqdirəlayiq hesab edir? Ağ Aşığı Peterburqdan Ruma “qaytarmağını”?

AMEA-nın müxbir üzvü, professor A.Nəbiyevin Ağ Aşığın doğum tarixi və həyatı haqqında başqalarından fərqlənən spesifik fikri var:

“Göyçə aşiq məktəbinin Miskin Abdaldan sonrakı dövrlərdə yaşamış qüdrətli aşığı Ağ Aşıqdır. XVIII sonu, XIX əsrin əvvəllərində dövrünün şöhrətli sənətkarı kimi tanınmışdır. Bütün ömrünü Göyçədə yaşamış, burada XIX əsrin əvvəllərində özünün saz-söz məktəbini yaratmışdır. Aşıq Allahverdi (1780-1832) qısa, lakin mənalı ömür sürmüş, Göyçə aşiq məktəbinin əsasını qoymuş, onun ilkin ənənələrini yaratmış, Gəncəbasarda, İrəvan, Dərələyəz, Zəngəzurda Allahverdi Aşıq kimi tanınan bu sənətkarın yanına adları çəkilən uzaq ellərdən şeyirdliyə gələrdilər. Allahverdi Aşıq eyni zamanda saz düzəldən, onun pərdələrini nizamlayan, şeyirdlərinə məharətli saz çalmaq vərdişi aşılaman sənətkar olmuşdur. Deyildiyinə görə, müxtəlif bölgələrdən gəlmiş otuzdan artıq şagirdinin biri də Aşıq Alı olmuşdur. Aşıq Alı Allahverdi Aşığın yanında iki il şagirdlik etmişdir”¹⁰⁷.

¹⁰⁶ H.İsmayılov. Aşıq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı: 2002, s.251.

¹⁰⁷ A.Nəbiyev. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. 2 cildə. 2-ci c. Bakı: 2014, s. 189-190.

Mərhum professorun Ağ Aşığın Göyçə aşığı mühitinə əsasını qoyması haqqındakı mülahizəsindən başqa, qalan fikirlərinin heç biri tənqiddə dözmür. Aşıq Ələsgərin özünün də, Göyçə aşığı mühitinə də zirvəyə çatdığı XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərində onun cəmi 12 şeyirdinin olduğunu nəzərə alsaq, Ağ Aşığın 30 şeyirdinin olması fantastik görünür. Üstəlik, A.Nəbiyev Aşıq Allahverdinin cəmi 52 il ömür sürdüyünü bildirir. Həm də bu şeyirdlərin az qala bütün Qafqazdan tökülüb Ağ Aşığın yanına gəldiyini uydurur.

Professor A.Nəbiyevin mülahizələrində müsbət tərəfi isə, professor həmkarı Q.Namazovdan və digərlərindən fərqli olaraq “Ağ Aşıq və Süsənbər” dastanındakı rəvayətləri onun tərcümeyi-halı kimi qələmə verməmişdir. Onun Aşıq Alının Ağ Aşığa iki il şeyirdlik etməsi haqqındakı mülahizəsi isə yanlışdır.

Ağ Aşıq haqqında rəsmi dövlət sənədini təqdim etməzdən əvvəl, onun oğlu İsmayılın vaxtsız ölümü barədə fikrə toxunmaq istərdik.

Professor Q.Namazovdan gətirdiyimiz sitatda onun Ağ Aşığa aid etdiyi şeirdə belə bir bənd var:

***“Sığındım Göyçəyə, bu mahala mən,
Dərdim Sarı nərdən nərgiz, lala mən.
İtirmişəm İsmayıl tək bala mən,
Sinəmə çal-çarpaz yara çəkirlər”.***

Burada ***“Sığındım Göyçəyə, bu mahala mən”***,-misrası onun müəllifinin Göyçədə doğulmadığına, sonradan buraya köçməsinə, sığınmasına sübutdur. Üçüncü misra ***“İtirmişəm İsmayıl tək bala mən”*** isə İsmayıl adında

oğlunu vaxtsız itirdiyini göstərir. Bu şeir doğrudanmı Ağ Aşığa aiddir?

Aşıq Alının ustadı Ağ Aşığa həsr etdiyi belə dir
şeyri var:

*Köçübdü sultanım, sərdarım, xanım,
Qəlbim qəm evində pərişan oldu.
Aparıb özüylə dinim, imanım,
Sədrim qəm oxuna bir nişan oldu.*

*Mədinə dərs verdi, Kərbəla şöhrət,
Dərsi dərs içində sanılı ibrət.
Təbibə kar oldu, sağaldı min dərd,
Yurd saldı, sənəti bir gülşən oldu.*

*Yerdən, göydən, Nuh nəbidən xəbərdar,
İzah eylər, cümlə neçə elm var.
Baş vurur dəryaya, gövhəri arar,
Neçə-neçə dildə danışan oldu.*

*Zəburdan, Tövratdan, Qurandan dərsi,
Eşq əhlini heyran qoydu həvəsi.
Əlindəydi fəzlin bəndi bərəsi
Alimlə, Xotkarla yarışan oldu.*

*Itirdim ümmanı, yoxdu damlası,
Tükənməz, öluncə tutaram yası.
Sazımda qəmləndi hicran havası,
Tale təqdirində pərişan oldu.*

*Köç etdi sərində külli xəzinə,
Ünvansızdı, necə düşüm izinə?*

*Qiymət versə üləmalar sözüənə,
Nəğmələr içində zərnişan oldu.*

*Qərib kimsənəydi, vətəni Sulduz,
Zülmət dünyasında şöləli ulduz.
Namərd qurğusuyla yaşadı yalqız,
Cismimə od saldı, alışan oldu.*

*Sanaram zülmətdə bir dağ aşığı,
Verdi kəlamıma yar-yaraşığı.
Alı, giryan yad et, sən Ağ Aşığı,
Kədərini hicranla barışan oldu”¹⁰⁸.*

Əslində bu şeirdə Aşıq Alı ustadının demək olar ki, tərcümeyi-halını yaratmışdır. Şeirdən məlum olur ki, Ağ Aşıq Mədinə və Kərbəla şəhərlərində dərin təhsil almış, bir neçə dili mükəmməl bilmiş, o vaxtın bütün elmlərinə yiyələnmişdir. Burada onun İranın Sulduz mahalından olduğu, “namərd qurğusuyla” yurdundan didərgin düşərək yalqız yaşamasından da bəhs edilir. Amma onun vaxtsız itirdiyi oğlu barədə heç nə deyilmir və buradan da Ağ Aşığa aid edilən “*İtirmişəm İsmayılək bala mən*” misralarının ona aid olduğu öz təsdiqini tapmır. Əgər onun İsmayıl adında cavan oğlu olsaydı, Aşıq Alı onun bu müsibətini mütləq həmin şeirdə qeyd edərdi. Biz Aşıq Alının yaratdığı bu həyat hekayəsinə əslində kiçik əlavələr artırmaqla bu tərcümeyi-

¹⁰⁸ Aşıq Alı. Şeirlər (Toplayıb tərtib edənlər Ə.Əmirov, Ş.Əsgərov, M.Həkimov). Bakı: 1982, s.61-61.

halı tamamlamaq istəyirik. Bunun üçün Ağ Aşının adı qeyd olunmuş ilk rəsmi sənədə baxaq:

“GÖYÇƏ MAHALININ KAMERAL TƏSVİRİ. 1831-ci il.

№40. AŞAĞI KEYTİ kəndi (BAŞQA ADI SALMAN kəndidir)

Milli tayfası

Aşağı Keyti kəndi Zod kəndinin cənub tərəfində yerləşir. 150 xalvara¹⁰⁹ yaxın suvarılan torpaqları, 10 xalvar biçənəkləri var, Keyti çayının suyundan istifadə edirlər.

16.Aşıq Allahverdi Osman oğlu 40 y (onun arvadı və iki qızı); oğlu Məhərrəm 10 y.

Əhalisi müsəlmanların milli tayfasına mənsub olan Aşağı Keyti kəndində 29 ailə, 85 kişi, 79 qadın, cəmi 164 adam yaşayır”¹¹⁰.

Bu, Ağ Aşığın ailəsidir, 1831- ci ildə 40 yaşında olması o deməkdir ki, 1791-ci ildə doğulub, 10 yaşındakı oğlu Məhərrəmin isə 1821-ci ildə doğulduğu aydın olur. Beləliklə, rəsmi ədəbiyyatşünaslığımız Ağ Aşığı 37-41 il qocaltmışdır!

Onu da qeyd edək ki, adlarını Kameral siyahılarda araşdırdığımız aşıqlardan yalnız Ağ Aşıq və Aşıq Söyün Şəmkirli sənədlərdə “*aşıq*” epiteti ilə yazılıb.

Sənəddən həm də məlum olur ki, Ağ Aşıq Göyçə mahalının Kərkibaş kəndində və ümumiyyətlə Göyçə

¹⁰⁹ 1 xalvar ərazi 1,6 ha-ya bərabər idi.

¹¹⁰ Erm. Milli Arxivi, F.90. siy.1, s. v. 88.

mahalında doğulmayıb, əgər İrəvan Sərdarının Göyçəyə yerləşdirdiyi adamlarla birlikdə gəlibsə, ən tez 1814-cü ildə, 23 yaşında Aşağı Keyti kəndinə gəlib.

İkincisi, Qara Osman kimi təqdim edilən şəxs onun babası yox, atasıdır.

Üçüncüsü, 1831-ci ildə Kərkibaş adlı kənd ümumiyyətlə yox idi və əgər Ağ Aşıq doğrudan da nə vaxtsa orada yaşayıbsa, deməli sonradan Kərkibaşa köçüb.

Dördüncüsü, 1831-ci ildə Göyçə mahalında kərkibaş tayfasına aid olan 13 ailə yaşayırdı və onlar Daşkənd kəndində məskunlaşmışdılar. Onların adı **“qarapapaqların kərkibaş tayfası”** yazılmışdır, yəni onlar türkdür. Məntiqlə düşünməliyik ki, Göyçə mahalında Kərkibaş kimi tanıdığımız kəndi bu ailələr sonradan yaratmışlar.

Əgər Ağ Aşıq da qarapapaqlarla eyni vaxtda Göyçəyə gəlmişdisə (1814), bu vaxt artıq 23 yaşı vardı. Amma bizə artıq yaxşı tanış olan İ.Şopenin dediyi bir fikrə yenidən qayıtmalıyıq. İ.Şopen yazır ki, millilər və qaraçorlular Göyçə mahalına qarapapaqlardan sonra, Gərnibasar mahalından gəlmişlər. Fikrimizcə, 1827-ci ilin yazında qraf Paskeviçin başçılıq etdiyi rus qoşunları İrəvan şəhərini tutmaq üçün hərbi əməliyyatlara başlayanda bu ərazilərdə yaşayan xeyli insan hərbi əməliyyatlar zonasını tərk edib təhlükəsiz yerlərə, o cümlədən Göyçə mahalına sığınmışdılar. İrəvanın işğalından sonra vəziyyət sabitləşdikdə isə Göyçəyə gedən millilər, qaraçorlular və başqaları 1834-1835-ci illərdə yenidən əvvəlki yerlərinə – Vedibasara və digər mahallara qayıtmışlar. Aşıq Allahverdi isə Göyçəni tərk etməmiş, kərkibaş tayfasının yeni məskunlaşdığı və öz adını verdiyi kəndə köçərək həyatının qalan hissəsini orada yaşamışdır.

Aşıq Alının 17 yaşından Ağ Aşığın şeyirdi olduğu haqqındakı mülahizələrə inansaq, deməli bu tarix 1852-ci ilə düşür və Ağ Aşığın o vaxt 61 yaşı vardı. Allahverdinin neçə il ömür sürdüyünə gəlincə, professor A.Nəbiyevin iddia etdiyi 1832-ci, Q.Namazovun dediyi 1850-ci ildə vəfat etməsi ilə ən azı ona görə razılaşa bilmərik ki, qeyd etdiyimiz kimi, 1852-ci ildə Alı onun yanında şeyirdliyə başlamışdır. Mərhum xalq şairi H.Arif 1969-cu ildə yazdığı məqaləsində Ağ Aşığın 70 ilə yaxın ömür sürdüyünü qeyd edəndə həqiqətə yaxın olmuşdur.

Aşıq Allahverdinin 1754-cü ildə doğulduğunu yazanlar onun 1860-cı ildə, 106 yaşında öldüyünü bildirirdilər. A.O.Kərimlinin diqqətimizi çəkən məqaləsində isə onun vəfat tarixi kimi 1880 rəqəmi göstərilir. Amma qeyd etdiyimiz kimi, A.O.Kərimli 1880 rəqəmi üçün heç bir dəlil-sübuta söykənmədən, yalnız aşığın 105 il ömür sürməsi haqqındakı mülahizələrə görə bu rəqəmi irəli sürür. Əgər vəfat tarixi olaraq 1880 rəqəmini qəbul etsək belə, deməli Ağ Aşıq 90 yaşına çatmadan haqqın rəhmətinə qovuşub və böyük xələfləri kimi o da 100 yaşına çatmadan vəfat edib.

Təəssüf ki, folklor araşdırması ilə məşğul olan adlı-sanlı alimlərimiz bu folklorun, dastan yaradıcılığının təsiri altında ciddi münasibət tələb edən elmimizi dastanlaşdırıblar. Bir çox titullu alimlərimiz, dastan danışan aşığılar kimi ciddi dəlil-sübuta söykənmədən çox əminliklə doğum və ölüm rəqəmləri yazır, hətta “dəqiq-ləşdirmələr” apararaq bu rəqəmləri bir qədər ya kiçildir, ya böyüdür, “bu tapıntıları” ciddi “elmi kəşf” kimi elmi ictimaiyyətə təqdim edirlər...

Ağ Aşığın sonrakı taleyini izləmək cəhdimiz maraqlı məsələlərə gətirib çıxartdı. Bu məqsədlə müra-

ciət edəcəyimiz sənəd sözsüz ki, aşığın 1831-ci ildə siyahıya alındığı Aşağı Keyti kəndinin 1842-ci ildəki kameral siyahısına baxmaq idi. Məlum oldu ki, 1831-ci ildə Aşağı Keyti kəndində yaşayan millilər artıq buranı tərk edərək müxtəlif yerlərə səpələniblər və indi həmin kənddə əksəriyyəti 1831-ci ildə Yellicə kəndində yaşayan qarapapaq türkləri, qarapapaqların boşçalı tayfasına mənsub adamlar məskunlaşıb, hətta kəndin adını da dəyişdirib öz kəndxudalarının adı ilə **Hüseynqulu ağalı kəndi** qoyublar. Göründüyü kimi, bu kəndin də Aşağı Keyti kimi 2 adı var. Aşağı Keyti kəndinin ikinci adı “Salman kəndi” idi, həmin ad kəndin kəndxudası Salmanın adından götürülmüşdü, buradakı ikinci ad isə Yellicə kəndinin kəndxudası Hüseynqulu ağanın adından götürülüb. Məlumat üçün onu da qeyd edək ki, **Hüseynqulu ağa Gəncə xanı Cavad xanın nəvəsidir. Hüseynqulu ağa Zod kəndinin kəndxudası Vəli ağanın qızı ilə evlənmişdir.**

Aşağı Keyti kəndinin sakinlərini 1842-ci ilin Kameral siyahısında Vedibasar mahalının Ağkilsə, Haxıs və Ketuz kəndlərində tapsaq da Aşıq Allahverdi Osman oğlunun adına nə Vedibasar, nə də Göyçə mahalında rast gəlmədik. Görünür, sadəcə olaraq siyahıdan kənardə qalıb.

Müasir tədqiqatçıların hamısı Aşıq Allahverdinin Kərkibaş kəndində yaşadığını və orada da öldüyünü yazırlar. Ona görə də 1831-ci ildən sonrakı kameral siyahılarda onu məhz Kərkibaş kəndində axtarmağımız məntiqi cəhətdən daha doğru olardı.

1842-ci ildə Göyçə mahalının Kərkibaş kəndində kimlərin yaşadığına baxaq:

“№5.KƏRKİBAŞ kəndi. 1842-ci il.

İslam dininin şiə məzhəbinə mənsubdurlar. Köçəri həyat tərzini sürürlər.

Buranın qarapapaq sakinlərinin buraya köçməsi 10 ildən çox deyil. Onlar əsasən heyvandarlıqla məşğul olurlar və dolanışıqları kifayət qədər yaxşıdır.

1.Kazım Hacı Əhməd oğlu 30 y; qardaşı İsmayıl 15 y; əmisi oğlu Hüseynalı Hacı oğlu 20 y.

10 xalvar əkin yeri, 3 xalvar buğda, 1 xalvar arpa, üçdə bir xalvar kətan əkini, 2 atı, 14 baş iribuynuzlu, 80 baş xırdabuynuzlu heyvanı var.

2.Şərif Əmir oğlu 40 y; qardaşı Daşdəmir 50 y(onun oğlu Kərim 10 y).

5 xalvar əkin yeri, 1 xalvar buğda, 1 xalvar arpa, 0,5 xalvar kətan əkini, 1 atı, 10 baş iribuynuzlu, 12 baş xırdabuynuzlu heyvanı var.

3.Haxverdi Mustafa oğlu 30 y; oğlu Ocaqqulu 4 y.

5 xalvar əkin yeri, 1 xalvar buğda, 1 xalvar arpa, üçdə bir xalvar kətan əkini, 2 atı, 20 baş iribuynuzlu, 30 baş xırdabuynuzlu heyvanı var.

4.Allahverdi Əhməd oğlu 40 y; onun oğlu Əhməd 4 y; qardaşı Məşədi Tahirverdi 50 y(onun oğlanları: 1)Haxverdi 15 y; 2)Şahverdi 6 y).

10 xalvar əkin yeri, 2 xalvar buğda. 2 xalvar arpa, 0,5 xalvar kətan əkini, 4 atı, 20 iribuynuzlu. 100 baş xırdabuynuzlu heyvanı var.

5.Haxverdi Mustafa oğlu 90 y; oğlu İsmayıl 15 .

2,5 xalvar əkin yeri, 1 xalvar arpa əkini, 6 baş iribuynuzlu, 10 baş xırdabuynuzlu heyvanı var.

6.Məmirza Mustafa oğlu 40 y; oğlu Qulu 3 y.

2,5 xalvar əkin yeri, 1 xalvar arpa əkini, 1 atı, 8 baş iribuynuzlu, 15 baş xırdabuynuzlu heyvanı var.

7. Məhəmməd Mustafa oğlu 60 y; oğlu Hüseyn 12 y.

5 xalvar əkin yeri, 1 xalvar buğda, 1 xalvar arpa, 0,5 xalvar kətan əkini, 2 atı, 10 baş iribuynuzlu, 75 baş xırdabuynuzlu heyvanı var.

Kərkibaş kəndində cəmi 40 xalvar əkin yeri, 8 xalvar buğda, 8 xalvar arpa, 1,5 xalvar kətan əkini, 12 at, 88 iribuynuzlu, 322 baş xırdabuynuzlu heyvan var”¹¹¹.

Göründüyü kimi, Aşıq Allahverdi Osman oğlu 1842-ci ilin Kərkibaş kəndinin siyahısında yoxdur və burada yaşayan sakinlər 1831-ci ildə Daşkənd kəndində yaşayan kərkibaş tayfasının nümayəndələrindədir.

Tədqiqatçı alim Ə.Şamilin Kosacan kəndində müəyyənləşdirdiyi Aşıq Allahverdi – ikinci Ağ Aşıq məsələsinə də toxunmaq lazım gəlir. Kosacan kəndində əlbəttə, Allahverdi adında aşıq ola bilərdi, amma onun da göyçəli Allahverdi kimi **Ağ Aşıq** təxəllüsü daşması ehtimal baxımından inandırıcı deyil. Əli müəllimin kosacanlı “Ağ Aşıq” haqqında təqdim etdiyi məlumatların köməyi ilə axtarış apardıq. Həmin məlumatlar isə bundan ibarət idi ki, kosacanlı Allahverdi 1820-1840-cı illər arasında Şərur mahalının Kosacan kəndində anadan olub, atasının adı Babadır, Siyaqut kəndindən aldığı Zeynəb adlı qadından Abbas, Əli və Qiyas adında 3 oğlu, Dərələyəz mahalının Zirək kəndindən aldığı Pəri adlı qadından isə Gülşən, Ərkinaz və Zülfünaz adlı 3 qızı olub, 1919-1920-ci illərdə İrana gedərkən sərhədyanı Ərəblər kəndində 80-100 yaşlarında vəfat edib. Ə.Şamil 1982-ci ildə yazdığı **“Aşıq Alının ustadı**

¹¹¹ Erm.Milli Arxivi, F.93, S.1, s.v . 79.

kimdir?" məqaləsində aşığın o vaxt həyatda olan 87 yaşlı qızı Zülfünaz nənəyə istinad etdiyini yazmışdır.

Müraciət etdiyimiz ilk sənəd Şəhur mahalının 1831-ci ilə aid kameral siyahısıdır Bu sənəddə Babanın adı var:

Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində saxlanan Şəhur-Dərələyəz qəzasının 1873-cü ilə aid Kameral təsvirində Allahverdi Baba oğlunu müəyyən etməyə nail olduq¹¹²:

**“ŞƏRUR-DƏRƏLƏYƏZ QƏZASININ
KOSACAN KƏNDİ. 1873-cü il.**

1895-ci ildən sonra əlavə olunanlar:

(Məlumat 1897-ci ilə aiddir):

2.Allahverdi Baba oğlu 40 y; oğlanları: Abbas 18 y; Əli 14 y; Mövlamverdi 1 y.

Ailədə 4 qadın var”.

Nəhayət bu sənəddən məlum olur ki, Zülfünaz nənənin atası və aşiq olduğu deyilən Allahverdi Baba oğlu Əli Şamilin yazdığı kimi 1820-1840-cı illərdə deyil, 1857-ci ildə doğulmuş və yenə də həmin mənbəyə görə 1920-cı ildə vəfat etmişdirsə, ehtimal edildiyi kimi 80-100 il deyil, 63 il yaşamışdır. Zülfünaz nənənin dediyi kimi Allahverdi Baba oğlunun 3 oğlu olub, amma onun adını çəkdiyi qardaşlarından birinin adı düz gəlmir: Zülfünaz Allahverdi qızının Qiyas adlandırıdığı qardaşını sənəddə Mövlamverdi kimi görürük. Abbas

¹¹² Erm.Milli Arxivi, F.93, s.1, sax. vah.172.

1879-cu, Əli 1883-cü, Mövlamverdi isə 1896-cı ildə doğulublar. Zülfünaz qarının hər halda qardaşının adını düz bilməyəcəyini düşünmür və ehtimal edirik ki, Qiyas Mövlamverdidən sonra doğulub və Mövlamverdi uşaq ikən ölüb. Başqa bir variant da var - ola bilsin ki, Mövlamverdi elə Qiyasdır və onun iki adı varmış - sənəddə Mövlamverdi yazılsa da, onu Qiyas çağırırmışlar.

Beləliklə, Allahverdi Baba oğlunu müəyyən etdik. Onun aşılıq etməsini də qəbul etmək olar, amma onun da Allahverdi Osman oğlu kimi albinos olması və “Ağ Aşıq” adlandırılması inandırıcı deyil. Ə.Şamilin tədqiqatına qədər geniş oxucu kütləsinə məlum olmaması da Aşıq Allahverdi Baba oğlunun ortabab bir ifaçı aşiq olduğunu göstərir.

Aşıq Allahverdi Osman oğlunun ailəsi 1852-ci ilin kameral siyahısında da yoxdur. Bu ailəni nəhayət ki, 1859-cu ilin Kameral siyahısında müəyyən etmək mümkün oldu:

**“NOVOBƏYAZID QƏZASININ
KAMERAL TƏSVİRİ. 1859-cu il.**

KƏRKİBAŞ kəndi

**14.—Məhərrəm Allahverdi oğlu 45 yaşında;
qardaşı İsmayıl 20 y (ailədə 2 qadın var)”¹¹³;**

Siyahıdan gözə çarpan *ilk nəticə* odur ki, artıq ailənin başçısı, Aşıq Allahverdi Osman oğlu vəfat edib.

İkincisi, Ağ Aşığın oğlu İsmayılın guya dünyadan vaxtsız köçməsi haqqındakı rəvayətlər uydurmadan

¹¹³ Erm.Milli Arxivi, F.267, s.1, s.v.15.

başqa bir şey deyilmiş – Aşıq Allahverdi oğlu İsmayıldan əvvəl vəfat edib.

Üçüncüsü, Məhərrəmin yaşımda uyğunsuzluq var. 1831-ci ilin kameral siyahısına görə 10 yaşında olan Məhərrəm 1859-cu ildə 38 yaşında olmalı idi.

14 rəqəmindən sonra ayrı bir rəqəmin olmaması həmin ailənin 1852-ci ilin siyahısında olmadığını göstərir.

Bu sənəddən çıxaracağımız mühüm nəticələrdən biri də 1859-cu ildən qabaq öldüyünə görə, Ağ Aşığın Aşıq Alıya 11 il ustadlıq etdiyi haqqındakı mülahizələrin də təsdiqlənməməsidir. Əgər Alı 17 yaşında, yəni 1852-ci ildə şeyirdliyə başlayıbsa, ən çoxu 7 il Ağ Aşığın şeyirdi ola bilərdi.

Beləliklə, 1859-cu ildə adının siyahıda olmaması səbəbindən onun artıq həyatda olmadığını qəbul etsək, hesab edə bilərik ki, 1791-ci ildə doğulan Ağ Aşıq 68 yaşına çatmadan vəfat etmişdir.

İndi bu ailənin 1873-cü ilin kameral siyahısındakı taleyinə baxaq:

**“NOVOBƏYAZİD QƏZASI,
KƏRKİBAŞ KƏNDİ. 1873-cü il.**

“16.14.İsmayıl Allahverdi oğlu 34 y; qardaşı Məhərrəmin oğlu Allahverdi 8 y (ailədə 4 qadın var)”¹¹⁴.

Sənəddən görünür ki: ***birincisi***, 1821-ci ildə doğulan Məhərrəm 52 yaşına çatmadan vəfat edib; ***ikincisi***, qardaşı Məhərrəm də İsmayıldan əvvəl vəfat edib. Ona

¹¹⁴ Erm.Milli Arxivi, F.267, s.1, s.v.23.

görə də professor Q.Nanazovun Ağ Aşığa aid etdiyi **“İtirmişəm İsmayılək bala mən”** mısrası həqiqətə uyğun deyil.

1886-cı ilin kameral siyahısında İsmayıl da yoxdur, bu o deməkdir ki, 47 yaşına çatmadan ölüb (1873-cü ilə aid sənəddə 34 yaşında qeydə alınmışdı). İsmayıldan sonra onun oğul varisi də qalmayıb və Ağ Aşığın nəsləi onun nəvəsi və adaşı olan **Allahverdi Məhərrəm oğlu** ilə davam edib.

Tədqiqatçı Ə.Şamilin müəyyən etdiyi kimi Şərrur mahalının Kosacan kəndində Allahverdi adında başqa bir aşığın yaşaması faktı Aşıq Allahverdi Osman oğlunun Kosacan kəndində yaşadığını ehtimalını azaldır. Beləliklə, düşünə bilərik ki, onun həyatına aid edilən Kosacan dövrü haqqındakı versiya Aşıq Allahverdi Baba oğlu ilə dəyişik salınıb.

Ağ Aşıq haqqında deyilən bütün mülahizələri (H.Arifin, prof.Q.Namazovun, N.Məmmədovanın, prof. H.İsmayılovun, Əli Əbülhəsənoğlunun, A.Kərimlinin, Ə.Şamil, T.Göyçəli və prof. A.Nəbiyevin ayrı-ayrılıqda söylədiklərini), şəyirdi Aşıq Alının və Ustadın öz şeirlərini, eləcə də bizim əldə etdiyimiz sənədləri cəmləşdirsək, onun haqqında həqiqətə ən yaxın ola biləcək məlumatlar belədir:

Dərisinin və tüklərinin ağ rənginə görə “Ağ Aşıq” ləqəbi verilən Aşıq Allahverdi Osman oğlu 1791-ci ildə İranın Sulduz mahalında Qara Osman adında ciddi təhsil görmüş bir adamın ailəsində anadan olmuşdur. Etnik baxımdan milli tayfasına mənsubdur. Allahverdi Osman oğlu təxminən 1810-1815-ci illərdə Sulduz vilayətindən İrəvan xanlığına köçmüş, həmin xanlığın ərazisində aşıqlıq edərək müxtəlif yerləri gəzib dolaşmış, hətta

deyilənə görə, bir müddət İrəvan Sərdarı Hüseynqulu xanın sarayında çalib-oxumuş, 1820-ci illərdə Göyçə mahalının Aşağı Keyti kəndinə köçmüşdür. Həmin kəndin milli tayfasına mənsub olan sakinləri 1834-1835-ci illərdə Göyçə mahalını tərk edib Vedibasara mahalına köçmüşlər, amma Ağ Aşıq (Allahverdi) onlarla Vedibasara köçməmiş və 1831-ci ildə Göyçə mahalının Daşkənd kəndində yaşayan qarapapaq türklərinin kərkibaş tayfasının yeni saldıdığı və Kərkibaş adlandırdıqları kəndə köçmüş və 1859-cu ilə yaxın vəfat etmişdir. ***1856-cı ildə Göyçə mahalında xeyli insan tələfatına səbəb olan epidemiyanın baş verməsi, Aşıq Alının və əmisi Nəbinin ailəsinin həmin 1856-cı ildə Qızılvan kəndinə köçməsi faktlarını nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Ağ Aşıq Allahverdi də həmin il rəhmətə getmiş və beləliklə 64 il yaşamışdır. Buradan həm də Aşıq Alının Ağ Aşığa 4 il, 1852-1856-cı illərdə şayiirdlik etdiyi məlum olur.***

Ağ Aşığın Süsənbər adlı qadınla evliliyindən 1821-ci ildə Məhərrəm, 1839-cu ildə isə İsmayıl adında üç oğlu dünyaya gəlmişdir. Ağ Aşıq 68, böyük oğlu Məhərrəm 52, kiçik oğlu İsmayıl isə 47 yaşına çatmadan vəfat etmişlər. Ağ Aşığın nəslə Məhərrəmin 1865-ci ildə doğulan və babasının adını daşıyan Allahverdi adlı oğlu ilə davam etmişdir.

Aşağı Keyti kəndinin əhalisi 1834-cü ildə kəndi tərk edərək müxtəlif yerlərə, o cümlədən, Vedibasara mahalına köçdükdən sonra Yellicə kəndinin qarapapaq əhalisi həmin kəndə köçərək oranı kəndxudaları, Cavad xanın nəvəsi Hüseynqulu ağanın adı ilə Hüseynquluagalı adlandırmış, Aşıq Allahverdi isə ömrünün son illərini Göyçə mahalının yeni salınan Kərkibaş kəndində

yaşamışdır. 1852-ci ildən başlayaraq Qızıl vənkli Aşıq Alıya ustadlıq etmişdir.

Aşıq Alının ustadı Aşıq Allahverdi dərin bilik sahibi olmuş, öz bildiklərini bütün şeyirdlərinə, o cümlədən ən istedadlı şeyirdi olan Aşıq Alıya öyrətmişdir. İstedadlı şeyirdi Alının bir çox səfərlərdə, o cümlədən Türkiyə (Şərqi Anadolu) səfərində qazandığı uğurlardan sevinmiş və ona **“Alqış sənə, Aşıq Adlı”** rədifli şeir həsr etmişdir.

Ağ Aşıq Göyçə mahalının Kərkibaş kəndində, təxminən 64 yaşında vəfat etmişdir.

Şair Məmmədhüseyn, Aşıq Alı və Aşıq Ələsgər sənətkarlıq baxımından Ağ Aşıqdan daha irəli getsələr də, Göyçə aşiq mühitinin yaranması Ağ Aşıqın adı ilə bağlıdır. Ağ Aşıq Göyçə aşiq mühitinə təkcə şeir, saz ənənələrini deyil, həm də dərin elm-irfan, bilik gətirmiş, adını çəkdiyimiz həmin böyük sənətkarlar da bundan yararlanaraq onu daha da inkişaf etdirmişlər.

ŞAIR MƏMMƏDHÜSEYN (1816- (1880-1884))

Folklorşünasların, tədqiqatçıların əksəriyyəti XIX əsr Göyçə aşığı məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Şair Məmmədhüseynin 1800-cü və ya 1801-ci ildə həmin mahalın Daşkənd kəndində doğulduğunu və elə orada da 1880-ci və ya 1884-cü ildə vəfat etdiyini yazırlar. Məsələn, prof. Q.Namazov onun 1800-1884-cü illərdə yaşadığını göstərir.¹¹⁵

Professor S.Paşayev doğum tarixində həmkarı Q.Namazovla həmfikir olsa da, Məmmədhüseynin vəfat tarixi haqqında başqa fikirdədir: “Şair Məmmədhüseyn 1800-cü ildə Göyçənin Daşkənd kəndində anadan olmuş və 1880-ci ildə orada vəfat etmişdir.

Məmmədhüseyn təxminən altmış illik yaradıcılığı dövründə sazdan, sözdən ayrılmamış, Azərbaycan aşığı yaradıcılığını zənginləşdirən qiymətli gəraylılar, qoşmalar, divanilər yaratmışdır. Zil səslə oxunan “Məmmədhüseyni” saz havası onun adı ilə bağlıdır”.¹¹⁶

Professor A.Nəbiyev isə Şair Məmmədhüseynin ölüm tarixi kimi 1841-ci ili göstərir: “Şair Məmmədhüseyn (1800-1841) təpədən dırnağa qədər el sənətkarıydı. Yazı-pozu bilmirdi, mədrəsə təhsili görməmişdi, bədahətən söz qoşub-düzürdü. Qədd-qamətli, Bir az qürurlu,

¹¹⁵ Q.Namazov. Ozan-aşığı sənətinin tarixi. Bakı: 2013, s.282.

¹¹⁶ S.Paşayev. XIX əsr Azərbaycan aşığı yaradıcılığı. Bakı: 1990 s.31.

bir az da təkəbbürlü və utancaq idi. Gözəl saz çalması vardı, amma Göyçədə onun sazla oxuduğunu görən olmamışdı. Aşıq şeirinin müxtəlif şəkillərində söz qoşar, el içində gəraylı, qoşma, təcnis ustası kimi tanınardı. Gəraylıları emosional, insanı düşündürən idi.

Şair Məmmədhüseynin divaniləri, təcnisləri, qoşmaları onun xalq şeiri üslubunda bədahətən söz qoşan el şairi olduğunu göstərir”.¹¹⁷

Göründüyü kimi, A.Nəbiyev digər professor həmkarlarından fərqli olaraq, Şair Məmmədhüseynin cəmi 41 il yaşadığını fikrini irəli sürür.

Şair Məmmədhüseynin yaradıcılığından söz açan əksər tədqiqatçılar onun **“Yatıb, oyanmaz, oyanmaz”** gəraylısını misal gətirirlər. Gəraylı doğrudan da gözəldir. Qeyd edə bilərik ki, aşıq yaradıcılığında hər bir aşıq yaddaşlarda yaşadan müəyyən bir şeir olur və bu şeir də sanki Məmmədhüseyn üçün şəxsiyyət vəsiqəsi rolunu oynayır:

*Yönü bəri baxan dağlar,
Yatıb, oyanmaz, oyanmaz.
Üstündəki ağır ellər,
Yatıb oyanmaz, oyanmaz.*

*İyidin dönməsin əhdi,
Yana çevrilməsin təxti.
Məmmədhüseynin qara bəxti
Yatıb, oyanmaz, oyanmaz.*

¹¹⁷ A.Nəbiyev. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II kitab. Bakı: 2014, 194-195.

Göyçəli Şair Məmmədhüseynin həyatı haqqında əvvəlki tədqiqatçılarla müqayisədə daha doğru bilgilərə onun tədqiqatçısı və həmkəndlisi A.Yaquboğlunun **“Daşkənd aşığıları və şairləri”** kitabında rast gəldik. Tədqiqatçı onun **“Daşkəndli Şair Məmmədhüseyn”** başlığı ilə verilmiş tərcümeyi-halında yazır: “Novruzov Məmmədhüseyn Həsən oğlu 1800-cü ildə Göyçə mahalının Daşkənd kəndində anadan olmuşdur. O, heç bir təhsil almamışdır. Şairin böyük qardaşı Əli Ərdəbildə və İsfahanda 8 il ruhani təhsili almışdır. Məmmədhüseynin atası dülgər olsa da, bütün varlığı ilə aşiq sənətinə bağlanmışdır. Elə Məmmədhüseynin də şair olmasında atasının az təsiri olmamışdır.

Məmmədhüseyn bədahətən şeir deməyə qadir bir şair imiş. Daşkənddə yaşayan “Şairililər” nəslı şairin adı ilə bağlıdır və onun nəsil şəcərəsinin üzvləridir. Şair Məmmədhüseynin Kərbəlayi Məhəmməd, Kərbəlayi Əsəd, Əbülfət, Əli və Xəlil adlı beş oğlu olmuşdur. Böyük sənətkar müqəddəs Kərbəlanı oğlu Məhəmmədlə birgə ziyarət etmişdir. Deyilənə görə ucaboşlu, qədd-qamətli, iri gövdəli adam olub. Qalın çatma qaşları ona xüsusi yaraşiq verərmiş. Əkinçiliklə, maldarlıqla məşğul olub.

Şair Məmmədhüseyn 1880-ci ildə qabaqcadan özünə agah olmuş olan ilan çalması nəticəsində doğma Daşkənd kəndində vəfat etmiş və orada dəfn olunmuşdur.

Şair Məmmədhüseynin çoxlu dini şeirləri, mərsiyələri Şirvanda və Muğanda mərsiyəxanlar tərəfindən oxunur. **“Xəbər al, deyim”** qoşması demək olar ki, Azərbaycanın hər yerində hamının dillər əzbəridir”.¹¹⁸

¹¹⁸ A.Yaquboğlu. Daşkənd aşığıları və şairləri. Bakı, 2008, s.9.

Yuxarıdakı mətndə Məmmədhüseynə aid edilən **“Novruzov”** soyadının yanlışlığını nəzərə almasaq, şairin atasının, qardaşlarının və oğlanlarının adlarının çəkilməsi onun kameral siyahılarda axtarılması üçün lazım olan məlumatlar baxımından olduqca əhəmiyyətli. Əlimizdə olan bu bilgilərə əsaslanıb onu Göyçə mahalının 1831-ci ilə aid kameral siyahısında axtardıq. Digər böyük aşıqlarımızda olduğu kimi, burada da gözlənilməz nəticələr alındı. Şair Məmmədhüseynin ailəsini Daşkənd kəndində deyil, adı həm də Abul kəndi olan **Qızılciq** kəndində aşkar etdik:

**“GÖYÇƏ MAHALININ
KAMERAL TƏSVİRİ. 1831-Cİ İL.
№6. QIZILCIQ VƏ YA ABUL KƏNDİ.**

Qarapapaq tayfası

Göyçə gölünün cənub sahilində Dərəçiçək mahalından sonra gələn altıncı kənd.

1.Kəndxuda Hüseyn Abul oğlu 40 y (onun arvadı); iki oğlu var: Həsən 10 y; Səfər 5 y; qardaşı Musa 25 y.

...

19.Həsən Əli oğlu 50 y (onun arvadı); dörd oğlu var: Əli 20 y; Məmmədhüseyn 15 y; Novruz 10 y; Qurban 7 y.

Əhalisi türklərin qarapapaq tayfasına mənsub olan Qızılciq kəndində 19 ailə, 68 kişi, 40 qadın, cəmi 108 adam yaşayır”.¹¹⁹

¹¹⁹ Göyçə mahalının Kameral təsviri. (Tərcümə, tərtib və ön sözün müəllifi Nazir Əhmədli). Bakı, 2017, s.47-49.

Göründüyü kimi, Novruz Məmmədhüseynin özündən kiçik iki qardaşından biridir. Həm də şairin yaşadığı dövrdə rus müstəmləkəçiləri müsəlmanlara “-ov, -yev” soyad sonluqlarını hələ sırımamışdılar və sonradan görəcəyimiz kimi, Şair Məmmədhüseyn “**Məmmədhüseyn Həsən oğlu**” kimi yazılırdı.

Qeyd edək ki, kəndin ikinci, Abul adı kəndxuda Hüseynin atası Abulun adı ilə bağlıdır.

A.Yaquboğunun yazdığı kimi Məmmədhüseynin atasının adı Həsəndir, özündən 5 yaş böyük qardaşı Əli və qardaşı Novruz da buradadır. ***Məmmədhüseynin isə indiyə qədər yazıldığı kimi 1800-cü və ya 1801-ci ildə deyil, 1816-cı ildə doğulduğu aydın olur.***

Bütün müəlliflər Şair Məmmədhüseyni daşkəndli kimi tanıtdıqlarına görə, düşünmək olardı ki, bu ailə sonradan Daşkəndə köçmüşdür. Amma Daşkəndin 1842-ci ilə aid kameral siyahısında da bu ailəni müəyyən etmək mümkün olmadı. Qızılciq kəndinin özünə gəlincə, 1842-ci ilin kameral siyahısında **Hacı Muxan** (1831-ci ilin kameral siyahısında boş kəndlərin siyahısında “**Hacı Mumuxan**” kimi qeydə alınıb) adlı yeni məskunlaşdırıldığı yazılan bir kənd var və orada yaşayanların **Qızılciq** (Abul) kəndindən gəldiyi qeyd olunur:

“№9. HACI MUXAN KƏNDİ

Qarapapaqların boşcalı tayfası. Sakinlər buraya Qızılciq və ya Abul kəndindən gəliblər. İslam dininin şiə məzhəbinə mənsub olmaqla köçəri həyat sürürlər”.¹²⁰

¹²⁰ Göyçə mahalının Kameral təsviri. (Tərcümə, tərtib və ön sözün müəllifi Nazir Əhmədli). Bakı, 2017, s.251.

1842-ci ilin kameral siyahısında 1831-ci ildə Qızılıcq kəndində yaşayanlardan 6 ailəni Hacı Muxan, 4 ailəni Qanlı Allahverdi, 1 ailəni isə Sultanəli Qışlağı kəndlərində aşkar etdik. Qanlı Allahverdi kəndinin 1842-ci ilə aid siyahısında belə bir ailə var:

**“İRƏVAN QƏZASI, GÖYÇƏ NAHIYƏSİNİN
KAMERAL TƏSVİRİ. 1842-Cİ İL.**

№35.QANLI ALLAHVERDİ KƏNDİ.

5.Məmmədhüseyn Həsən oğlu 35 y; qardaşı Əli 40 y; atası Həsən Mehriban oğlu 80 y.

*5 xalvar əkin yeri, 1 xalvar buğda, 1 xalvar arpa əkini, 1 atı, 7 baş iribuynuzlu, 20 baş xırdabuynuzlu heyvanı var”.*¹²¹

Bu ailəni Şair Məmmədhüseynin ailəsi saymaq olarmı?

Əvvəlcə əleyhinə olan faktlara baxaq.

Əvvəla burada qeyd olunan hər üç şəxsin yaşı onların 1831-ci ildəki yaşı ilə uyğun gəlmir. Aradan keçən 11 ildən sonra Məmmədhüseyn 26, Əli 31, Həsən isə 61 yaşında olmalı idi. Bu sənəddə isə onların hamısının yaşı şişirdilib.

İkincisi, Həsənin atasının adı əvvəlki sənəddə Əli yazıldığı halda, burada bir qədər qərribə səslənən Mehriban yazılıb.

Üçüncüsü, Məmmədhüseynin 1831-ci ildə qeyd edilən qardaşları Novruz və Qurbanın adları da yoxdur.

¹²¹ Göyçə mahalının Kameral təsviri. (Tərcümə, tərtib və ön sözün müəllifi Nazir Əhmədli). Bakı, 2017, s.164.

Bu ailənin Məmmədhüseynin ailəsi ola biləcəyinin lehinə olan faktlar:

Birincisi, müxtəlif faktlar var ki, 1842-ci ilin rəqəmləri bir çox ailələrdə də 1831-ci ilin rəqəmləri ilə uyğun gəlmir və ona görə də yaş uyğunsuzluğunu, Həsənin atasının adının səhv yazılmasını, Məmmədhüseynin qardaşlarının adının yazılmamasını katib xətası da sayə bilərik. Amma Novruzla Qurbanın adlarının yazılmamasını ailənin vergidən yayınmaq cəhdi kimi də yozmaq olar. Əgər siyahıya düzgün alınsaydılar, Novruz 21, Qurban isə 18 yaşında olacaqdı. O vaxtkı Rusiya qanunlarına görə, qadınlar və 15 yaşından kiçik oğlan uşaqları vergidən azad idilər. Oğlan uşağı 15 yaşına çatdıqda isə onların hər birinə görə 1,2 rubl (indiki kursla 120 manat) **“başpulu”** verilməli idi. Düşünmək olar ki, Həsən vergidən yayınaraq Novruzla Qurbanı siyahıya saldırmayıb. Hər bir kəndin siyahısının sonunda qeydiyyatçı katib A.Korallov sakinlər haqqında məlumat verənlərdən imzalı iltizam alıb ki, onlar heç kimi siyahıdan gizlətməyiblər. Görünür, vergidən yayınmaq üçün siyahıya almadan yayınmaq halları ciddi vəziyyət alıbmış.

İkincisi, siyahıların müqayisəsi göstərir ki, Qanlı Allahverdi kəndinə Qızılçıq kəndindən gələn başqa ailələr də var. 1831-ci ilin siyahısında Qızılçıq kəndində 2-ci sırada olan Məhəmməd Məmmədhüseyn oğlunun oğlanları Əmiraslan və Əli 1842-ci ilə Qanlı Allahverdi kəndində 20-ci sırada qeydə alınıb. Qızılçıq kəndində 4-cü sırada olan Rüstəm Məhəmməd oğlunun ailəsi Qanlı kəndində 8-ci sırada, Qızılçıq kəndində 5-ci sırada olan Əli Naim oğlunun ailəsi Qanlı kəndində 4-cü sırada qeyd edilmişdir (***bütün ailələrdə ailə üzvlərinin yaşlarında səhvlər vardır***). Bu onu göstərir ki, Qızılçıqdan

Qanlı Allahverdi kəndinə doğrudan da köç olub. Bu baxımdan, Məmmədhüseynin ailəsinin də qızılıqlı həm-kəndliləri ilə Qanlı kəndinə gəlməsi inandırıcıdır.

Üçüncüsü, yaşları səhv göstərilə də, 1842-ci ilin kameral siyahısında da 1831-ci ildə olduğu kimi Əli ilə Məmmədhüseynin arasında 5 yaş fərqi var.

Maraqlıdır ki, ailənin başçısı atası və özündən böyük qardaşı Əli deyil, Məmmədhüseynidir.

Sənəddə göstərilən və xüsusi maraq doğuran mal varlığı bu ailənin ortabab bir ailə olduğunu göstərir. Orada işlədilən sahə vahidi olan **“xalvara”** gəlincə, xatırladaq ki, 1 xalvar 1,6 ha əraziyə bərabərdir. Beləliklə, bu ailənin 8 hektar əkin yerinin olduğu məlum olur.

Qanlı Allahverdi kəndi 1831-1842-ci illər arasında niyə boşalmışdı?

1831-ci ildə Qanlı Allahverdi kəndində yaşayan 16 ailə etnik baxımdan milli tayfasına mənsub idi.¹²² 1831-ci ildə Göyçə mahalında yaşayan 227 milli ailəsinin əksəriyyəti 1834-1835-ci illərdə Vedibasar mahalına köçmüşdü, Göyçədə qalan 16 milli ailəsinin hamısı isə yeni yaranan **Qızılvan kəndinə** köçmüşdü. **(1842-ci ildə Qızılvan kəndində həmin 16 milli ailəsindən başqa ətraf kəndlərdən buraya köçən 8 qarapapaq ailəsi də vardı.¹²³)**

Qarapapaqların Göyçə gölünün cənubunda yerləşən Qızılıqlı kəndindən gölün şimal-şərqində yerləşən

¹²² Göyçə mahalının Kameral təsviri. (Tərcümə, tərtib və ön sözün müəllifi Nazir Əhmədli). Bakı, 2017, s.63-65.

¹²³ Göyçə mahalının Kameral təsviri. (Tərcümə, tərtib və ön sözün müəllifi Nazir Əhmədli). Bakı, 2017, s.237-240

Qanlı Allahverdi kəndinə köçməsi aşağıdakı səbəblərlə bağlı ola bilərdi. 1830-cu ildə Türkiyədən köçürülən 1.485 erməni ailəsi artıq gölün cənub hissəsini tamamilə tutmuşdular, ona görə də qızılçıqlılar ermənilərlə qonşuluqda yaşamaq istəməyib millilərdən boşalan Qanlı Allahverdiyə köçmüşdülər. *İkincisi*, Göyçə gölünün cənub tərəfində iqlim çox sərt idi və sakinlər daha mülayim iqlimli kəndə üstünlük vermişdilər. *Üçüncüsü* isə, Qızılçıq kəndi ilə müqayisədə Qanlı kəndinin ərazisi, torpaqları daha böyük və yaşayış üçün daha əlverişli idi.

“Haqq-nahaqq seçilər Haqq divanında” kitabında Məmmədhüseynin ailəsinin sonradan Daşkənd kəndinə köçə biləcəyi ehtimalı irəli sürsək də¹²⁴ Qanlı Allahverdi kəndində qeydə alınan və haqqında söhbət gedən ailənin Şair Məmmədhüseynin ailəsi ola biləcəyi ehtimalını gözədən keçirməmişdik. Haqqında söhbət gedən kitabın nəşrindən sonra Məmmədhüseynin ailəsini Göyçə mahalının 1859-cu ilə aid kameral siyahısında aşkar etdik və irəli sürülən ehtimallar özünü doğrultdu – Şair Məmmədhüseyn öz ailəsi ilə birlikdə Daşkənddə qeydə alınıb:

**“İRƏVAN QUBERNİYASI, NOVOBƏYAZID
QƏZASI. 1859-CU IL.**

№130.DAŞKƏND kəndi

**44.Məmmədhüseyn Həsən oğlu 40 y; oğlan-
ları: Məhəmməd 10 y; Əsəd 8 y; Əli 1 y.
Ailədə 3 qadın var.”¹²⁵**

¹²⁴ N.Əhmədli. Haqq-hahaqq seçilər Haqq divanında. Bakı, 2017, s.257-264.

¹²⁵ İrəvan quberniyası, Novobəyazid qəzasının Kameral təsviri. 1859-cu il. Erm.Milli Arxiv, F.267, s.1, s.v.16.

Ailəsində 3 qadının olması və oğlanlarının hələ evlilik yaşına çatmaması düşünməyə əsas verir ki, bu qadınlardan biri Məmmədhüseynin həyat yoldaşı, qalan ikisi isə qızlarıdır. Amma nə onun həyat yoldaşının, nə də qızlarının adları haqqında bilgimiz yoxdur.

Sənədin şərhinə ondan başlayaq ki, A.Yaquboğunun **“Daşkənd aşığıları və şairləri”** kitabında Məmmədhüseynin göstərilən oğlanlarının adları sənəddəki adlara uyğundur. Buradan məlum olur ki, onun böyük oğlu Məhəmməd 1849-cu, Əsəd 1851-ci, Əli 1858-ci ildə doğulublar. Məmmədhüseynin özü isə siyahıya görə 1819-cu ildə doğulub, halbuki 1831-ci ilin siyahısına görə onun 1816-cı ildə doğulduğunu müəyyən etmişdik. Bu doğum tarixlərinin hansı daha düzgündür? İki səbəbə görə onun 1816-cı ildə doğulduğunu qəbul etməliyik: əvvəla, təcrübəmizə görə, 1831-ci ilə aid kameral sənədlərindəki rəqəmlər daha dəqiqdir, ikincisi isə, əgər şəxsin doğum tarixində ziddiyyət varsa, onun balaca vaxtı qeydə alınmış yaşında qeydiyyatçı katibin, yaxud məlumatı verən şəxsin səhv etmək ehtimalı daha azdır. Başqa sözlə, Məmmədhüseynin 15 yaşında qeyd edildiyi tarix daha etibarlıdır və ona görə də onun 1816-cı ildə doğulduğunu düşünürük.

Kəndin siyahısında Məmmədhüseynin 1781-ci ildə doğulmuş atası Həsənin, qardaşları – 1811-ci ildə doğulmuş Əlinin, 1821-ci ildə doğulmuş Novruzun və 1824-cü ildə doğulmuş Qurbanın adlarına rast gəlmirik. Bu, iki səbəblə bağlı ola bilər: ya onlar Məmmədhüseyndən fərqli olaraq Daşkəndə gəlməyiblər, ya da Daşkəndə gəliblər, amma hamısı vəfat edib. Əgər onlar da Daşkəndə köçsəydilər və hamısı sağ olsaydı, ataları Həsənin 78, Əlinin 48, Novruzun 38, Qurbanın isə 35 yaşı olacaqdı. Həsənin

qocalıq səbəbindən ölə biləcəyini ehtimal edə bilərik, amma Məmmədhüseynin qardaşlarının üçünün də ölməsi ehtimalı azdır. Əgər onların hamısı vəfat etsəydi belə, Əlinin, Novruzun və Qurbanın uşaqlarını kəndin siyahısında görməli idik. Ona görə də düşünməliyik ki, Məmmədhüseynin qardaşları onunla Daşkəndə gəlməyib Qanlı Allahverdi kəndində qalıblar, ya da başqa yerə gediblər.

Məmmədhüseynin Əli adında 1 yaşında oğlunun olmasından belə nəticə çıxartmalıyıq ki, onun böyük qardaşı Əli artıq həyatda yoxdur və qardaşının xatirəsini yaşatmaq üçün onun adını oğluna verib. Yəni Əli ən azı 1 il bundan əvvəl, 47 yaşına çatmadan, 1858-ci ildən qabaq ölüb.

“NOVOBƏYAZID QƏZASI.

DAŞKƏND KƏNDİ.1873-cü il.

46.44.Məmmədhüseyn Həsən oğlu 54 yaşında;

oğlanları: Məhəmməd 24 y; onun oğlu Əşrəf 1 y;

Əsəd 22 y; Əbülfət 17 y; Əli 15 y; Xəlil 11 y.

***(Ailədə 5 qadın var)”.*¹²⁶**

Əvvəlki kameral siyahıda olduğu kimi burada da Məmmədhüseynin atasının və qardaşlarının adlarına rast gəlinmir. Özləri vəfat etmiş olsalar belə, onların övladları qeydə alınmalı idi. Bu, yuxarıdakı mülahizəmizi təsdiq edir ki, qardaşları Daşkəndə gəlməyiblər. Amma hansı kənddə yaşadıqlarını da hələlik bilmirik.

Bu sənəddə Məmmədhüseynin digər iki oğlunun, Əbülfətlə Xəlilin adları da qeyd olunub. Böyük oğlu

¹²⁶ İrəvan quberniyası, Novobəyazid qəzasının kameral təsviri. 1873-cü il. Erm.Milli Arxivi, F.267,s.1, s.v.22.

Məhəmmədin isə Əşrəf adında 1 yaşında oğlu var. O, 1872-ci ildə doğulub.

1873-cü ilin kameral siyahısına görə də Məmmədhüseynin 1819-cu ildə doğulduğu görünür. Lakin yuxarıdakı mülahizələrimizə görə, onun 1816-cı ildə doğulduğu ehtimalını qüvvədə saxlayırıq.

Daşkəndin 1886-cı ilə aid Əyal dəftəri – kameral siyahısı əlimizdə olmadığından, **“Məmmədhüseyn nə vaxt ölüb”** sualına da hələlik cavab verə bilmirik. Əgər həmin sənəddə onun adı aşkar edilsəydi, indiyə kimi fərz edildiyi kimi 1880-ci və ya 1884-cü illərdə ölmədiyi məlum olacaqdı və əksinə. Aydın olan odur ki, professor A.Nəbiyevinin Məmmədhüseynin 1841-ci ildə öldüyünü yazması həqiqətə uyğun deyil.

Beləliklə, başqa qarapapqlar kimi, Məmmədhüseynin ailəsi də 1814-cü ildə İranın Sulduz mahalından Göyçəyə köçüb Qızılıçq kəndində məskunlaşmış, Məmmədhüseyn 1816-cı ildə həmin kənddə doğulmuş, 1834-1835-ci illərdə atası və qardaşları ilə Göyçə mahalının Qanlı Allahverdi kəndinə, 1842-1852-ci illər arasında Daşkəndə köçmüş və ömrünün qalan hissəsini burada yaşamışdır.

Şair Məmmədhüseyn haqqındakı qeydlərimizi tərtibçisi prof. Q.Namazov olan **“El çələngi (Xalq şeirindən seçmələr)”** kitabından götürülmüş **“Olmasa”** adlı divanisindən bir bəndlə bitiririk:

*İki mələk müqərrərdi,
Baxıb əməlin yazı.
Onlar əməlinə baxıb,
Sənə verərlər cəza.*

***O günündə nə eyləsin
Şahi-Mərdan, Mürtəza?
Məşhəri görmək çətindi
Əldə tutar olmasa.¹²⁷***

Böyük şairin dediyi kimi, başqasının haqqını yemədən müəyyən fikir söyləmək, hökm vermək üçün tədqiqatçı tutarlı faktlara, dəlillərə söykənməlidir, əks halda, hətta Mərdlər Şahı Mürtəza Əli də Məşhər günü sənə kömək edə bilməz!

¹²⁷ Q.Namazov.El çələngi (Xalq şeirindən seçmələr). Bakı, 2004, s.267.

AŞIQ ALI (1835-1911)

Aşıq Ələsgərin dahilik mərtəbəsinə qalxmasında əməyi olan, onun nadir istedadını cilalayıb almaz halına gətirən, ona həm aşıqlığı, həm ərəb və fars dillərini, yazmağı, oxumağı, elmi, irfanı, Quranı, dini, aşıqlıq mərifətini öyrədən də, onunla deyişərək məğlub olub Ələsgərin parlaq dühası qarşısında ikinci rola çəkilən, hətta deyilənə görə, acı məğlubiyyətdən sonra el içinə çıxmaqdan utanıb əldən-ayaqdan uzaq Cavanşir mahalına, indiki Kəlbəcər rayonununa gedən Aşıq Alı! (Aşıq Alının hal-hazırda yaşayan qohumları onların arasında deyişmə olmadığı fikrindədirlər).

Aşıq Alını arxiv sənədlərində axtarmaq üçün baza məlumatları kimi 3 kitabı və bir məqaləni seçdik.

Aşıq Alını özünün ana babasının doğma əmisi oğlu kimi təqdim edən Ə.Əbülhəsənoğlu yazır: “Fərman Kərimzadə **“Vedinin yanı dağlar”** əsərində Aşıq Alının 1801-ci ildə Gilanlar kəndində anadan olduğunu qeyd edir. Gilanlarla Qızılvənk arasındakı məsafə 1 saatlıq yoldur. Hər ikisi Azərbaycanın qədim Şərur qəzasına daxildir¹²⁸. Həqiqətdə isə Aşıq Alının 12 evdən ibarət sülaləsi qan düşmənçiliyi ucbatından Vedinin Milli dərəsinin Gilanlar kəndindən Qızılvənkə köçmüşdür. Burada 4 ailəyə yer olmadığından, onlar Kəlbəcər ra-

¹²⁸ Bu kəndlər heç vaxt Şərur qəzasına daxil olmayıb.

yonuna gələrək Milli adlı kənd salmışlar. Alının babası Şıx Qərib övladları ilə birlikdə Qızılvənkədə qalmışdır. Bu köçhaköç vaxtı Alının 4 yaşı olmuşdur.

Aşıq Alı səkkiz yaşında Noraşen molla məktəbinə daxil olmuş, oranı yaxşı qiymətlərlə bitirmişdir.

O, dövrünün alim aşığı, mükəmməl təhsil almış, bütün elmlərdən hali olan Sulduzlu Aşıq Allahverdinin şeyirdi olur və on bir il onun yanında qalır. Alı onun yeganə şeyirdi olmuşdur”¹²⁹.

Müəllif yazır ki, Alı ömrünün son on beş ilini kor olmuş, Kəlbəcər rayonunun Milli kəndində yaşamışdır. Şıx Alı ölümünün yaxınlaşdığını duyub atasının, anasının və Bəstinin qəbirlərini ziyarət edib qayıdarkən 1911-ci ildə Qızılvənkədə vəfat etmişdir¹³⁰.

Onun başqa bir mülahizəsi də maraq doğurur: “Aşıq Alı ilə Aşıq Ələsgər arasında son nəfəsə qədər ata-oğul münasibətləri olmuşdur.

Aşıq Alının Kəlbəcərin Milli kəndində on beş il kor yaşadığı vaxtlar Aşıq Ələsgər özü onu ata mindirib, atın qantarğasından özü tutmuş və “Mənə belə ləzzət edir” demişdir”¹³¹.

Aşıq Alınının ana babası ilə doğma əmoğlu olduğunu qeyd edən Ə.Əbülhəsənoğlu Aşıq Alının irsini toplamaq üçün Naxçıvan, Dərələyəz bölgələrinə səfər etməsindən, Aşıq Alının yubileyi münasibətilə beş yüz qoşmanı, İrəvan və Türkiyə səfərləri haqqında iki dastanı yubiley komissiyasına təhvil verdiyini bildirərək yazır:

¹²⁹ Aşıq Alı. Təcnislər”. Toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi Əli Əbülhəsənoğlu). Bakı: 1995, s.3.

¹³⁰ Yənə orada, s.4.

¹³¹ Yənə orada, s.6.

“Əksəri təcnislərdən ibarət olan dörd yüz qoşma “asan anlaşılmadığına” görə özümə qaytarıldı. ... Mən uzun illər bu təcnislərin araşdırılmasını davam etdirib çapa hazırladım və saxladım. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru işləmiş rəhmətlik Mirzəğa Quluzadə bu işdə mənə çox kömək edərdi. O, folklorçu Əhməd Şmidenin Türkiyədən gətirdiyi qoşmaların arasından Aşıq Alının xeyli qoşmasını seçib mənə vermişdi”¹³².

Əli Əbülhəsənoğlunun burada göstərilməyən soyadı Əmirovdur və zənnimcə, misal çəkdiyimiz sitatlar kifayətdir. Onun soyadını xatırlatmağımız isə səbəbsiz deyil və bu barədə bir qədər sonra oxucu məlumat alacaq.

İndi professor H.İsmayılova müraciət edək: “Aşıq Alı XIX əsrin başlanğıcında, təxminən, 1801-ci ildə Goycə mahalının Qızılvənk kəndində, sadə və yoxsul bir ailədə doğulmuşdur. Atası Mirzə kişi oğlunun dərrakəli və həssas bir uşaq olduğunu çox tez hiss etmiş və onu oxutmağı qərara almışdı. Alı mollaxanada təhsil aldığı müddətdə bir an belə sazı, aşıqların cövlan etdiyi məclisləri unuda bilməmiş, gizli oxuduğu aşıq mahnıları¹³³, gözəl və məlahətli səsi haqqında el-oba, qohum-əqrəbə xəbər tutmuş və onların təşviqi ilə Mirzə kişi oğlunu Ağ Aşığa şeyird vermişdir. Hələ ilk günlərindən şeyirdinin fitri istedadı malik olduğunu hiss edən Ağ Aşıq ona böyük həssaslıqla yanaşmış, az bir müddətdə Alıya bütün saz havalarını öyrədərək ona

¹³² Aşıq Alı. Təcnislər”. Toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi Əli Əbülhəsənoğlu). Bakı: 1995, , s.7-8.

¹³³ Heç bir dəlilə, fakta söykənmədən irəli sürülən bu iddia müəllifin təxəyyülünün məhuludur.

sənət yollarında mustəqil addımlar atmağı məsləhət görmüşdür. Qudrətli saz ustasının yanında keçən illər səmərəsiz qalmamış, Alının sədası tezliklə Qızılvənkdən, Goycənin hududlarından cox-cox uzaqlara yayılmışdır. Aşıq Alının həyatı ilə bağlı əldə olan məlumatlar təxminən yuxarıdakıları təkrarlayır. Məsələn, folklorşunas alim M.Həkimov yazır. "Tədqiqatçılar bu boyuk saz-soz sərrafının 1800-1801-ci ildə Goycə mahalının Qızılvənk kəndində yoxsul kəndli Mirzə kişinin kasıb komasında dünyaya goz acdığını, ailəyə səadət gətirdiyini söyləyirlər". Mursəl Həkimovun verdiyi bilgidən Aşıq Alının anasının adının Fatma, həyat yoldaşının adının Bəsti olduğu aydınlaşır¹³⁴.

H.İsmayılovun fikrincə, Goycənin ustad aşığı Aşıq Hacıdan yazıya alınmış "Aşıq Alının Türkiyə səfəri" dastanını folklor örtüyündən çıxarsaq, onda mətn informasiyasının qısa məzmunu aşağıdakı kimi olacaq: Aşıq Alı Goycə mahalının Qızılvənk kəndindən yoxsul Mirzə(Göycə dialektində "İmirzə") kişinin oğludur. Həmin mahalın Çamırlı (Goycə dialektində "Çamırrı") kəndindən Niftalı adlı varlı bir kişinin Bəsti adlı qızı ilə evlənmək istəyir. Lakin xeyir işin reallaşması üçün lazım olan "zəruri minimum" səviyyəsində maliyyə vəsaiti olmadığından məşğul olduğu sənətdən (aşılıqdan) istifadə etməklə pul qazanmaq məcburiyyətində qalır. Bundan ötru o, Naxçıvana və oradan da Türkiyəyə gedir. Muxtəlif cətinliklərlə uzləşirsə də, nəhayət, tələb

¹³⁴ Aşıq Alı. Əsərləri” (Tərtib edən və ön sözün müəllifi prof.H.İsmayılov). Bakı: 2006, s.5.

olunandan da artıq vəsait əldə etməyə nail olur, vətəne qayıdır və sevgilisinə qovuşur”¹³⁵.

Aşığın başqa bir tədqiqatçısı Q.Zimistanoglu yazır: “Aşıq Alı qədim Göyçə mahalının Qızılvan kəndində anadan olub. Aşıq Alının Məhəmməd, Abdulla, İsmayıl adında 3 oğlu, Sənəm, Mələk adında 2 qızı olub. Mələyin Gülnaz adlı qızı, onun isə Ələkbər və Əsgər adlı oğlanları olub. Oğlu İsmayıl isə çox erkən dünyasını dəyişib. Oğlunun vaxtsız dünyadan köçməsi sanki Aşıq Alının həyatını alt-üst edib:

*Fərhəngi şərəfim köçdü dünyadan,
Fələyin boynuma qəhri kəsildi.
Necə əl götürüm həmdü-sənadan?
Şəkər dəhanımda ağı kəsildi”.*¹³⁶

Q.Zimistanoglu özünü Aşıq Alının qohumu adlandıran şəxs haqqında yazır: “Aşıq Alının irsinin toplanması ilə sonralar milliyətçə kürd olan Şamil Əsgərov və Əli Əmirov məşğul olublar. Bir müddətdən sonra bəlli olub ki, Aşıq Alı irsinin tədqiqi ilə məşğul olmaları heç də xoş məramlarından irəli gəlməyib....onu kürd kimi qələmə vermək istəyiblər.

Həmçinin Aşıq Alının yazıçı Fərman Kərimzadənin “**Vedinin yanı dağlar**” kitabına istinadən Vədi dərəsinə-Gilanlar kəndinə aparıb çıxarmaq cəhdləri olub və bu da eyni məqsədə xidmət edib. Guya ki, Aşıq Alı

¹³⁵ Aşıq Alı. Əsərləri” (Tərtib edən və ön sözün müəllifi prof.H.İsmayılov). Bakı: 2006, s.8.

¹³⁶ Aşıq Alı. Əsərləri”. Tərtib edən və redaktor Q.Zimistanoglu). Bakı, 2013, s.15.

Gilanlarda anadan olub və o Qızılvenkə köçüb gələndə 4 yaşı varmış.

...Aşıq Alının özü bir yana qalsın, Aşıq Alının 4-cü babası Məşədi Salehin Qızılvenkdə anadan olması barədə bu nəslin nümayəndələrində məlumat var. Məşədi Salehin Qızılvenkdə Məmməd, Elləz, Əvəz, Qurban adlı 4 oğlu dünyaya göz açıb. Elləzin oğlu Yəhya, Yəhyanın oğlu Haqverdi, Haqverdinin oğlu Mirzə, Mirzənin oğlu isə Aşıq Alı olub. Bunu Aşıq Alı nəslinin nümayəndəsi olan Əli Vəliyev rəsmi qaydada (notarial qaydada) təsdiqləyir. Əli Vəliyev Aşıq Alının qızı Mələyin qız nəvəsidir, yəni qızı Gülgəzin oğludur.

Bunu Aşıq Alı nəslinin digər nümayəndəsi Lətif Məmmədəliyev də təsdiqləyir. L.Məmmədəliyev isə Aşıq Alının oğlu Abdullanın nəvəsidir. Abdullanın yeganə övladı olan Zəhranın oğludur”¹³⁷.

Ə.Əbülhəsənoğlu haqqında Ş.Əsgərovla birgə söhbət açılan Əli Əmirovdur.

Professor H.Mirzəyev həmkarı M.Həkimovun Aşıq Alı ilə topladığı materiallar haqqında ətraflı məlumat verir: “Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda işləyən folklorşünas professor Mürsəl Həkimov Aşıq Alının həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat toplamaq üçün 6 aylıq elmi məzuniyyətə göndərildi. O, bu 6 ay ərzində Vedi (həmçinin Qarabağlar), Dərələyəz, Şərur və Göyçəyə getdi, bu yerlərdə olan aşıqlar, ziyalılar, tarixçilər və yaşlı adamlarla, ağsaqqal və ağbircəklərlə

¹³⁷ Aşıq Alı. Əsərləri”. Tərtib edən və redaktor Q.Zimistanoğlu). Bakı, 2013, s.17.

söhbətlər apardı və Alı haqqında xeyli məlumat topladı. Bakıya qayıtdıqdan sonra folklorşünəslarla, filoloq və tarixçilərlə bu məlumatlarla bağlı söhbətlər apardı. Mənim yuxarıda adı çəkilən bölgələri yaxşı tanıdığımı, şifahi xalq ədəbiyyatına, xüsusən aşiq yaradıcılığına yaxşı bələd olduğumu bildiyi üçün məni bu məsələlərlə bağlı sorğu-suala tuturdu.

Nəticədə, o Aşiq Alı haqqında topladığı məlumatları 72 makina səhifəsində ümumiləşdirdi. Mürsəl Həkimov Aşiq Alı haqqında yazdığı bu məqaləni 2 dəfə mənə oxudu...

Mürsəl Həkimovun gəldiyi nəticə bu idi ki, Aşiq Alı Vedibasarin Gilanlar kəndində doğulmuş, 8 yaşında Şərrun Başnoraşen (Cəlilkənd) kəndində molla məktəbinə qoyulmuş, 12-14 yaşlarında saz çalıb oxumağa başlamış, Kosacanda Ağ Aşığa şeyirdlik etmiş və xeyli müddət Ağ Aşıqla birlikdə Şərr, Dərələyəz və Vedibasarda aşıqlıq etmişdir.

Yaşlı adamlar ona demişdi ki, Aşiq Alının tayfası ilə qonşu kənddəki bir bəyin arasında düşmənçilik düşür. Bəy bunların nişanlı qızını zorla qaçıdır, qız da özünü atın üstündən uçuruma atıb öldürür. Sonra da qız sahibləri gəlib onlardan adam öldürür. Bəyin əlindən Alının tayfası Göyçəyə köçür. Bir hissəsi Qızılvənkə məskunlaşır, bir hissəsi isə əvvəlcə Göyçənin Qırxbulaq kəndində məskunlaşmaq istəyir, lakin hansı səbəbdənsə, sonra Kəlbəcərə gedib orda məskunlaşırlar. Bundan sonra Alı Göyçənin Qızılvənk kəndində yaşayır.

Mürsəl Həkimov Aşiq Alı haqqında eşidib bildiklərini yubileyin hazırlanmasına kömək edən əziz şairimiz Hüseyn Arifə danışır. Hüseyn Arif deyir ki, yubileyə çox az qalır. Belə mübahisəli məsələləri yubi-

leyə çıxarmaq olmaz. O yazdığını ver mənə, diqqətlə oxuyum.

Bundan bir neçə gün sonra Hüseyn Arif məşhur, Azərbaycanın fəxri olan akademik Həmid Araslıya müraciət edir və yubiley ərəfəsində mübahisələrə son qoymaq üçün onun rəyini istəyir. Akademik Həmid Araslı qəzetdə qısa, məlumat xarakterli fikrini bildirir ki, Aşıq Alı Göyçədə doğulmuşdur. Mənim fikrimcə, bu yazı yubileyi sakit keçirmək üçün atılan addım idi. Odur ki, yubileydə Mürsəl Həkimovun yazdıqlarına toxunulmadı”¹³⁸.

Beləliklə, professor H.Mirzəyev professor həmkarı M.Həkimovun, M.Həkimov isə Ə.Əbülhəsənoğlu və yazıçı F.Kərimzadənin irəli sürdüyükləri ehtimalı müdafiə edir.

İndi sitat gətirdiyimiz bu şəxslərdən Aşıq Alı haqqında əldə etdiyimiz bilgiləri ümumiləşdirib yığcam hala gətirək və həmin məlumatların nə dərəcədə həqiqətə uyğun olduğunu yoxlayaq. Gətirdiyimiz sitatlara görə üzərində durulan iki versiya var. Prof.H.İsmayılov, Q.Zimistanov və Aşıq Alının qohumlarının versiyası: “Hətta dördüncü babasının da Qızılvənkə doğulduğu Aşıq Alı 1801-ci ildə orada doğulub, atasının adı Mirzə, Mirzənin atasının adı Haxverdi, Alının oğlanları Məhəmməd, Abdulla, İsmayıl, həyat yoldaşının adı Bəstidir. Bəsti Göyçənin Çamurlu kəndindən olan Niftalı adlı adamın qızıdır”.

¹³⁸ H.Mirzəyev. Azərbaycan aşığı sənətinin bəzi ustaları haqqında”. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. 40-cı kitab, Bakı, 2012, s.142-143.

Prof.H.Mirzəyev, prof. M.Həkimov, yazıçı F.Kərimzadə, Ş.Əsgərov, Ə.Əmirov və başqalarının “Gilanlar” versiyası.

Birinci versiyanın tərəfdarlar Aşıq Alını türk oğlu türk sayır, ikincinin tərəfdarları isə onu kürdlərin milli tayfasına bağlayırlar. Prof.H.Mirzəyevin spesifik mövqeyi belədir ki, milli tayfasını kürd deyil, türk sayır.

Beləliklə, sənədlərdə adlarını təsbit etmək üçün əlimizdə xeyli material və həll etməli olduğumuz ciddi problemlər var.

Müraciət edə biləcəyimiz ilk sənəd təbii ki, Göyçə mahalının 1831-ci ildə İ.Şopenin rəhbərliyi ilə tərtib edilmiş Kameral təsviri ola bilərdi. Amma həmin siyahıda Qızılvan kəndinin adı yoxdur. O vaxt Göyçə mahalında əhali yaşayan 59 kənd vardı, Qızılvan kəndi isə Ağkilsə kəndi kimi hələ məskunlaşdırılmamışdı, orada heç kim yaşamırdı və təbii ki, Kameral siyahıya düşməmişdir. Ona görə də Aşıq Alının nəinki 4-cü babası, hətta atası Mirzə kişi də, Aşıq Alının özü də Qızılvankdə doğulmayıblar.

F.Kərimzadənin, özünü Aşıq Alının qohumu kimi təqdim edən Əli Əbülhəsənoğlunun, prof. M.Həkimovla prof.H.Mirzəyevin xatırlatdıqları Gilanlar kəndi isə Vedibasar və Şərur mahallarında deyil, onlarla qonşu olan Gərnibasar mahalının ərazisindədir.

1831-ci ildə Gilanlar kəndində 20 milli, 5 qaracoru, 1 qarapapaq, 1 biruki və 1 radikanlı ailəsi qeydə alınıb, amma Aşıq Alının ailəsi orada yoxdur.¹³⁹ Aşıq

¹³⁹ Erm.Milli Arxivi, 90, siy.1. sax.vah.95

Alının ailəsi 1831-ci ildə Gilanlar kəndində yaşamırdı, burada nə Mirzə adında adam, nə də “filankəs Mirzə oğlu” adında şəxs yoxdur və ona görə də ***Aşıq Alının ailəsinin bu kənddə olmadığı göz qabağındadır.*** Beləliklə, məlum olur ki, Aşıq Alının ailəsini başqa yerdə axtarmaq lazımdır. Amma harada?

Siyahıda Aşıq Alının və ailəsinin rast gəlinməməsinə baxmayaraq, bu sənəd bizə başqa qiymətli məlumatlar verir. Onlardan birincisi odur ki, 1831-ci ildən sonra məskunlaşan yeni kəndlərin sırasında 3 nömrəsi ilə sıralanan Qızılvenk kəndində 1842-ci ildə həm qarapapaq türkləri, həm də millilər yaşayırdı və türklər 8, millilər isə 16 ailə idilər.

Bu siyahını 1831-ci ilin Gilanlar kəndinin siyahısındakı 5 nömrəli ailənin başçısı Niftalı Şahəli oğlu Aşıq Alının qayınatası, Bəstinin atası Niftalıdır və professor H.İsmayılovun yazdığı kimi Çamurlu kəndinin deyil, Qızılvenk kəndinin sakinidir. Ən azı ona görə ki, Çamurlu kəndi nə 1831-ci, nə də 1842-ci illərdə hələ məskunlaşdırılmamışdı. Bir az irəli gedərək qeyd edək ki, Qızılvenk kəndindən 14 ailə 1860-cı illərin əvvəllərində Çamurlu kəndinə köçmüş və oranı məskunlaşdırmışlar. Amma Niftalı Şahəli oğlu onların arasında yox idi, çünki rəhmətə getmişdi.

Aşıq Alı hələlik siyahımızda tapılmasa da, əgər onun 1801-ci ildə, yaxud İ.Ələsgərin yazdığı kimi 1800-cü ildə anadan olduğu ilə razılaşsaq, Alı az qalır ki, qayınatası ilə yaşlı olsun. Niftalının 1842-ci ildə 50, Alının isə İ.Ələsgərə inansa 42 yaşı vardı. Artıq bu fakt Alının 1842-ci ildə 41-42 yaşında olmasını ciddi şəkildə şübhə altına alır.

Ola bilərmə ki, Aşıq Alının ailəsi qan düşmənciliyi səbəbindən 1842-ci ildə Qızılvənk kəndində gizli, yəni qeyri-leqal yaşayırdılar? Əgər doğrudan da onlar 1805-cı ildə Qızılvənkə gəlmişdilərse (halbuki Qızılvənk kəndi əlimizdəki sənədlərə görə 1831-1842-ci illər arasında məskunlaşdırılmışdır), belə, 36 il qeyri-leqal şəkildə yaşamaq qeyri-mümkündür.

Aşıq Alının əksər tədqiqatçıları onun 1801-ci ildə Qızılvənk kəndində dünyaya gəldiyini, orada yaşadığını və orada da öldüyünü yazırlar. Amma bu ailənin Qızılvənk kəndində adının rast gəldiyi ilk kameral siyahı Novobəyazid qəzasının 1859-cu ilə aid kameral siyahısıdır:

**“NOVOBƏYAZİD QƏZASININ
KAMERAL TƏSVİRİ. 1859-cu il.**

“№97.QIZILVƏNK KƏNDİ

**7.—Mirzə Ovçu oğlu 50 y; oğlanları:
1)Almədət 25 y (onun oğlu Abdulla 1 y); 2)Abbas 15 y (4 qadın).**

38.—Nəbi Avçı oğlu 40 y; oğlanları: 1)Oruc 15 y; 2)Qərib 9 y; 3)İsmayıl 1 y(ailədə 2 qadın var).

Yoxlamanı həyata keçirdi və kameral təsviri tərtib etdi Aleksandropol qəza rəisi, kollejski assasör Pvarlivski”¹⁴⁰.

Bu sənəddəki 7 nömrəli ailə Aşıq Alının ailəsidir, ailə başçısı Mirzə Ovçu oğludur, onun 25 yaşlı Almədət

¹⁴⁰ Erm.Milli Arxivi, F.267, siyahı 1, sax.vah.15.

və 15 yaşlı Abbas adlı iki oğlu, Almədətin Abdulla adlı 1 yaşlı oğlu var. Ailədəki 4 qadıdan biri yəqin ki, Mirzənin arvadı, biri Bəsti, digər ikisi isə onların hansınsa qızlarıdır, bəlkə də hərəsinin bir qızı olub.

Təbii ki, Almədət adı oxucularda tərəddüd yarada bilər, çünki indiyə kimi məşhur aşığımızı Alı kimi tanımışıq. Amma Almədətin həm atasının, həm də oğlunun adı aşığın tədqiqatçıların təqdim etdiyi adlarla üst-üstə düşür. Başqa tərəfdən, bu şəxsin Alı olduğunu inkar etmək Alının ümumiyyətlə qızılvənkili olmadığını etiraf etməyə bərabər bir şeydir. Çünki sənədlərə görə başqa seçim yoxdur.

Beləliklə, aydın oldu ki, Aşıq Alının da yaşı məşhur müəllimi Ağ Aşıq kimi şişirdilib.

1859-cu ildə 25 yaşında olduğu yazılan Alının 1 yaşında Abdulla adında oğlunun olduğunu nəzərə alsaq, güman edə bilərik ki, Alı 1857-ci ildə evlənib. Alı ilə Bəsti evlənən vaxt Bəstinin atası Niftalının hələ həyatda olduğunu düşünməliyik. Beləliklə, Niftalının 1857-1859-cu illər arasında öldüyünü söyləyə bilərik.

Bəs Mirzə ilə Nəbi qardaşları Qızılvənkə haradan gəlirlər?

Yaşla bağlı müəyyən yanlışlıqların olmasını oxucular təbii qəbul etməlidir, axı bu siyahıları tərtib edən rus məmurları tərcüməçilərin köməyi ilə yəqin ki, həmin məlumatları kəndin kəndxudasından, kənd ağsaqqallarından, nəhayət sakinlərin özlərindən alırdılar. Tərcümənin xətalı olmasını bir kənara qoysaq belə, bu cür şifahi sorğular vasitəsilə əldə edilən rəqəmlərdə fərqlərin meydana çıxmasına təbii baxmaq lazımdır.

Qızılvan kəndinin 1873-cü ilə aid Kameral təsvirində də Aşıq Alının və əmisi Nəbinin ailəsi qeydiyyatda alınıb:

**“NOVOBƏYAZID QƏZASI. 1873-CÜ İL
QIZILVƏNK KƏNDİ**

6.7. Mirzə Ovçu oğlu 64 y;

oğlanları: Al(ı)mədət 39 y; onun oğlanları:
Abdulla 13 y; Məhəmməd 6 y; Hüseyn 3 y;

Abbas 29 y;

Ailədə 6 kişi və 5 qadın var.

22.38.Nəbi Ovçu oğlu 54 y;

oğlanları: Oruc 29 y; onun oğlanları: Hüseyn 4 y;
Əhməd 2 y;

Qərib 23 y; onun oğlu Məhəmməd 1 y;

Həsən 11 y;

Ailədə 7 kişi, 6 qadın var.

***Yoxlamarı həyata keçirdi və Kameral təsviri
tərtib etdi: Novobəyazid qəzası rəisinin vəzifəsini icra
edən Ostaşev”¹⁴¹.***

Mirzə Ovçu oğlunun ailəsi göründüyü kimi, 6.7. rəqəmləri ilə işarələnib. Aradan keçən 14 il ərzində onların yaşlarındakı artım da uyğundur: indi Mirzənin 64, Almədətin 39 yaşı var, amma oğlu Abdullanın yaşı düzgün göstərilməyib. Əgər 1859-cu ildə 1 yaşı vardisa, indi 15 olmalı idi. Aşıq Alının iki oğlu da dünyaya gəlib, onlar 6 yaşlı Məhəmməd və 3 yaşlı Hüseynidir. Ailədə 5 qadın var. Almədətin 6 yaşlı Məhəmməd adında oğlunun siyahıda yer alması həmin şəxsin məhz Aşıq Alı olduğunu bir daha təsdiqləyir, çünki, aşığın tərcü-

¹⁴¹ Erm.Milli Arxivi, F.267, siy.1, sax.vah.23.

meysi-halında onun Abdulla, Məhəmməd və İsmayıl adında 3 oğlunun olduğu yazılır¹⁴². Bizim təqdim etdiyimiz siyahıda yalnız İsmayıl Hüseynin adları üst-üstə düşür. Burada iki variant ola bilər: ya Hüseyn kiçik yaşlarında ölmüş və İsmayıl da 1873-cü ildən sonra doğulmuşdur, ya da vaxtsız vəfat edən İsmayıl Alının əmisi Nəbinin 1859-cu ildə 1 yaşında siyahıya düşən oğlu İsmayıldır. Adının 1873-cü ildəki siyahıda olmaması Nəbinin oğlu İsmayılın 15 yaşına çatmadan vəfat etməsini göstərir. Yeri gəlmişkən, yeni siyahıda artıq Nəbinin də atasının adı “Ovçu” kimi yazılmışdır ki, bu fakt da onun Mirzənin qardaşı olması haqqında ortaya çıxma biləcək şübhələri aradan qaldırır.

Mirzə Ovçu oğlunun ailəsindəki 5 qadından ikisi çox güman ki, Aşıq Alının adları bizə məlum olan qızları Sənəmlə Mələkdir. Təqdim etdiyimiz sənədlərdə qadınların adları yazılmadığına görə, nə bu qızların, nə də Alının anası Fatmanın (və ya Mənzərin) adlarını nə təsdiq, nə də təkzib edə bilmirik.

Əgər Əli Əbülhəsənoğlunun “Aşıq Alı mənim ana babamla doğma əmoğludur” sözlərinə inansaq, belə çıxır ki, o Nəbinin Oruc, Qərib və Həsən adındakı üç oğlundan birinin nəvəsidir. Bu sətirlərin müəllifi onların bu qohumluq əlaqəsini şübhə altına almaq istəməsə də, onun *“Aşıq Alının Kəlbəcərin Milli kəndində on beş il kor yaşadığı vaxtlar Aşıq Ələsgər özü onu ata mindirib, atın qantarğasından özü tutmuş və “Mənə belə ləzzət edir” demişdir”* (adı çəkilən əsər, səh.6) cümləsi ciddi şübhə və istehza doğurur. Biz əlbəttə, Ələsgərin öz

¹⁴² Aşıq Alı. Əsərləri. Bakı: 2013, s.15.

böyük ustadına ehtiram göstərdiyinə zərrə qədər də şübhə etmirik, amma Ə.Əbülhəsənoğlunun dastanlara xas olan belə rəvayət uydurması acı təbəssüm və təəssüf doğurur.

Beləliklə, Qızılvan kəndinin kameral siyahılarına görə Aşıq Alının 1834-cü ildə doğulduğunu, 1911-ci ildə, 77 yaşında rəhmətə getdiyini müəyyənləşdirdik. Amma Aşıq Alı

***“Bilmək olmaz təqdir yazan yazını,
Biri elmin arar, biri nazını.
Bilmirəm ömrümün çoxu, azını,
Doxsana yetmişəm, yüzə nə qaldı?”¹⁴³ –***

bəndi ilə artıq 90 yaşına çatdığını öz dili ilə söyləməirmi?

Həmin gözəl qoşmanın birinci bəndi belədir:

***“Gəşt elədim, bu dünyanı dolandım,
Əllini aşırdım, yüzə nə qaldı?
Ayaq getdi, əl gətirdi, diş yedi,
Baxmaqdan savayı gözə nə qaldı?”¹⁴⁴***

Birinci bənddə ***“Əllini aşırdım, yüzə nə qaldı?”*** deyən ustad həmin şeirdə(!) yenidən ***“Doxsana yetmişəm, yüzə nə qaldı?”*** – kimi mənasız və zəif təkrara yol verərdimi? Heç olmasa, ***“Doxsana yetmişəm”*** sözlərini ***“yüzə nə qaldı?”*** ifadəsindən ayrı işlədərdi. Həm

¹⁴³ Aşıq Alı (Tərtib edən H.İsmayılov). Bakı, s.34.

¹⁴⁴ Aşıq Alı (Tərtib edən H.İsmayılov). Bakı, s.35.

də “doxsana yetmişəm” deyirsə, “əllini aşardım” ifadəsi öz əhəmiyyətini itirmiş olur. Şeirin məzmunundan məlum olur ki, bu qoşmanı Alı əlli yaşından sonra, altmış yaşına çatmadığı vaxtlarda deyib. Ona görə də hesab etmək olar ki, bu bəndi sonradan ya başqa adamlar artırıb, ya da həmin bəndin sonuncu misrasını təhrif edərək “Doxsana yetmişəm, yüzə nə qaldı?” şəklinə salıblar. Şeir

***Ölüm haqdı,çıxmaq olmaz əmirdən,
İpək tora halqa salma dəmirdən.
Aydı,gündü, gəlib keçir ömürdən,
Tələsirik, görən yaza nə qaldı?***

***Eşiyə çıxıram, hava məğşuşdu,
Gəzdiyim oylaqlar yadıma düşdü.
Bir gün eşidərsiz Alı da köçdü,
Sındı telli sazı, təzanə qaldı,-***

bəndləri ilə bitir. Aşıq Alının başqa nəşrlərində (o cümlədən, sonuncu nəşrdə) həmin zəif bənd yoxdur və bu da onun başqaları tərəfindən əlavə edilməsi haqqındakı mülahizələrimizə haqq qazandırır.

Tədqiqatçılar Aşıq Alının ***“İpək tora halqa salma dəmirdən”***, – misrasının mənası üzərində baş sındırıb müxtəlif mülahizələr irəli sürürlər. Məsələn, prof.S.Paşayev bunu belə izah edir: “Çox zaman “İpək tora halqa salma dəmirdən” misrası ilə əlaqədar olaraq da mübahisələr olur. Aşıq demək istəyir ki, ipək tor zərifdir, incədir, ona dəmir həlqə salma. Zəriflə kobudun yol-

daşlığı tutmaz”¹⁴⁵. Professor məsələnin mahiyyətinə yaxınlaşsa da, onu axıra qədər izah edə bilməyib. Aşıq Alı “ipək” deyəndə insan ömrünü, “dəmir halqa” dedikdə isə, pislilikləri, vəfasızlığı, kobudluğu, namərdliyi, paxıllığı və s. kimi mənfi keyfiyyətləri nəzərdə tutur və demək istəyir ki, ey insan, Allahın bəxş etdiyi gözəl ömrünü bu cür naqisliklərlə korlama, onun incəliyini qoruyub saxla.

Aşıq Alının başqa bir təsirli qoşmasında onun həyatı ilə bağlı motivlər də öz əksini tapır:

*Ay həzarat, gəlin sizə söyləyim,
Axdı eynim yaşı, çay oldu getdi.
Nə ağa, nə nökar, nə bəy, nə gəda,
Hamsı bir-birinə tay oldu getdi.*

*Kimi ay qabağa cığa tel düzər,
Kimi qaş altından gözlərin süzər.
Kimi yeyib, içib, sallanıb gəzər,
Kiminin axırı vay oldu getdi.*

*Aşıq Alı, dərdi canda saxlaram,
Bağrım başın çalın-çarpaz dağlaram.
Gecə-gündüz nalə çəkib ağlaram,
Hayıf gözlərimə, zay oldu getdi.*

Ömrünün son 15 ilini dünya işığından məhrum yaşadığı deyilən Aşıq Alı “*Hayıf gözlərimə, zay oldu getdi*”-misrası ilə bunu təsdiq edir.

¹⁴⁵ S.Paşayev. “XIX əsr Azərbaycan aşığı yaradıcılığı”. Bakı, 1990. s.38.

Aşıq Alı bir çox saz havalarının müəllifi sayılır. M.Həkimov “Göyçəgülü”, “Göyçə şərili”, “Qəhrəmanı”, “Gilənar”, “Göyçə qaytağı”, “El bayatısı” aşıq havalarının müəllifliyini Aşıq Alıya aid edir¹⁴⁶.

Amma əminliklə demək olar ki, bəzi tərtibçiləri baxımından Alının da Ələsgər kimi bəxti gətirməyib. Hətta ötəri nəzər saldıqda belə, zəifliyinə, məzmunsululuğuna, şeir texnikasına görə, ortabab aşıqların səviyyəsindən də aşağı olan xeyli “şairləri” onun kitabına salıblar. *“İstəram”* adlı qoşmadan aşağıda nümunə gətirilən bir bənd də həmin acınacaqlı vəziyyəti görməyə kifayət edir:

*Gətir başlığına üçcə min manat,
Üç qızıl bilərzik, bir qızıl saat.
Bircə “hə” sözünə bir cüt köhlən at,
İpək heybə, yəhər qaşın istəram”¹⁴⁷.*

Bu cür tərtibçi (prof.H.İsmayılov) başa düşür ki, Göyçə mahalı İsveçrə deyil ki, XIX əsrdə burada qol saati (üstəlik qızıldan!) olsun.

Aşıq Alını indiyə qədər Qızılvenk kəndində axtarırdıq. Amma Göyçə mahalının 1842-ci ilə aid Kameral siyahısını araşdırarkən, məlum oldu ki, o Şişqaya kəndində doğulub və bir müddət orada yaşayıb:

¹⁴⁶ M.Həkimov. “Azərbaycan aşıq ədəbiyyatı”. Bakı, 1983.

¹⁴⁷ Aşıq Alı. Əsərləri (Tərtib edən və ön sözün müəllifi prof.H.İsmayılov). Bakı: 2006, səh.49-50.

“№49. ŞİŞQAYA KƏNDİ. 1842-ci il.

Ayrımlı tayfası.

Müsəlman dininin şiə məzhəbinə mənsubdurlar, köçəri həyat tərzini sürürlər.

10.Mirzə Ovçu oğlu 41 y; oğlu Almədət 7 y.

Əkin yeri yoxdur, 1 atı və 3 baş iribuynuzlu heyvanı var.

21.Hümbət Səfər oğlu 51 y; oğlanları: 1) Xudaverdi 23 y; 2)Səfər 21 y; kürəkəni Nəbi Ovçu oğlu 31 y(onun oğlu Oruc 2 y)¹⁴⁸”

Sənəddəki 10-cu ailə Aşıq Alının ailəsidir.

1842-ci ildə Şişqaya kəndində 47 ailə yaşayırdı, onlardan ilk 22-si ayrımlı, sonrakı 25 ailə isə qarapapaqların boşçalı tayfasına mənsub idi. Qarapapaqlar kimi ayrımlı tayfası da türkdür. Beləliklə, Aşıq Alının milli mənsubiyyəti haqqındakı mübahisələrə son qoymuş olduq: ***Aşıq Alı yeddi nəsil arxa dönəninə qədər təmiz türkdür!***

Gələcəyin Böyük Ustadı Aşıq Alı – Almədət adlı uşaq 1842-ci ildə hələlik 7 yaşındadır, yəni 1835-ci ildə doğulmuşdur. Əvvəlki sənədlərdəki 1834-cü ildə doğum tarixi ilə müqayisədə 1835-ci ildə həqiqətə daha yaxın saymalıyıq, çünki, 7 yaşındakı uşaqla 25 yaşlı gəncin yaşlarında səhv etmək ehtimalı 7 yaşında daha az sayılmalıdır.

Sənəddəki mal varlığından göründüyü kimi, Alının atası Mirzə kişi kasıb yaşayırmış.

¹⁴⁸ Aşıq Alı. Əsərləri. Bakı, 2006, səh.49-50.

2 yaşında Oruc adında oğlu olan Nəbi Ovçu oğlu qayınatası Hübət Səfər oğlunun ailəsində, qayınları Xudaverdi və Səfərlə bir yerdə yaşayır. Aydın ki, ayrıca evinin olmaması qardaşı Mirzə kimi onun da yoxsulluğunun göstəricisidir.

Nəbinin qayınatası, 51 yaşlı Hübət Səfər oğlu da Mirzə və Nəbi kimi ayrımlı tayfasına mənsubdur.

“№53. ŞİŞQAYA KƏNDİ. 1831-ci il.

Ayrımlı tayfası

10.Mirzə Ovçu oğlu 30 y (onun anası); qardaşı Nəbi 15 y”¹⁴⁹.

Sənəddən görünür ki, ataları Ovçu rəhmətə gedib, hər ikisi hələ subay olan qardaşlar anaları ilə birlikdə yaşayırlar. 1842-ci ilə aid sənəddə Mirzənin 41, Alının isə 7 yaşında olmasına görə, belə hesab etməliyik ki, Mirzə təxminən 32-33 yaşlarında evlənib.

Beləliklə, Aşıq Alının ailəsi haqqındakı məlumatları tamamlamış olduq. Həm də onun Nəbi adında əmisinin də olduğunu və onun ailə üzvlərini də müəyyən etdik. Təəsüf ki, Nəbinin nəslinin sonrakı taleyi haqqında məlumatımız yoxdur. Bu, başqa tədqiqatçılar üçün maraq doğura bilən mövzudur.

Ayrımlı türklərin Şişqayadan başqa harada yaşadıklarına baxmaq da maraqlı olardı.

1831-ci ildə keçmiş İrəvan xanlığının Dərəkənd-Parçenis mahalında yaşayan əhalinin hamısı ayrımlı türkləri idi. Göyçə mahalının özündə də Şişqaya kən-

¹⁴⁹ Erm.Milli Arxivi, F.90, s.1, s.v.88.

dindəki 28 ayrımlı ailəsindən başqa 14 ayrımlı ailəsi də Baş Keyti kəndində yaşayırdı.

Dərəçiçək mahalının 1831-ci ilə aid kameral siyahısında da iki kənddə - Dəllər (33 ailə) və Gəbər Əli (5 ailə) kəndlərində 38 ayrımlı ailəsi qeydə alınmışdır.

Dərəkənd-Parçenis mahalının 1831-ci ilə aid Kameral təsvirinə yazdığı “İzahat yazısı”nda İ.Şopen qeyd edir ki, bu mahalın əhalisi əvvəlcə İrəvan Sərdarına ildə 1.000 түмән vergi ödəyirdi. Sərdar 1826-cı ildə ayrımlıların ödədiyi vergiləri 200 түмән azaldaraq 800 түмənə salmışdı, amma əvəzində, müharibə vaxtı ayrımlar döyüşə 200 nəfər atlı döyüşçü çıxartmalı idilər.

Dərəkənd-Parçenis mahalının keçmiş İrəvan xanlığının ən cənub-qərbində yerləşdiyini və Türkiyə ilə həmsərhəd olduğunu yazan İ.Şopen ayrımlı tayfasının mənşəyi haqqında bildirir ki, Türkiyənin Asiya hissəsindən çıxan bu türk tayfası buraya oradan gəlmiş, onların əsas hissəsi isə İrana keçərək Şahsevən tayfa ittifaqını yaratmışdır. **Seyidli-Axsaxlı, eləcə də taşanlı tayfaları da ayrımlılardan ayrılmışdır.** İ.Şopen onların buraya XI-XII əsrdə gəldiyini bildirir. Əlavə edək ki, ayrımlar Konya Sultanlığını yaratmışdılar.

Dərəkənd-Parçenis mahalından başqa, İrəvan xanlığına daxil olan Seyidli-Axsaxlı mahalının sakinləri də əslində ayrım türkləridir.

Beləliklə, Aşıq Alının niyə Türkiyəyə səfər etməsinin səbəbi də bizə məlum olur – əslində həmin mühit Aşıq Alıya doğma olduğuna görə, orada uğur qazanması və Aşıq Yığvalı, Aşıq Zəkini məğlub etməsi təbii sayılmalıdır.

Aşıq Alının ustadı Ağ Aşıq-Aşıq Allahverdi istedadlı yetirməsinin Türkiyə səfəri zamanı Aşıq

Zəkini, Aşıq Yığvalı bağlamasından böyük qürur keçirərək

*“Mahalımın şah tavarı,
Alqış sənə, Aşıq Alı.
Saldın kəməndə Yığvalı,
Alqış sənə, Aşıq Alı.*

*Ustadının üzü ağdı,
Zəkiyə çəkdiyın dağdı.
Oğul, müjdəm xub soraqdı,
Alqış sənə, Aşıq Alı.*

*Duraxan da gəldi dada,
Əsməri də saldı oda.
Ağ Aşığın bu dünyada
Şöhrətisən, Aşıq Alı,*

Alqış sənə, Aşıq Alı”- deyərək onu öyürdü.

“Aşıq Alı. Əsərləri”¹⁵⁰ kitabında Aşıq Alının şəcərəsi də verilmişdir. Çox güman ki, həmin şəcərə Aşıq Alının qohumları tərəfindən hazırlanmışdır. Amma həmin şəcərədə ciddi yanlışlıqlar var. Bizim təqdim etdiyimiz arxiv sənədlərində Aşıq Alının babası Ovçudan başlayaraq, həmin nəslin şəcərəsini izləmək mümkündür.

Kameral siyahılardan görünür ki, Alının atası Mirzə kişi, əmisi Nəbi və onların adını bilmədiyimiz anası 1831-ci ildə Şişqaya kəndinin ilk sakinləri arasında yer

¹⁵⁰ “Aşıq Alı.Əsərləri (Tərtib edən və redaktor Q.Zimistanoğlu). .Bakı: 2013, s.346-347.

almışlar. Burada Mirzənin 30, Nəbinin isə 15 yaşında olduğu göstərilir.

Şəcərədə Mirzənin atasının adı Haqverdi, Nəbinin atası isə Ovçu Məlik kimi göstərilib. Halbuki, əlimizdə olan bütün sənədlərdə hər ikisi Ovçu oğlu kimi yazılıb. Məlik adının Ovçu ilə birlikdə nə səbəbdən yazıldığını, eləcə də Mirzənin atası kimi təqdim olunan Haqverdinin kimliyi məlum deyil. Bəlkə də Haqverdi Ovçunun atası olub. Amma 1831-ci ildə Ovçu sağ olmadığına və siyahıya düşmədiyinə görə, onun atasının kim olduğunu indi müəyyən etmək mümkün deyil.

Şəcərənin ən qüsurlu tərəflərindən biri odur ki, Mirzənin 1873-cü ildə 29 yaşında olan oğlu Abbasın da adı yoxdur, görünür, Alının qardaşı Abbasın nəslə gəlib çatmayıb və onun adı unudulub.

Şəcərədə Mirzənin qardaşı Nəbinin ailəsi ilə bağlı daha ciddi qüsurlar var. 1859-cu ilin siyahısında onun Oruc, Qərib və İsmayıl adında 3 oğlunun adı qeyd edilmişdir (Oruc da Alı kimi Şişqaya kəndində, 1840-cı ildə doğulmuşdur). Şəcərədə isə Qərib Nəbinin oğlu deyil, qardaşı kimi təqdim edilir.

1873-cü ilin siyahısında Nəbinin balaca oğlu İsmayılın adı yoxdur, görünür, 17 yaşına çatmadan cavan ölüb, amma həmin sənəddə Nəbinin 11 yaşlı Həsən adında başqa bir oğlunun adı var. Şəcərədə isə Nəbinin oğlanlarından yalnız Orucun adı var, qalan 3 oğlunun adı yoxdur.

Şəcərədə Alının oğlanlarından 1870-ci ildə anadan olan Hüseynin də adı yoxdur, onun əvəzində cavan rəhmətə getdiyi bildirilən İsmayılın adı var. Görünür, Hüseyn də Nəbinin oğlu İsmayıl kimi cavan ölüb və nəslə davam etməyib.

Şəcərədə Alının oğlanları Abdulla ilə Məhəmmədinin yeri də səhv salınıb, böyük qardaş 1858-ci ildə doğulan Abdulladır. Məhəmməd 1866-cı ildə, Hüseyn isə 1870-ci ildə doğulmuşlar.

Şişqaya kəndinin 1852-ci ilə aid Kameral siyahısından Mirzə və Nəbi qardaşlarının Qızılvan kəndinə köçdükləri tarixi də öyrənirik:

“NOVOBƏYAZİD QƏZASININ KAMERAL TƏSVİRİ. 1852-ci il.

N6. ŞİŞQAYA kəndi.

Xəzinə torpaqlarında yaşayan dövlət kəndliləri.

11.10.Mirzə Ovçu oğlu 51 y; oğlu Almədət 17 y. Ailədə 1 qadın var.

Qeyd: Mirzə öz ailəsi ilə 1856-cı ildə həmin qəzanın Qızılvan kəndinə köçüb.

21.21.Hümbət Səfər oğlu 61 y; oğlu Səfər 31 y; onun oğlu Qafar 6 y; Hümbətin kürəkəni Nəbi Ovçu oğlu 41 y; oğlu Oruc 14 y. Ailədə 3 qadın var.

Qeyd: Nəbi oğlu Oruc 1856-c ildə həmin qəzanın Qızılvan kəndinə köçüb.

Yoxlamanı Quberniya katibi R.Ryazantsev həyata keçirdi”¹⁵¹

Beləliklə, Mirzə və Nəbi qardaşlarının Qızılvan kəndinə 1856-cı ildə köçdüyü məlum olur.

Qeyd edək ki, 1856-cı ildə istər Şişqaya kəndində, istərsə də Göyçə mahalının digər kəndlərində xeyli

¹⁵¹ Erm.Milli Arxivi, F.267, s.1, s.v.7.

ölüm və köç halları qeydə alınmışdır. ***Belə düşünə bilərik ki, 1856-cı ildə Göyçə mahalında epidemiya baş vermiş, xeyli insan qırılmış, bir çoxları isə xəstəliyin yayılmadığı kəndlərə köçmüşdür.*** Şair Məmmədhüseynin ailəsində də bunu görmüşdük. Onun ailəsi də 1856-cı ildə Qanlı Allahverdi kəndindən Daşkəndə köçmüşdü.

Aşıq Alının Türkiyə dastanında yer alan personajların yuxarıda təqdim etdiyimiz Kameral siyahılarda izlərini axtarib nə dərəcədə tarixi şəxsiyyətlər olduqlarını da yoxlamaq qərarına gəldik.

Dastanda Mirzə kişinin arvadının adı Mənzər, qızının adı isə Pəri kimi təqdim edilir. O vaxtın sənədlərində qadınların adı yazılmadığına görə bu məlumatın doğruluğunu yoxlaya bilmədik.

Yeri gəlmişkən, hazırda yaşayan qohumlarının dediyinə görə, Alının bacısı Pəri Şişqayada ərə getmiş və orada yaşamışdır.

Bəstinin atası Niftalı Şahəli oğlu haqqında yuxarıda məlumat verilib. Böyük oğlu Abdullanın 1858-ci ildə doğulduğunu və Alının Bəstiyə 1 il nişanlı qaldığını nəzərə alsaq, elçilik hadisəsi 1856-cı ildə olub. Bu vaxt Alının 21, Niftalının 64, onun böyük oğlu Abbasın 34 yaşı vardı. Alı ilə Bəstinin evləndikləri 1857-ci ildə Niftalının hələ həyatda olduğunu qəbul etsək, deməli, o 1857-1859-cu illər arasında vəfat edib.

Elçiliyə gedən Hacı Məcnun (Məjdun və ya Məjlum kimi tələffüz edirdilər) 1859-cu ilin kameral siyahısında Qızılvənk kəndində 8 nömrəli ailə kimi siyahıya düşüb:

QIZILVƏNK kəndi.1859-cu il.

8.12. Məjlum Əhməd oğlu 40 y; qardaşları:

1)Mehdi 25 y(onun oğlu İrza 2 y); 2)Mirzə 20 y(5 qadın).

1859-cu ildə 40 yaşı olan Məjlum Əhməd oğlunun elçiliyə gedəndə 37 yaşı vardı. Onun doğrudan da varlıkarlı adam olduğunu düşünə bilərik, çünki 1873-cü ilin kameral siyahısında adı 1-ci yerdədir, çox güman ki, kəndin kəndxudasıdır:

“QIZILVƏNK kəndi. 1873-cü il.

1.8. Məjlum Əhməd oğlu 54 y; oğlu Musa 6 y; qardaşları: 1)Mehdi 39 y(onun oğlanları: Həmzə 8 y; Nadir 5 y; Əhməd 3 y); 2)Mirzə 34 y(onun oğlanları: Misri 10 y; Xozrı 6 y; İsa 4 y(ailədə 11 kişi, 9 qadın var))”.

İkinci elçi kimi təqdim edilən Seyid Əlini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. 1859-cu ilə aid sənəddə ümumiyyətlə seyid yoxdur, 1873-cü ilin kameral siyahısında isə 27-ci ailədə Allahverən Seyid Cəbrayıl oğlu adlı şəxsin dastandakı Seyid Əliyə nə dərəcədə aidiyyəti olub-olmadığını müəyyənləşdirmək çətindir.

Aşıq Alının təzə nişanlanan vaxtlarında Niftalı kişinin evində məclis qurmasından, Koroğlu dastanını rəvayət edərkən səsinin gücündən evdəki lampaların sönməsindən, məclisin ağsaqqalı kimi Hacı Nağı adlı bir şəxsdən bəhs edilir. 1859-cu ilin kameral siyahısında onun da adı var:

“QIZILVƏNK kəndi.1859-cu il.

2.2.Nağı Abbas oğlu 40 y; oğlu Abdulla 5 y; qardaşı Mehdi 28 y; onun oğlanları: 1)Yusif 12 y; 2)Nəsib 6 y; 3)Məsim 3 y(7qadın)”.

Kəndin siyahısında adının 2-ci yerdə olması onun doğrudan da nüfuzlu şəxs olduğunu göstərir.

Dastanda Aşıq Alının Çimənkəndli Bağır xanın məktubu ilə Aralıq Kolanı kəndinə Aşıq Duraxanın yanına getdiyi rəvayət olunur. Burada Əsəd adlı qalyanqorçu, xoşxasiyyət adamı da götürüb Osmanlı torpağına gedirlər. Şişqaya kəndinin 1842-ci ilə aid kameral siyahısında Duraxan və Əsəd adında iki nəfər doğrudan da var. Ola bilsin ki, Aralıq Kolanıya aid edilən şəxslər həmin Şişqaya sakinləridir, amma bu bir ehtimaldır:

“ŞİŞQAYA kəndi. 1842-ci il.

29.Duraxan Məhəmməd oğlu 30 y; oğlu Məmmədali 5 y; qardaşı Niyazəli 20 y.

30.Abdulla Abdulla oğlu 30 y; qardaşları: 1)Əsəd 32 y; 2)Məhəmməd 15 y”.

Maraqlanan oxucular əlbəttə, dastanda adı çəkilən digər personajları da axtara bilərlər.

Dastanda baş verən hadisələr 1856-1857-ci illərin hadisələridir. Dastanın qiymətli sayılacaq mühüm bir tərəfi isə həmin dövrdə Şərqi Anadoludakı mühit, sakinlərin məişəti və həmin dövr üçün insanların dünyagörüşü haqqında maraqlı məlumatlar verməsidir.

Deyirlər ki, evindən-əşiyindən, doğma kəndindən uzun müddət ayrı düşən Aşıq Alı rast gəldiyi gözəl bir

təbiət mənzərəsindən duyğulanmış və bədahətən bu şeiri demişdir:

*Süsənli, sünbüllü, tər bənövşəli,
Yaylaq, bizim yaylaqlara bənzərsən.
İçən ölməz abı kövsər suyundan,
Bulaq, bizim bulaqlara bənzərsən.*

*Əyricə, Verst dağı, Xankirt bulağı,
Ağ sürülər Sarıyaldan yuxarı.
Gözəllər seyr edər o oylaqları,
Oylaq, bizim oylaqlara bənzərsən.*

*Aşıq Alı deyər üç gözəl dərə,
Çiçəkli, şaqaylı, xoş gözəl dərə.
Əyricə, Verst dağı, Baş Gözəldərə,
Üç dağ, bizim üçdağlara bənzərsən.*

Amma Ustad Alı öz parlaq istedadı, gözəl şeirləri ilə bənzərsizdir, təkrarolunmazdır!

Aşıq Alı öz keşməkeşli həyatını “Söz oldu” adlı qoşmasında belə rəvayət edir:

*Fələk mənə cövr eylədi dünyada,
Yaxşı günüm yaman gündən az oldu.
Bəydən nəmər aldım, ağadan ənam,
Muxtəsəri, qazandığım bez oldu.*

*Mən xabi-qəflətdə yatıb qalmadım,
Nakəs adamlarla ülfət qılmadım.
Mülkə, vara, zərrə tamah salmadım,
Cox gördüm zər-zibə bir gün toz oldu.*

*Cavanlığım qeybə çıxdı əlimdən,
Həlqə oldu gündən-günə belimdən.
Yaxın, uzaq incimədi dilimdən,
Şükür həqqə, əməllərim düz oldu.*

*Bir murğ tək leylü - nahar hey uçdum,
Bilənlərdən bilmədiyim soruşdum.
Müxənnətlə, bımürvətlə vuruşdum,
Nakəslərin dərdi artıb yüz oldu.*

*Gəlib gedir yaxşılar da, yaman da,
Qu tükündə, saman üstə yatan da.
Aşıq Alı, nə qazandın cahanda?..
Səndən qalan qatar-qatar söz oldu.*

Son olaraq Aşıq Alının Ağ Aşıq Allahverdiyə neçə il şəyirdlik etməsi məsələsinə aydınlıq gətirmək istərdik.

Sənədlərlə tanışlıq göstərdi ki, Aşıq Alının böyük oğlu Abdulla 1858-ci ildə doğulub, deməli Alı 1857-ci ildə evlənib. Evlənməmişdən qabaq Bəstinin atası Niftəlinin istədiyi başlıq pulunu toplamaq üçün Türkiyəyə səfər etdiyi, ümumiyyətlə 1 il aşıqlıq edərək həmin pulu topladığı haqqındakı mülahizələrə inansaq, hesab etməliyik ki, Alı 1856-cı ildə ustadından ayrılıb və müstəqil aşıqlığa başlayıb. Beləliklə, onun 1852-1856-cı illərdə, yəni cəmi 4 il Ağ Aşığa şəyirdlik etdiyi məlum olur. 17 yaşında şəyirdliyə başlayan Alı 21 yaşında mükəmməl aşıq kimi yetişmişdi. Alının ustadı Ağ Aşığın da 1856-cı ildə, 65 yaşında epidemiyadan öldüyünü düşünürük.

AŞIQ SÖYÜN ŞƏMKİRLİ (1838-1891)

XIX əsrin böyük aşiq - şairlərindən dərin bilik sahibi olan Aşiq Söyün Şəmkirli (Aşiq Hüseyn Şəmkirli) rəsmi bioqrafiyasına görə 1811-ci ildə indiki Şəmkir rayonunun Qapanlı kəndində anadan olmuş, gənc yaşlarında həmin mahalın Qaracaəmirli kəndinə köçmüş və 1891-ci ildə, 90 yaşında vəfat etmişdir¹⁵².

Aşiq Söyün Şəmkirlinin haqqında məlumat əldə etdiyimiz sənəd Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində saxlanır və belə adlanır:

“YELİZAVETPOL QƏZASINA DAXİL OLAN KƏNDLƏRİN KAMERAL TƏSVİRİ. 1886-cı il”¹⁵³.

Adı Qapanlı kəndində siyahıya düşən aşığın haqqındakı məlumatlar belədir:

“Müvəqqəti yaşayanlar:

91.3. Aşiq Söyün Kərbəlayi Qurban oğlu – 48 yaşında; oğlu Çoban 15 y; (onun adı həm də Əsgərdir); qardaşı Əsgərin oğlu Məmmədalı 5 y; ailədə 3 qadın var; Bu ailə təxminən 10 il qabaq Yelizavetpol şəhərindən buraya köçüb”.

¹⁵² Aşiq Hüseyn Şəmkirli. Bakı, 1991. Ön söz.

¹⁵³ AMDTA, F.43, s.2, s. v. 7348.

Buradakı 91 rəqəmi Aşıq Söyünün Qapanlı kəndindəki ümumi siyahıya görə nömrəsi, 3 rəqəmi isə **“müvəqqəti yaşayanlar”** təsnifatı üzrə nömrəsidir.

1886-cı ildə tərtib edilən bu sənəddə 48 yaşında olması göstərir ki, o indiyə qədər yazıldığı kimi 1811-ci ildə deyil, 1838-ci ildə doğulub. Xeyli yerlər gəzib dolaşdıqdan sonra yenidən anadan olduğu doğma kəndi Qapanlıya qayıdıb. Aşığın Əsgər adında cavan rəhmətə getmiş qardaşı olub və onun 5 yaşındakı yetim oğlu və çox güman ki, onun anası da aşığın ailəsindədir, çox istədiyi qardaşı rəhmətə gedəndən sonra onun xatirəsini yaşatmaq üçün indi öz oğlunu Əsgər adlandırır. Professor Q.Namazov onun da atası kimi aşıqlıq etdiyini yazır.¹⁵⁴ Aşıq Söyünə gəlincə, professor yazır ki, Gədəbəyə gedər-kən atı qar yağmış kalafaya düşür, orada xeyli müddət köməksiz qalan aşıq möhkəm soyuqlayır və çox keçmədən vəfat edir¹⁵⁵. Deyilənə, görə, vaxtsiz rəhmətə gedən Yəhya bəy Dilqəmin atası Böyük ağanın xahişi ilə Aşıq Söyün **“Dilqəmi”** saz havasını yaratmış və bədbəxt atanın müəyyən təsəlli tapmasına səbəb olmuşdur.

Aşıq Söyünü bəzi tədqiqatçılar Molla Pənah Vaqifin bacısı oğlu, bəziləri isə bacısı nəvəsi sayırlar. Onların arasında hansısa qohumluq əlaqəsini təsdiq və ya təkzib etməyə əlimizdə heç bir sübut-dəlil olmasa da, onun Vaqifin bacısı oğlu olduğunun mümkün olmadığını mütləq qeyd etməliyik. Çünki tarixi xronologiya bunu istisna edir. Belə ki, müəyyən etdiyimiz kimi, Aşıq Söyün 1838-ci ildə, M.P.Vaqif isə rəsmi tarixə inansaq,

¹⁵⁴ Q.Namazov. *Ozan-aşıq sənətinin tarixi*” Bakı: 2013, səh.280.

¹⁵⁵ Yenə orada, s.281.

1717-ci ildə doğulmuşlar. Yəni Molla Pənah Vaqiv Aşıq Söyündən 126 il (!) böyükdür. Əgər Söyünü dünyaya gətirəndə onun anasının 31 yaşı vardısı, Vaqif öz bacısından 90 il (!), 21 yaşı vardısı, 100 il(!!) böyük olmalı idi ki, bu da inandırıcı görünmür. Həmin səbəbdən də Aşıq Söyünün Vaqifin bacısı nəvəsi olması da şübhəlidir.

Aşıq Söyün Şəmkirlinin şeirlərini toplayıb 1991-ci ildə, aşığın anadan olmasının 180 illiyi ilə bağlı tədbirlərdən biri kimi nəşr etdirən prof.Rüstəm Rüstəməzadə ön sözdə yazır (o da başqa müəlliflər kimi aşığın 1811-ci ildə doğulduğunu bildirir və adını da Hüseyn yazır): “Filologiya elmləri namizədi Əhliman Axundovun yazdığına görə, Hüseynin anası Zəhra xanım M.P.Vaqifin bacısıdır, özü də əslən Qazax mahalının Dağ Kəsəmən kəndindəndir. Ailəsi Dağ Kəsəməndən gələrək əvvəlcə Şəmkirin Qapanlı, sonra Qaracaəmirli kəndində məskən salmışlar”¹⁵⁶.

Professor Q.Namazov da həmkarlarının səhvini təkrar edir: “Bəzi mənbələrə və ustadın qalan nəsilələrinin dediklərinə görə, anası Zəhra xanım M.P.Vaqifin bacısı imiş”¹⁵⁷. Amma Q.Namazov həmin mənbələrin adını çəkmir

Amma professor R.Rüstəməzadə öz işini bir az ehtiyatlı tutaraq məsuliyyəti Ə.Axundovun üzərinə atmaq istəsə də onun işlətdiyi “filologiya elmləri namizədi Ə.Axundovun yazdığına görə Hüseynin anası Zəhra xanım M.P.Vaqifin bacısıdır”,-ifadəsi ilə özünü

¹⁵⁶ “Aşıq Hüseyn Şəmkirli. Toplayanı, tərtib edəni, ön sözün müəllifi f.e.d., professor Rüstəm Rüstəməzadə”. Bakı, 1991, səh.3

¹⁵⁷ Q.Namazov. Ozan-aşıq sənətinin tarixi. Bakı: 2013, səh.279.

sığortalaya bilməz. Əgər Ə.Axundova istinad edilirsə, Ə.Axundovun bunu hansı əsərində yazdığını, əsərin nəşr tarixini və səhifənsi göstərməli idi.

Professorlar R.Rüstənzadə və Q.Namazov aşığın **Zəhra** kimi təqdim etdikləri anasını professor S.Paşayev **Tükəzban** kimi təqdim edir: “Bir ehtimala görə, əsilləri Qazağın Dağ Kəsəməni kəndinin Sarılar nəslindəndir. Özü isə Molla Pənah Vəqifin bacısı Tükəzbanın oğludur”¹⁵⁸.

Azərbaycanın tanınmış folklorşünas professorları Ə.Axundovdan gətirdikləri sitatın mənbəyini göstərmədikləri bir yana, bu fərziyyənin düzgün olub-olmadığı ehtimalını yoxlamaq üçün doğrudanmı Vəqifin doğum tarixi ilə tutuşdurmaq ağllarına gəlməyib?

Göründüyü kimi, Aşıq Söyünün yaşı nə az, nə çox, düz 27 il şişirdilib və Aşıq Ələsgərdən 14 yaş böyükdür. Ələsgərlə görüşmə tarixini 1891-ci il hesab etsək, o vaxt 53 yaşı varmış.

Nəhayət, doğum tarixindən başqa, ciddi bir məsələyə də toxunmaq lazım gəlir. Aşıq Söyünün mənsub olduğu bölgənin dil xüsusiyyətlərinə görə “Hüseyn” adını çox vaxt “Söyün” kimi tələffüz edirlər. Söyün adının Hüseyndən törədiyini bilsək də, guya düzgün yazılış şəklinə salırıq deyər, “Hüseyn” kimi yazmağa ixtiyarımız yoxdur, çünki rəsmi dövlət sənədində onun adı “Söyün” kimi yazılıb və elə də oxunmalıdır.

Sənəddəki adamın Şəmkiqli Aşıq Söyün olduğuna isə şübhə ola bilməz, çünki, o “Söyün Kərbəlayi Qurban oğlu” kimi deyil, məhz “**Aşıq Söyün Kərbəlayi Qur-**

¹⁵⁸ S.Paşayev. XIX əsr Azərbaycan aşıq yaradıcılığı. Bakı: 1990, səh.40.

ban oğlu” olaraq yazılıb və başqa variantlar istisna olunur. Digər tərəfdən, **“Aşıq”** sözünün qeyd edilməsi Ustad sənətkarın çar məmurları tərəfindən də nüfuzunun, böyüklüyünün etirafıdır.

Aşıq oyun Şəmki rli **“Yaxşıdır”** rədifli şeirində deyir:

*Bir adam ki, sənə ülfət eyləsə,
Bil ki, onun əsli-zatı yaxşıdır.
Namərd sənə quzu-plov yedirtsə,
Mərdin quru məhəbbəti yaxşıdır.*

*Dad-həzar çəkərəm pərgarsız sazdan,
Ver, qurtar əlindən nəzir-niyazdan.
Söylənən qarıdan, gəzəyən qızdan,
Güləyən gəlindən lotu yaxşıdır.*

*Aşıq olan sözün söyləyər başdan.
Sallabaş adamdan, ürəyi daşdan,
Bədnəzər qonşudan, bədcins yoldaşdan
Qədir bilənlərin iti yaxşıdır.*

*Aşıq Söyün söylər kəlməni teydən,
Dərsimi almışam “əlif”dən, “bey”dən.
Gözəlsiz otaqdan, çörəksiz evdən,
Çölün, biyabanın otu yaxşıdır.*

Buradakı **“Dərsimi almışam “əlif”dən, “bey”dən”** ifadəsi sözsüz ki, onun təhsil gördüyünə işarə etməsi və bununla fəxr etməsinin əlaməti sayılmalıdır. Şeirin ikinci misrasını bəzən **“Yəqin onun əsli-zatı yaxşıdır”**, - kimi yazırlar və bu da mənə təhrifinə səbəb olur. Belə çıxır ki, səninlə ülfət edənlərin hamısının əsli-zatı

yaşıdır. Əslikdə isə Ustad aşiq demək istəyir ki, bir adamla ülfət etməmişdən qabaq onun əsli-zatının yaxşı olduğuna əmin ol, sonra dostluq et ki, sonradan məyusluq keçirməyəsən.

Aşiq Ələsgərin Aşiq Söyün Şəmkirli, yoxsa Aşiq Hüseyn Bozalqanlı ilə deyişməsi uzun müddətdir ki, mübahisə obyektinə çevrilib. Hər iki versiyanın tərəfdarları və əleyhdarları var. Ələsgərin Şəmkirli Aşiq Söyünlə deyişməsinin ən qızgın tərəfdarı aşığın nəvəsi və uzun illər tədqiqatçısı olmuş filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İslam Ələsgər olmuşdur. O, bu versiyanın xeyrinə olan argument kimi atası Talıbı və Zəd kəndindən olan Aşiq Ağayarı şahid gətirir. İ.Ələsgər qeyd edir ki, onların hər ikisi də Aşiq Ələsgərin şeyirdi olublar və bu barədə danışdıqlarını lentə aldığını da qeyd edir.

Aşiq Hüseyn Bozalqanlı ilə deyişmənin tərəfdarları isə H.Əlizadənin yazdığına və Aşiq Nəcəfin Aşiq Hüseyn Bozalqanlı ilə kirvəlik məsələsinə, Aşiq Hüseyn Bozalqanlının Göyçəyə gəlməsinə, Ələsgərlə görüşməsinə və görüşmə vaxtı onların mütləq oxuyacaqları haqqında ehtimala əsaslanırlar.

Aşiq Hüseyn Bozalqanlı kimi ustad bir aşığı qonaq edənlər doğrudanmı onun səsinə, avazını, çalğısını eşitməyə həvəs göstərməyiblər? Dastan-rəvayətə görə, Aşiq Ələsgər Şəmşəddil mahalına gedən şeyirdləri Aşiq Nəcəflə Aşiq Əsədə bərk-bərk tapşırır ki, hansısa kənddə məclis qurmamışdan əvvəl Aşiq Hüseyn Bozalqanlı ilə görüşsünlər. Əslində bu, Aşiq Hüseyn Bozalqanlıdan icazə almaq anlamına gəlirdi, əks halda, cəsarət edib onun arealına girdiklərinə görə Aşiq Hüseyn onları cəzalandıra bilərdi - qabaqlarına çıxıb onları meydana çağıra bilərdi. Yanına getmək isə ondan

icazə və xeyir-dua almaq mənasına gəlirdi. Əgər Aşıq Hüseyn bu cür nüfuzlu aşiq idisə (sözsüz ki, belə idi), onu dinləməmək, oxutmamaq ona qarşı hörmətsizlik olardı. Həm ədəb-ərkan qaydaları, həm də qonaqpərvərlik normaları Aşıq Hüseyni dinləməyi tələb edirdi və əminik ki, qonaqpərvər göyçəlilər, Aşıq Ələsgər də belə etmişdilər. Güman etməliyik ki, bu təklifin özü elə Ələsgərdən gəlmişdi.

Bəs Ələsgərin özü? Doğrudanmı Aşıq Ələsgər onun adı ilə Şəmşəddilə gedən şeyirdlərinə o qədər ehtiram göstərən, kirvəlik üçün uzun yol qət edib Göyçəyə gələn Aşıq Hüseyn Bozalqanlını bağlamaq, ciddi şəkildə sınağa çəkmək fikrinə düşə bilərdi? Qətiyyəni yox! Bu, ədəb-ərkan qaydalarına heç uyğun gələ bilməzdi! Özü də öz qonağına qarşı bu cür fikrə düşsən! Ona görə də Aşıq Hüseynin tərəfdarları Aşıq Ələsgərin onu bağlamaq üçün cəhd etdiyini yazanda və danışanda da yanlışlığa yol verirlər. Beləliklə, qəbul etməliyik ki, Aşıq Ələsgərlə Aşıq Hüseyn bir biri ilə qabaq-qənşər çalib-oxuyublar, amma bir-birlərini sınağa çəkmədiklərinə görə, bunu deyişmə adlandırmaq olmaz.

Aşıq Hüseyn Bozalqanlının 2 cildlik seçilmiş əsərlərinin ikinci cildində həmin dastan-rəvayətdə xeyli şişirtmələrə yol verilmişdir. Guya Aşıq Ələsgər Aşıq Hüseyn Bozalqanlını ağır sınaqlardan keçirir, hətta “Çata-çat” dodaqdəyməz təcnisini söyləyir, Aşıq Hüseyn də eyni rədifli dodaqdəyməz təcnislə cavab verir. Hətta Səmənd ağanın, Göyçənin başqa kəndlərindən gəlmiş xeyli adamın da iştirak etdiyi toyda, Aşıq Ələsgərin arvadı Anaxanıma söylədiyi şeirləri “Xəbərin varmı?” gəraylisini və “Düşmüşəm” rədifli qoşmasını oxuduğunu uydurmaq isə inandırıcı olmamaqdan başqa,

heç bir əndazəyə sığmır. Aşıq Hüseyn Bozalqanının Aşıq Ələsgərin ona yaxın şeirlərinə eyni rədifli bənzətmələri var, amma fikrimizcə, onların hamısı, o cümlədən də “Sarıköynək” qoşması sonradan yazılmış şeirlərdir.

Aşıq Söyün Şəmkirliyə gəlincə, dövrünün Ustad aşığı, həm də Ələsgərdən yaşca böyük, təcrübəli aşıq olduğuna görə, ondan imtahan götürərcəsinə Ələsgərlə deyişməsi məntiqi baxımdan daha ağlabatan görünsə də, yalnız bu məqsədlə Ağkilsəyə gəlib çıxması da inandırıcı deyil. Əgər başqa bir yerdə, təsadüfi görüş vaxtı Ələsgəri sınağa çəkmək istəsəydi, bu daha inandırıcı görünərdi.

Beləliklə, şəxsi qənaətimiz belədir ki, Aşıq Ələsgər onların heç biri ilə deyişməyib. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı ilə bağlı epizodu M.Təhmasib və başqaları onların arasındakı deyişmə kimi təqdim ediblər. Görüşmə haqqındakı dastan-rəvayətlərdə hər iki tərəfin eyni rədifli söz oxuması haqqındakı iddiaya gəlincə, aşıqlar eyni rədifli şeirləri birlərinə üzbə-üz oxuması heç də zərurət deyildi. Hansısa adlı-sanlı aşığın rədifi ilə öz yanından da şeir qoşa bilərdi və qoşurdular da. Göstərmək istəyirdilər ki, mən həmin rədifdə heç də filankəsdən zəif olmayan söz deyə bilmişəm!

Folklorşünas Ə.Axundov yazır: “Aşıq Hüseyn (Şəmkirli-N.Ə.) göyçəli məşhur Aşıq ələsgərlə dost olmuşdur. O, Aşıq Ələsgərlə qafiyələşmiş və deyişmişdir. Bu vaxta kimi onun deyişmələrindən üçü əldə edilmişdir ki, bunlar da səhvən Aşıq Hüseyn Bozalqanlının adına getmişdir. Əslində Aşıq Ələsgərlə Aşıq Hüseyn Bozalqanlı heç qabaq-qabağa deyişməmişlər. Bozalqan-

lı Aşıq Ələsgərin bir neçə şeirinə qarşılıq və bənzətmə demişdir ki, bəziləri bunu deyişmə hesab edirlər”.¹⁵⁹

Ə.Axundov iki aşiq arasında baş verdiyini güman etdiyi deyişmələrdən biri “Düşmüşəm” rədifli qoşçalardır. Onlar belə təqdim edilir:

Aşıq Hüseyn

*Özüm Aşıq olub gəzirəm eldə,
Qaldı həsrət gözüm əbrişim teldə.
Ələsgər danışan təşbih timsalda,
Hüseyn deyər, yaman dona düşmüşəm.*

Aşıq Ələsgər

*Ələsgər keçibdi namus arından,
Aləm yatmaz onun ahu-zarından.
Boşasam, qorxuram oğlanlarından,
Boşaya bilmirəm, qana düşmüşəm.*¹⁶⁰

Əgər Aşıq Ələsgərin 1821-ci ildə deyil, 1852-ci ildə doğulduğunu nəzərə alsaq, Aşıq Söyün Şəmkiqli vəfat edən vaxt (1891) onun 39, böyük oğlu Bəşirin isə cəmi 9 yaşı var idi və Ələsgərin 9 yaşlı Bəşirdən və ondan da kiçik Əbdüləzimdən qorxdığını deməsi məntiqə sığmır. Ələsgər aydındır ki, bu şeiri sonralar, güman edə bilərik ki, Bəşirin Molla Rəhimi öldürdürməsindən sonar deyə bilərdi. İ.Ələsgər həmin ölüm hadisəsini gah

¹⁵⁹ Aşıq Hüseyn Şəmkiqli. Bakı: 1971, s.4.

¹⁶⁰ Yenə orada, s.65.

1908-ci, gah 1910-cu, gah da 1912-ci ilə aid edir. Həmin vaxt isə Aşıq Söyün Şəmkirli həyatda yox idi – 1891-ci ildə vəfat etmişdi. Ona görə də hesab etməliyik ki, həmin şeir Aşıq Hüseyn Bozalqanlıya aiddir, amma Ə.Axundovun dediyi kimi, sonradan yaratmışdır.

***Ələsgər danışan təşbih timsalda,
Hüseyn deyər, yaman dona düşmüşəm, –***

Misraları da onun müəllifinin Aşıq Söyün olduğunu şübhə altına alır. Çünki bu misralar Aşıq Ələsgərin üstünlüyünü qəbul etməkdir. Bunu isə Şəmküli Söyün yox, Bozalqanlı Hüseyn deyə bilərdi.

Yeri gəlmişkən, aşığın tədqiqatçısı N.Məmmədova da Ə.Axundovun səhvini təkrar etmiş və həmin şeirin müəllifliyini Aşıq Söyün Şəmkirliyə aid etmişdir.¹⁶¹

Aşıq Hüseyn Bozalqanlı təkcə Aşıq Ələsgərə deyil, Aşıq Söyün Şəmkirliyə də bənzətmələr yazmışdır. Aşıq Söyünün “Sənə nə?” rədifli, hərbə-zorba ruhunda deyilən belə bir divanisi var:

***Lotuyam, bambılıyam, talibi-təngəm, sənə nə?
Çox gülüb, çox danışan, çox da cəfəngəm, sənə nə?
Ataram düşmən üçün, topu-tüfəngəm sənə nə?
Dərdi-qəm bərgəşiyəm, köhnə peşəngəm, sənə nə?***

***Şairəm, söz deyirəm, hamıdan başam, geri dur!
Ağzımdan od tökülür, naram, ataşam, geri dur!***

¹⁶¹ N.Məmmədova. Aşıq poeziyasında mövzu və janr əhatəsi. Bakı: 1999, s.13.

*Bez, qədək müştərisi, alam, qumaşam, geri dur!
İstəsən tərpadəsən, tərpanməz daşam, geri dur!
Tərpənsəm evlər yıxan bir ağır səngəm, sənə nə?*

Aşıq Hüseyn Bozalqanlı:

*Şairəm, şüərayam, bir lami-ləngəm, geri dur!
Aşıqəm, eşq əhliyəm, divanə dəngəm, geri dur!
Saymaram, baş əymərəm, miri-sərhəngəm, geri dur!
Mərdana, hər meydana mən pişi-cəngəm, geri dur!*

Aşıq Söyünün bir qıfılbəndinə verdiyi cavabı Aşıq Ələsgərlə onun arasında birbaşa da olmasa, dolayısı ilə baş vermiş mükəllimə hesab edə bilərik:

*Bu gün bir heyvanat gördüm, zənbur kimi şan verir,
Xörəyi yük ilə gəlir, nəfəsi duman verir.
Dindirirsən danışmağa, nalə verir asmana,
Nə yerdədi, nə göydədi, sədri üstə yan verir.*

*Bir başı var, bir ayağı, gör neçə barmağı var,
İki qolu, bir boğazı, tək bircə dodağı var.
Əyləşibdi bir məqamda, neçə min oylağı var,
Qoy eşitsin, hamı bilsin, hər gələmə nan verir.*

*Gəl biçarə Aşıq Söyün, qıl sözünü müxtəsər,
Abı onun bol olanda olur dəli, dəngəsər.
Eşidənlər, fikir verin bu sözümə sərbəsər,
Əgər ki, aqam olmasa, sidqinə güman verir.¹⁶²*

Aşıq Ələsgər həmin qıfılbəndi belə açır:

¹⁶² Aşıq Söyünün bu qıfılbəndini Aşıq Mikayilla Aşıq Mıqıç açə bilmir, Aşıq Ələsgərə göndərirlər.

*Gələndə ustad kəlamı, köhnə yaram qan verir,
Mövcə gəlir bəhri çeşmim, qətreysi-baran verir.
Danəni torpaq içində göyərdir kani-kərəm,
Bir cüt mələk müqərrərdi, bizlərə ərzan verir.*

*Şırdandan dən gəlməyəndə, düşər bir qeyri-hala,
Dəhanından atəş qalxar, ah çəkər, eylər nalə.
Qəzəbindən ləngər verər gah qabağa, gah dala,
Hay verdikcə alov səpir, dud qalxır, duman verir.*

*Annamaz nadan eşitsə, dəyər hədyandı bu söz,
Əhli-ürfan məclisində ləlü-mərcandı bu söz.
Müxtəsəri, türki-zəban, bil, dəyirmandı bu söz,
Ab şəcərə, ahən səngə gör necə cövlan verir.*

Şeirinin birinci – “Gələndə ustad kəlamı, köhnə yaram qan verir” misrası Aşıq Ələsgərin Söyün Şəmkirolini Ustad kimi qəbul etdiyini sübut edir.

Yeri gəlmişkən, Ustad Ələsgər bu şeirində bir çox adlı-sanlı professorlarımızdan fərqli olaraq dilimizin adını düzgün olaraq “*türki-zəban*”, yəni *türk dili* adlandırır.

Aşıq Söyün Şəmkirolinin Aşıq Heydərle dəyişməsi də maraqlıdır:

Aşıq Heydər:

*Aşıq Heydər bu meydana ər gəlib,
Canda hünər, bir əsnəmiş nərgəlib.
Uzunqulaq, mərifətsiz xərgəlib,
Sazını almamış köçərəmmi mən?*

Aşıq Söyün:

*Aşıq Söyün dəyər ölüm vədəndir,
Aşıqlara sataşmağın nədəndir?
Uzunqulaq, mərifətsiz dədəndir,
Sazını alaraq köçən mənəm, mən.*

Aşıq Söyünün çoxcəhətli yaradıcılığında gözəl lirik şeirlər, ustadnamələr olduğu kimi, sərt tənqidlər, həcvlər də yer alır. Onun mollalara qarşı münasibətini mənfi adlandıra bilərik:

*Harada bir gözəl görür, dostluq qatır, al eyləyir,
Səğırlərin var-yoxunu çəkib çalhaçal eyləyir,
Harada ki, xeyir görmür, orda qalmaqal eyləyir,
Ara vurur, rüşvət alır, salır tufanı mollalar.*

*Doğrusu, bu mollalar bu dünyanı qarışdırır,
Arpaya ism-əzəm oxuyub divarlara yerləşdirir.
Ocağa nal basdırıb zinakarlar barişdırır.
Yazır kaftar dərisini, bir-birilə görüşdürür,
Haraya gər yönü düşsə, yıxır oranı mollalar.*

*Ağbaşı, şeytan mollalar gərək mənə düz dolana,
Sataşmaya gövhər-kana, dura üzbəüz dolana.
Oturlar məclisimdə, ortalıqda söz dolana,
Yalan deməkdən çəkinə, xalq içində az dolana,
Mənim ilə sülh bağlaya, qurtara canı mollalar.*

Birinci misrada işlənən “al eyləmək” ifadəsi hiylə işlətmək, ikinci misradakı “səğır” sözü isə yetim qalmış

körpə uşaq deməkdir. Göründüyü kimi, ustad sənətkar xalq dilindən məharətlə yararlanmışdır.

Təəssüf ki, Aşıq Söyünün şeirləri vaxtında toplanıb nəşr edilmədiyindən it-bata düşmüş, bir çox hallarda baş-qalarının adına çıxılmışdır. Aşığın tədqiqatçısı N.Məmmədova bu barədə yazır: “Şəmkirli Hüseynin neçə-neçə şeiri başqa sənətkarların adına çıxılmışdır. Hüseyn Şəmkirli və Hüseyn Bozalqanlı şeirlərinin dəyişik və dolaşmış salınması, habelə Şəmkiqlinin bir qoşmasının çıldırılı Aşıq Şenliyin adına getməi bu səbəbdən baş vermişdir”.¹⁶³

N.Məmmədovanın haqqında bəhs etdiyi qoşma Aşıq Söyünün **“Yaxşıdır”** rədifli ustadnaməsidir. Aşıq Şenliyin şeirlərinin tədqiqatçısı professor E.Arslan həmin qoşmanı da kitaba daxil etmişdir. Üstəlik, şeir həm də təhrif edilmişdir:

***“Bir kəs könül sənə etimad etsə,
Biliynən ki, onun zəti yaxşıdır.
Nəmərd leyli-nəhar plov yedirtsə,
Mərdin quru məhəbbəti yaxşıdır.***

***Hərcayı əlindən dəng oldum başdan,
Boş qafa¹⁶⁴ adamdan, ürəyi daşdan.
Bədnəzər qonşudan, kötü¹⁶⁵ yoldaşdan
Qədirbilənlərin iti yaxşıdır.***

¹⁶³ N.Məmmədova. Aşıq poeziyasında mövzu və janr əhatəsi. Bakı: 1999, s.10.

¹⁶⁴ Anadolu türkcəsində “baş” deməkdir.

¹⁶⁵ Pis

***Dad həzər əlindən pərdəsiz sazdan,
Ver, qurtar özünü nəzir-niyazdan.
Gəzəyən gəлиндən, güləyən qızdan
Söylənən¹⁶⁶ arvaddan lotu yaxşıdı.***

***Qul Şenlik sözünü söylədi sağdan,
Piltəli çıraqdı şamdanı yağdan.
Çörəksiz otaqdan, meyvəsiz bağdan
Çayır-çəmənlərin otu yaxşıdı”¹⁶⁷***

Aşıq Şenliyin adına çıxılsa belə, Aşıq Söyün yaradıcılığının Anadoluya yayılması, aşığıların repertuarına daxil olması onun ustadlığını təsdiq edir.

Aşıq Söyün Şəmkirli “Sənə nə?” rədifli müxəmməsinin möhürbəndində səyahət etdiyi yerləri göstərir:

***Şəmkirli Aşıq Söyünəm, mən burada yer eylədim,
Urmiya, Salmas, Marağa, İsfahanı zar eylədim!
Gəzdim Çeçeni, Çarkəzi, nə qorxdum, nə ar eylədim,
Dəmirqapı Dərbənd, Quba, Gürcüstanı xar eylədim,
Tülküsan, geridə dur, şiri-pələngəm, sənə nə?***

Aşığın tədqiqatçıları “Urumi, Salmas, Marağa” yazarkən, səhvə yol veriblər. Urum, yaxud Rum Osmanlı dövlətini bildirən adlardan biridir, Urmiya isə sadalanan Salmas və Marağa şəhərləri kimi Cənubi Azərbaycan şəhəridir və Aşıq Söyünün oraya səfər etməsi məntiqə uyğundur. Osmanlı, indiki Türkiyə ərazilərinə səfər etməsi

¹⁶⁶ Deyingən

¹⁶⁷ Prof.Dr.E.Aslan.Çıldırılı Aşıq Şenlik.Hayatı-Şiirleri-Karşılaşmaları-Hikayeleri. Ankara: 2007, s.175-176.

haqqında isə heç bir məlumat yoxdur və qəbul etməliyə ki, olmayıb. Şeirdə sadalanan yerlərdən başqa, onun başqa ölkələrə, o cümlədən Yaxın Şərqə səfər etməsi haqqındakı deyilənləri həqiqətə uyğun olmayan mülahizələr sayırıq. 1914-cü ildə Qaracaəmirli kəndinin kameral siyahısına əlavə edilmiş bir ailə var:

194. Aşıq Çoban Aşıq Söyün oğlu, 45 yaşında; arvadı Zəhra Kərbəlayı Qasım qızı 35 y; oğlanları: Söyün 4 y; İsmayıl 2 y; qızları: Vazuh 10 y; Bəyaz 8 y; Ayət 6 y (vərəq 264).¹⁶⁸

Buradakı Aşıq Çoban Aşıq Söyün oğlu Aşıq Söyün Şəmkirlinin oğlu Çobandır. Bu sənəddən çox maraqlı məlumatlar əldə etdik. **Birincisi**, Çobanın da “aşiq” epiteti ilə yazılması atası kimi onun da kifayət qədər adlı-sanlı aşiq olduğunu göstərir. **İkincisi**, bu sənəddə də “Aşıq Hüseyn” yox, **“Aşıq Söyün”** yazılıb və ona görə də yuxarıda yazdığımız kimi, böyük Ustadın adını təhrif edib “Hüseyn” yazmaq doğru deyil. Üstəlik, Çoban atasının adını qoyduğu oğlunun da adını “Söyün” yazdırıb və buradan görünür ki, “Söyün” məsələsi təsadüfi və ötəri deyil. **Üçüncüsü**, qardaşı Əsgər vaxtsız öldüyünə görə Aşıq Söyün Şəmkirli Çobanın adını dəyişib Əsgər etsə də, Çoban öz əvvəlki adını saxlayıb. **Dördüncüsü**, Aşıq Çobanın arvadının adının Zəhra olması, professor Q. Namazovun yazdığı kimi Aşıq Söyünün anasının adının Zəhra olması faktını şübhə altına alır. Görünür, prof. Q. Namazov Çobanın arvadı Zəhranı Aşıq Söyünün anasının adı kimi qələmə verib.

¹⁶⁸ AMDTA, F.43, s.2, s. v. 7348.

AŞIQ ƏLƏSGƏR (1852-1926)

Aşıq Abbas Tufarqanlı, Aşıq Qurbani və Xəstə Qasımla bərabər Azərbaycan aşıq sənətinin ən qüdrətli ustadlarından biri olan göyçəli Aşıq Ələsgərin həyatı haqqındakı tədqiqatlar xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Onun 1821-ci ildə Ağkilsə kəndində doğulduğunu yazsalar da, görkəmli alimlər həmişə bu tarixə şübhə etmişlər. Akademik N.Cəfərov bu barədə yazır: “Etiraf edək ki, Azərbaycan söz sənətinin dühalarından Aşıq Ələsgərin həyatı, xüsusilə 22 mart 1821-ci ildə Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində anadan olması ədəbiyyat tarixşünaslığında kəskin bir etiraz doğurmasa da, vaxtaşırı müəyyən mübahisələrin mövzusu olmuşdu. Lakin etibarlı sənədlərin yoxluğu (və bir sıra tədqiqatların bu “yoxluq”dan istifadə, əslində sui-istifadə edərək müxtəlif şayiələrə əsaslanmaları) həmin mübahisələrin, prinsip etibarilə, bir yekuna varmadan nəticəsiz qurtarmasına gətirib çıxarırdı. Və bizim humanitar elmlərimiz üçün “səciyyəvi” olan “hərə öz fikrində qalır” kimi liberal (və məsuluyətsiz) bir “metod” öz işini görmüşdür”¹⁶⁹. Göyçə mahalının Kameral təsvirini çapa hazırlayarkən, təbii ki, Aşıq Ələsgəri bu sənəddə tapmaq istədik və məlum oldu ki, Ağkilsə kəndində nəinki 1821-ci ildə, hətta 1831-ci ildə də yaşayış olmayıb və Ağkilsə kəndi boş kəndlərin

¹⁶⁹ N.Əhmədli. Haqq-nahaqq seçilər Haqq divanında. Bakı: 2017. Ön söz”, s.3-4.

siyahısında idi¹⁷⁰. Beləliklə, məlum oldu ki, Aşıq Ələsgərin 1831-ci ildə Ağkilsə kəndində doğulması haqqında indiyə kimi yazılanlar doğru deyil. Adı çəkilən sənəddə Ələsgər Alməmməd oğlunun adı ümumiyyətlə yoxdur.

Aşıq Ələsgərin doğum tarixi haqqında məlumat toplamaq üçün onun ilk tədqiqatçılarına müraciət etdik.

Aşıq Ələsgər haqqındakı ilk yazı Şəmsilcədid adlı müəllifin 1926-cı ildə “Dan ulduzu” jurnalında dərc etdirdiyi məqalədir¹⁷¹. Aşıq Ələsgərin şeirlərindən nümunə verən müəllif yazır: “Aşıq Ələsgər bu dəmdə Ermənistanın Nor Bayazed mahalının Göyçə rayonunda yaşayır.

Aşıq Ələsgərin şeirləri, şirin-şirin sözləri və qoşmaları bütün Ermənistan, Gürcüstan və Azərbaycanın qəzalarında otuz qırx ildən bəri heç bir yazısı və çapı olmadığına baxmayaraq çox sürətlə yayılıb xalq arasında böyük şöhrət qazanmışdır.

... İndi onun sinni yüzə yavıqlaşmışdır”¹⁷².

Aşıq Ələsgərin haqqında onun sağlığında yazılmış ilk məqalədə, göründüyü kimi müəllif doğum tarixi və dəqiq yaş göstərməyib və “indi onun yaşı yüzə yaxınlaşmışdır” cümləsi ilə kifayətlənir. Məqalədən aydın görünür ki, onun müəllifi Aşıq Ələsgəri görməyib, yalnız haqqında eşidib və eşitdiklərini qələmə alıb. Ona görə də “indi onun yaşı yüzə yaxınlaşmışdır” ifadəsi dəqiq fakt qəbul edilə bilməz.

¹⁷⁰ Göyçə mahalının kameral təsviri (Tərcümə, tərtib və ön sözün müəllifi N.Əhmədli). Bakı: 2017, s.131.

¹⁷¹ Şəmsilcədid.El aşığı//Dan yıldızı, N4, 1926, s.29-30.

¹⁷² “yaxınlaşmışdır” deməkdir.

Aşıq yaradıcılığının ilk tədqiqatçılarından olan H.Əlizadə nəşrə hazırladığı “Azərbaycan aşığıları” (1929) kitabında Aşıq Ələsgərin tərcümeyi halını belə verir: “Aşıq Ələsgər Göyçə mahalının Ağkilsə kəndindəndir. Anadan olduğu və vəfat etdiyi tarixlər məlum deyildir. Deyilənlərə görə, təxminən 1921-ci ildə 60 və ya 70 yaşlarında vəfat etmişdir”¹⁷³.

H.Əlizadə Aşıq Ələsgərin şeirlərini toplayaraq ilk dəfə 1934-cü ildə nəşr etdirmişdir. Həmin kitabda Aşıq Ələsgərin tərcümeyi-halını belə bitirir: “Deyildiyinə görə, çox çalışır ki, ta cavanlığından qocalana kimi yaratdığı bütün şeirlərini “Divan” şəklində bir araya toplansın, fəqət mümkün edə bilməyir. Nəhayət, 1926-cı ilin baharında təqribən 90 yaşlarında vəfat etmişdir”¹⁷⁴.

H.Əlizadənin həmin yazısından məlum olur ki, bu məlumatları aşığın oğlanlarından birindən almışdır. Əgər Aşıq Ələsgərin böyük oğlu Bəşirin ömrünün son illərini Kəlbəcərdə yaşadığını nəzərə alsaq, hesab etmək olar ki, bu məlumatları ona ya Əbdüləzim, ya da Talib vermişdir. H.Əlizadə yazır: “Aşıq Ələsgərin fotoqraf şəklini əldə edə bilmədik. Oğlunun söylədiyinə görə, onun fotoqrafı yoxdur. Oğlanlarının və şəyirdlərinin dediyinə görə, o; qarayağız, qara xırdaca gözlü, enli surətli, qara xətlı, uca boylu, dolu gövdəli və yaraşıqlı bir adammış. Əyninə şaldan çuxa, arxalıq geyər, başına armudu papaq qoyarmış”¹⁷⁵.

¹⁷³ Azərbaycan aşığıları, 2 cildə. I c, Bakı: 1929, s.13.

¹⁷⁴ Aşıq Ələsgər (Toplayanı H.Əlizadə). Bakı: 1934, s.14.

¹⁷⁵ Yenə orada, s.13.

Buradan məlum olur ki, aşığın şeirlərini toplayan H.Əlizadə bilavasitə Aşıq Ələsgərin oğlanları və şeyirdləri ilə görüşmüş, aşığın 1934-cü ildə nəşr etdirdiyi şeirlərini və məlumatları da onlardan əldə etmişdir. Əgər onun 1929-cu ildə Aşıq Ələsgər haqqında yazdıqları eşitdiklərinə əsaslanmışdısa, 1934-cü ildə yazdıqları şahidlərə əsaslanırdı və göründüyü kimi, H.Əlizadə Aşıq Ələsgərin 105 il yaşadığını yox, doxsan ilə yaxın, yəni 90 ildən də az yaşadığını qeyd edir.

H.Əlizadə Aşıq Ələsgərin şeirlərinin 1935-ci il nəşrində “Ələsgər bir əsrə yaxın yaşamışdır”, – yazır¹⁷⁶. Göründüyü kimi, yenə də Aşıq Ələsgərin yüz ildən az yaşadığı qeyd edilir və doğum tarixi üçün konkret rəqəm göstərilir.

1937-ci ildəki üçüncü nəşrində isə H.Əlizadə imzası qoyulmayan “Aşıq Ələsgərin bioqrafiyası” adlı ön sözdə “Aşıq Ələsgər 1926-cı ilin mart ayında, təqribən 100-105 yaşlarında vəfat etmişdir”, – yazır¹⁷⁷.

Beləliklə, eyni müəllifin 1929-1937-ci illərdə yazdığı 4 müxtəlif bioqrafiyada 60 yaşdan 105 yaşa qədər ən müxtəlif rəqəmlər irəli sürülmüş və həmin rəqəmlər hər yeni nəşrdə istisnasız olaraq artırılmışdır. Buna görə də onun sonuncu cümləsindəki 100-105 rəqəmini ciddi qəbul etmək olmaz.

Folklorşünas alim Ə.Axundov filologiya elmləri alimlik dərəcəsi almaq üçün yazdığı və 1946-cı ildə müdafiə etdiyi dissertasiyasında Aşıq Ələsgərin 1821-ci

¹⁷⁶ Aşıq Ələsgər (Toplayanı H.Əlizadə). Bakı: 1935, s.XIII.

¹⁷⁷ Aşıq Ələsgər. III چاپı. Bakı:1937, s.7.

ildə doğulduğunu¹⁷⁸ və 1926-cı ildə, 105 yaşında vəfat etdiyini yazır.¹⁷⁹ Ə.Axundov ilk dəfə olaraq Ələsgərin doğum tarixi üçün konkret rəqəm göstərir.

Azərbaycan aşıqlarının II qurultayındakı çıxışında məşhur folklorşünəs alim H.Əlizadənin çıxışı Ə.Axundovun mülahizələrini təkzib edir: ***“Ələsgərin şeirlərini yazanda onun oğlanlarından mən çox şeirlərini öyrəndim. ...Ələsgərin haqqında üç cür tarix verirlər”***.¹⁸⁰

Aşıq Ələsgərin ölümündən cəmi 8 il sonra onun ilk kitabını nəşr edən, kitabı hazırlayarkən onun oğlanları ilə görüşən H.Əlizadə etiraf edir ki, hətta oğlanları da Aşıq Ələsgərin doğum tarixini dəqiq bilmirlər. Belə olan halda, onun 1821-ci ildə doğulduğunu yazmaq düzgün deyil. H.Əlizadə həmin çıxışında deyir: ***“Hətta indi aşıqlar özləri də bilmirlər ki, nə qədər onların yaşı vardır. Xəbər alsanız ki, nə qədər yaşınız vardır, deyirlər ki, keçən novruz bayramından filan qədər il keçir, mənim də o qədər yaşım vardır”***.¹⁸¹

H.Əlizadənin dedikləri bir daha göstərir ki, doğum tarixlərini müəyyənləşdirərkən nəinki başqalarının, hətta həmin şəxsin dedikləri də etibarlı mənbə sayıla bilməz. Ən etibarlı mənbə isə aydındır ki, sənədlərdir.

Toplayanı və tərtib edəni aşığın nəvəsi İslam Ələsgərov olan “Aşıq Ələsgər” kitabının 1956-cı il nəşrinə yazdığı “Ustad aşıq, qüdrətli şair” adlı yazısında

¹⁷⁸ Ə.Axundov. Aşıq Ələsgərin həyat və yaradıcılığı (Filologiya elmləri namizədi adı almaq üçün dissertasiya). Bakı: 1946, s.69.

¹⁷⁹ Yəne orada, s.78.

¹⁸⁰ S.Mümtaz ad. Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, F.360, s.5, s.v.3.

¹⁸¹ Yəne orada.

xalq şairi O.Sarıvəlli “Qocaman aşiq Ələsgər təxminən bir əsr ömür sürmüşdür”, - yazır¹⁸².

O.Sarıvəllinin yazdığı da göstərir ki, hətta 1956-cı ildə də Aşiq Ələsgərin neçə il yaşadığı və doğum tarixi haqqında dəqiq məlumat və vahid mövqe olmayıb. Aşığın nəvəsi və ədəbi irsinin tədqiqatçısı, 1972-ci ildə bu mövzuda filologiya elmləri namizədi adı almaq üçün dissertasiya müdafiə edən İ.Ələsgərov Aşiq Ələsgərin doğum və ölüm tarixləri üçün Ə.Axundovun yazdığı rəqəmlərə əsaslanarsa da, Ələsgərin 25 yaşında evlənməsi haqqındakı müləhizəsini qəbul etmir və babasının 41 yaşında evləndiyini irəli sürürdü.

Aşiq Ələsgərin doğum tarixini müəyyən etmək üçün müraciət etdiyimiz kameral siyahılarda onun adına ilk dəfə Novobəyazid qəzasının 1859-cu ilə aid kameral siyahısında rast gəlirik:

“NOVOBƏYAZID QƏZASININ AĞKİLSƏ KƏNDİ. 1859-cu il.

1.4.Novruz Məşədi Məmmədalı oğlu 46 y; oğlu Məhəmməd 10 y;

beş qardaşı var: Məhərrəm 40 (onun oğlu Mustafa 1 y); Qurban 32 y; İbrahim 30 y; Mirzə 27 y; Kərəm 24 y.

(Ailədə 12 qadın var).

6.14.Allahverdi Haxverdi oğlu 45 y; iki oğlu var: Haxverdi 24 y; Kərim 20 y;

qardaşı Alməmməd 35 y (əvvəlki siyahıda yaddan çıxıb); onun üç oğlu var: Məhəmməd 10 y (***əvvəlki siya-***

¹⁸² Aşiq Ələsgər (Toplayanı və tərtib edəni İslam Ələsgərov). Bakı:1956, s.3.

hıda yaddan çıxıb); Ələsgər 7 y; Salah 4 y). (Ailədə 6 qadın var).

Yoxlamamı həyata keçirdi: kollegiyai assasörü İvankeviç¹⁸³.

Burada 6.14 rəqəmləri ilə işarələnmiş ailə Aşıq Ələsgərin ailəsidir. Bu sənəd bizə olduqca qiymətli məlumatlar verir:

Birincisi, sənədin tərtib edildiyi 1959-cu ildə Alməmmədin oğlu Ələsgərin 7 yaşında olması onun 1852-ci ildə doğulduğunu göstərir. Halbuki, indiyə qədər aşığın tədqiqatçıları onun 1821-ci ildə doğulduğunu yazırdılar.

İkincisi, aşığın nəvəsi İ.Ələsgərin indiyə qədər yazdığı kimi Allahverdi Alməmmədin atası deyil, ondan 10 yaş böyük qardaşıdır və göründüyü kimi 1814-cü ildə anadan olub. Allahverdinin Haxverdi və Kərim adında iki oğlu var.

Üçüncüsü, Ələsgər Alməmmədin böyük oğlu deyil, ondan 3 yaş böyük Məhəmməd adında qardaşı var.

Dördüncüsü, Allahverdi və Alməmməd qardaşlarının atasının adı Haxverdidir və Allahverdi böyük oğluna atasının adını qoyub. Haxverdinin 24 yaşında olması o deməkdir ki, Allahverdi ilə Alməmmədin atası Haxverdi ən azı 24 il əvvəl, yəni 1834-cü ildən qabaq rəhmətə gedib və Allahverdi böyük oğluna mərhum atasının adını qoyub.

Beşincisi. İ.Ələsgər indiyə qədər Alməmmədlə Allahverdinin yaşlarını da düzgün göstərməyib. Məsələn, “Haqq aşığı Ələsgər” kitabında Alməmmədin

¹⁸³ Erm.Milli Arxivi, F.267, siy.1, saxlama vahidi 15.

1790-cı ildə Ağkilsə kəndində doğulduğunu və təxminən 1860-cı ildə elə orada da öldüyünü yazır¹⁸⁴. Müəllif “Sazlı-sözlü Göyçə” kitabında həmin rəqəmləri “redaktə” edərək, onları bir qədər geriyyə çəkir: “Şair Alməmməd məşhur Aşıq Ələsgərin atasıdır. O, təxminən 1800-cü ildə Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində anadan olmuşdur.

...Onun Ələsgər, Salah, Xəlil və Məhəmməd adlı dörd oğlu, Fatma və Qızxanım adlı iki qızı olmuşdur.

...Şair Alməmməd, təxminən, 1868-ci ildə vəfat etmişdir”¹⁸⁵.

Göründüyü kimi, İ.Ələsgər Alməmmədin yaşında da eyni mövqedən çıxış etmir. Ona görə də düşünə bilərik ki, babası Ələsgər kimi, Alməmmədin doğum və ölüm tarixlərini yazanda heç bir sənədə əsaslanmadığına görə, rəqəmləri təsadüfən, öz məntiqinə və ehtimallarına görə götürür və yanlışlığa yol verir. İ.Ələsgərin özü də bunu etiraf edir: “ Çox təəssüf ki, bu nəslin tarixi və qədim şəcərəsinə aid əlimizdə hələlik elə bir yazılı mənbə yoxdur.

Aşıq Ələsgərin oğlu Aşıq Talıbın və qardaşı oğlu Aşıq Nəcəfin dediklərinə görə, Ələsgərin babalarə “Arazın o tayından” gəlib Göyçədə məskunlaşmışlar”¹⁸⁶.

Təqdim etdiyimiz sənəddən həm də məlum olur ki, Ələsgər Alməmmədin böyük oğlu deyil. Onun özündən böyük Məhəmməd adında 10 yaşlı qardaşı var.

¹⁸⁴ İ.Ələsgər. Haqq aşığı Ələsgər. Bakı: 1999, s.12.

¹⁸⁵ İ.Ələsgər. Sazlı-sözlü Göyçə. Bakı: 2002, s.21.

¹⁸⁶ Ələsgər ocağı (Toplayanı və tərtib edən İ.Ələsgər). Bakı: 1991, s.3.

Sənəddəki birinci ailə isə Səhnəbanının ailəsidir. Göründüyü kimi, burada ailənin başçısı Novruz Məmmədali oğludur və onun beş qardaşı da var. Sonradan “Pullu Məhərrəm” deyilərək damğalanan Məhərrəm 40, Səhnəbanının gələcək həyat yoldaşı Mustafa isə 1 yaşındadır. Səhnəbanının atası Qurban isə 32 yaşı var.

Yuxarıdakı sənəddə Alməmmədin ailəsinin əvvəlki kameral siyahıda yaddan çıxıb yazılmadığı qeyd olunub. Həmin sənədə baxaq:

“NOVOBƏYAZİD QƏZASI, 1852-Cİ İL.

№11. AĞKİLSƏ KƏNDİ

3.4. Məhərrəm Məmmədali oğlu 30 y; Məhərrəmin qardaşı Kərim 13 y (ailədə 2 kişi və 1 qadın var).

4. --.Novruz Məmmədali oğlu 35 y; Novruzun oğlu Məhəmməd 6 y; Novruzun qardaşları: İbrahim 22 y; İmirza 20 y; Qurban 29 y (5 kişi, 3 qadın).

(Qeyd:Novruzla Məhərrəm bir ailədir).

14.14. Allahverdi Haxverdi oğlu 40 y; Allahverdinin oğlanları: Haxverdi 16 y; Kərim 7 y; Vəli 7 y (yeni siyahıyalmadan qabaq ölüb). (4/2).

Yoxlamanı həyata keçirdi: Quberniya katibi R.Ryazanov”¹⁸⁷.

Bu siyahıda diqqəti çəkən əsas fakt odur ki, Allahverdinin Vəli adında daha bir oğlu olub və qeyddə yazıldığı kimi, 1859-cu ildə keçirilən siyahıyaalmadan əvvəl öldüyünə görə həmin siyahıya düşməyib.

¹⁸⁷ Erm. Milli Arxivi, F.261, siy.1, sax.vah. 6.

Ən diqqət çəkən fakt isə iki siyahını müqayisə edəndə şəxslərin yaşlarında fərqlərin meydana çıxmasıdır. Bu sənədlərlə iş təcrübəmizdən deyə bilərik ki, bu cür fərqlər meydana çıxanda ən az etibar olunan sənəd 1852-ci ildə tərtib edilən sənəddir. Bu qeyri dəqiqliyi başqa mahallar üzrə tərtib edilmiş kameral siyahılarda da aşkar etmək mümkündür.

Bir şeyi də qeyd edək ki, şəxslərin sıra nömrəsinin iki rəqəmlə göstərilməsi o deməkdir ki, birinci rəqəm onun hazırkı sənəddəki sıra nömrəsi, ikinci rəqəm isə əvvəlki kameral siyahıdakı sıra nömrəsidir.

Allahverdi Haxverdi oğlunu 1842-ci ildə tərtib edilmiş kameral siyahıda da görürük:

**“GÖYÇƏ NAHIYƏSİNİN
KAMERAL TƏSVİRİ. 1842-ci il.
№6. AĞKİLSƏ KƏNDİ.**

İslam dininin şiə məzhəbinə mənsubdurlar, köçəri həyat tərzı sürürlər.

4.Məmmədalı Novruz oğlu 50 y; oğlanları: 1)Məhərrəm 30 y; 2)Novruz 25 y; 3)İbrahim 12 y; 4)İmirza 10 y; 5)Qurban 9 y; 6)Qasım 5 y; 7)Kərim 3 y;

10 xalvar əkin yeri, 2 xalvar buğda, 2 xalvar arpa əkini, 2 atı, 15 baş iribuynuzlu, 40 baş kiçikbuynuzlu mal-qarası var.

14.Allahverdi Haxverdi oğlu 30 y; oğlanları: 1)Haxverdi 6 y; 2)Vəli 3 y;

5 xalvar əkin yeri, 2 xalvar arpa əkini, 6 baş iribuynuzlu mal-qarası var.

Kənd əhalisini yoxlamağımızın nəticəsində burada 19 ailənin yaşadığı aşkar edildi, biz onlardan bir nəfər də olsa, gizlətmədik, əgər bu şəxslərdən başqa bir nəfər

belə aşkar edilsə, bilmədiyimizi bəhanə gətirməyərək, Rusiya dövlətinin qanunlarının bütün ciddiliyi qarşısında məsuliyyət daşıyıraq.

İmzalar: Ağababa İbrahim oğlu, Aşır Yusif oğlu, Həsən Vəli oğlu, Məmmədali Novruz oğlu, Qəmbər Mustafa oğlu, Səfər Əli oğlu və başqaları (ərəb əlifbası ilə imza ediblər).

Kollejski registrator: Aleksandr Korallov¹⁸⁸.

Alməmmədin ailəsi siyahıya düşməsə də, aydındır ki, o da qardaşı Allahverdi ilə bir yerdə yaşayırdı. Səhnəbanının babası Məmmədali Novruz oğlu ilə müqayisədə bu ailənin xeyli kasıb olduğu üzə çıxır. Ona görə də ehtimal edə bilərik ki, Alməmməd vergidən yayınmaq üçün adını siyahıya saldırmamışdır. Görünür, belə hallara tez-tez rast gəldiyinə görə, dövlət qeydiyyatçısı heç kimi siyahıyaalmadan gizlətmədikləri barədə kənd əhalisinin dilindən iltizam almağa məcbur olmuşdur.

1831-ci ilin kameral siyahısına görə Ağkilsə kəndində heç kimin yaşamadığı və Allahverdi və Alməmməd qardaşlarının Göyçə mahalının heç bir kəndində qeydiyyatla alınmadığı barədə yuxarıda qeyd etmişdik. Bu ailənin həmin vaxt harada yaşadığı barədə suallar yaranır.

İ.Ələsgər atası Talıbın və əmisi oğlu Nəcəfin söylədiklərinə əsaslanaraq babalarının “Arazın o tayından” gələrək əvvəlcə Ulaşıq kəndində yaşadıklarını, Göyçəyə oradan gəldiyini yazır¹⁸⁹.

¹⁸⁸ Erm, Milli Arxiv, F.93, siy.1, sax.vah.79.

¹⁸⁹ İ.Ələsgər. Haqq aşığı Ələsgər. Bakı: 1999, s.8.

Araşdırmalarımız nəticəsində məlum oldu ki, Ulaşıq kəndi Göyçə mahalı ilə qonşu olan Dərəçiçək mahalında yerləşirdi və 1831-ci ildə həmin kənddə qeydə alınan ailələrdən bir çoxu, o cümlədən Səhnəbanının babası Məmmədalı Novruz oğlu oğlanları ilə Ağkilsəyə doğrudan da həmin kənddən gəlirlər, amma Ələsgərin ailəsi onların arasında yoxdur.

Görnibasar mahalının 1831-ci ilə aid kameral siyahısında həmin mahalın Gilanlar kəndində etnik mənsubiyyəti qarapapaq göstərilən belə bir ailə var:

**“GÖRNİBASAR MAHALININ
KAMERAL TƏSVİRİ. 1831-ci il.
N49.GİLANLAR KƏNDİ.**

Qarapapaqlar

**26.Haxverdi Allahverdi oğlu 60 yaşında (onun
iki qızı); iki oğlu var: Tarverdi 20 y; Allahverdi 12
y”¹⁹⁰.**

Böyük ehtimalla, bu Aşıq Ələsgərin ailəsidir, amma Alməmmədin adına burada rast gəlmədiyimizə görə, tam əminliklə belə olduğunu deyə bilmirik. Göründüyü kimi, Haxverdi atasının adını oğluna qoyub. Yuxarıda yazmışdıq ki, Ələsgərin əmisi Allahverdi də atasının adını 1834-cü ildə doğulan oğluna qoymuşdu. Görünür, Haxverdi Allahverdi oğlu həmin ərəfədə ölüb.

Məlumat üçün deyək ki, Gilanlar kəndinin həmin siyahısındakı ailələrin 20-si milli tayfasına, 5-i qaraçorlulara, 1-i qarapapaqlara, 1-i birukilərə, 1-i də

¹⁹⁰ Erm.Milli Arxivi, F.90, siy.1, s.v. 95.

radikanlılara mənsub idilər. Göründüyü kimi, Haxverdi Allahverdi oğlunun ailəsi kənddə yaşayan yeganə qarapapaq ailəsi idi və 1834-1835-ci illərdə Göycəyə köçmüşlər. Ola bilsin ki, Haxverdi və Tarverdi Gilanlarda vəfat etmiş, Allahverdi və Alməmməd qardaşları bacılarını da götürüb qarapapaqların yeni məskunlandığı Ağkilsə kəndinə köçmüşlər.

Ağkilsə kəndinə aid əlimizdə olan sonuncu kameral təsvir 1873-cü ilə aiddir:

**“YENİ BƏYAZID QƏZASI,
AĞKİLSƏ KƏNDİ. 1873-cü il.**

1.1. Kərbəlayi Qurban Məşədi Məmmədali oğlunun dul qalmış arvadı Yetər 36 yaşında; oğlu Həsən 8 y; onların qardaşı və bacısı oğlu Mustafa Məhərrəm oğlu 15 y.

Ailədə 6 qadın var.

7.6. Allahverdi Haxverdi oğlu 59 y; üç oğlu var: Haxverdi 38 y (onun oğlu Mehdi 7 y); Kərim 34 y; Hüseyn 26 y (onun iki oğlu: Yolçu 6 y; Qərib 3 y).

Ailədə 2 qadın var.

9.6. Alməmməd Haxverdi oğlu 49 y; dörd oğlu var: Ələsgər 21 y; Salah 18 y; Xəlil 6 y; Məhəmməd 2 y.

Ailədə 3 qadın var.

23.17. Əli Molla Məhəmməd oğlu 44 y; iki oğlu var: Paşa 8 y; Hüseyn 1 y.

24.--Səfər Mustafa oğlu 70 y (Qazax qəzasının Tatlı kəndindən buraya köçüb); iki oğlu var: Kərim 30 y (onun oğlanları: Rəhim 4 y; Şərif 2 y; Namaz 1 y); Musa 20 y.

Kameral siyahını tərtib etdi: Novobayazid qəza rəisi vəzifəsini icra edən Ostaşev¹⁹¹.

Dəqiqliyi şübhə doğurmayan bu sənədi qəza rəisi vəzifəsini tutan Ostaşev imzalamışdır.

Ələsgərin ailəsi 9-cu sıradadır. Burada onun atası Alməmməd Haxverdi oğlunun 49 yaşında olduğu göstərilir. Dörd oğlu var: Ələsgər 21, Salah 18, Xəlil 6, evin sonbeşik oğlu Məhəmməd isə 2 yaşındadır. Başqa sözlə, sənədin tərtib edildiyini göstərən 1873 rəqəmindən onların yaşlarını çıxsaq, məlum olur ki, Alməmməd kişi 1824-cü, Ələsgər 1852-ci, Salah 1855-ci, Xəlil 1867-ci, Məhəmməd isə 1871-ci ildə doğulmuşlar.

Buradan həm də məlum olur ki, Alməmmədin 1849-cü ildə doğulan və 1859-cu ilin kameral siyahısında 10 yaş olduğu göstərilən böyük oğlu Məhəmməd vəfat etmiş və Alməmməd sonuncu oğluna onun adını qoymuşdur. Ehtimal edə bilərik ki, Məhəmməd 1867-1871-ci illər arasında ölmüşdür, çünki 1867-ci ildən əvvəl vəfat etsəydi, Alməmməd yəqin ki, 1867-ci ildə doğulan oğlunun adını Xəlil yox, Məhəmməd qoyardı. Alməmmədin ailəsindəki 3 qadın isə aydındır ki, Zarzebil kəndindən olan həyat yoldaşı Pərizad və qızları Fatma ilə Qızxanımdır.

Siyahıda Alməmmədin böyük qardaşı Allahverdinin üç oğlunun və üç nəvəsinin də adlarını görürük. Hələlik aydınlaşdırmağa ehtiyacı olan məsələ də Allahverdinin ailəsi ilə bağlıdır. Niyə bu qədər varisləri olduğu halda İ.Ələsgər indiyə kimi onu Alməmmədin qardaşı yox,

¹⁹¹ Erm.Milli Arxivi, F.227, siy.1, sax.vah.20

atası kimi təqdim edib? Burada iki hal ola bilər: ya Allahverdinin bütün nəslı qırılıb və İ.Ələsgərin tədqiqat apardığı dövrdə onun nəslindən heç kim yaşamadığına görə yaddaşlardan silinib və İ.Ələsgər onu səhvən Ələsgərin babası hesab edib, ya da qohumluq əlaqələri zəifləyib və sadəcə olaraq Allahverdinin törəmələri haqqında heç nə bilməyib. Qeyd edək ki, Aşıq Ələsgərin ustadı Aşıq Alının ailəsi haqqında da bu cür hadisə baş vermişdir, onun əmisi Nəbinin ailəsi haqqında indiyə qədər heç bir məlumat verilmir.

Sonuncu sənəddə Səhnəbanının ailəsi ilə bağlı daha maraqlı məlumatlar üzə çıxır. Bu sənəddən məlum olur ki, İ.Ələsgər Aşıq Ələsgərin bioqrafiyasını **“Ələsgərlə Səhnəbanı”** dastanına əsaslanaraq yazmışdır. Ələsgərin rəsmi bioqrafyası dastanla o qədər iç-içə keçmişdir ki, dastanın bioqrafiyadan, yoxsa bioqrafıyanın dastandan təşəkkül tapmasını aydınlaşdırmaq qeyri-mümkün görünür, ən azı indiyə qədər belə görünürdü. Yuxarıdakı sənədin köməyi ilə əslində həmin dastanın motivlərini, onun həyatla nə qədər əlaqəli olub-olmadığını müəyyən edə bilirik.

Əvvəlcə dastanda yer alan hadisələri yığcam şəkildə ifadə etməyə çalışaq.

Böyük külfət sahibi-dörd oğul və iki qız atası olan Alməmməd kişi 14 yaşına çatmış böyük oğlu Ələsgəri Kərbəlayi Qurban adlı rəhmdil bir adama (İslam müəllim onu aşağılayaraq “Kərbəlayi Qurban adlı birisinə” yazır¹⁹²) nökrə verir, Qurban onunla mülayim davranır, Ələsgəri incitmir, öz doğma övladı kimi münasibət gös-

¹⁹² İ.Ələsgər. Haqq aşığı Ələsgər”. Bakı: 1999, səh.14.

tərir. Sonrakı nəşrlərdə isə müəllif hadisəni başqa cür təqdim edir: “Ailənin böyük uşağı olan Ələsgər 14-15 yaşına çatanda kəndlərində Kərbəlayı Qurban adlı birisi Alməmmədin yanma gəlib, onu dilə tutmuş, köməksiz olduğundan şikayətlənmiş, bir neçə il Ələsgərin onlara kömək etməsini xahiş eləmişdi”¹⁹³. Onun evində 4 il qulluq edən Ələsgər Kərbəlayı Qurbanın gözünün ağı-qarası bircə qızı və yeganə övladı olan Səhnəbanı ilə sevişir, bundan xəbər tutan Kərbəlayı Qurbanla onun arvadı da bu işə könüldən razı olurlar, amma onun qardaşı, “Pullu Məhərrəm” adlı zalım və əzəzil bir nəfər bu işi pozur, Səhnəbanını zorla oğlu Mustafaya alır, nakam məhəbbətdən çox pərişan olan gənc Ələsgər dərdsini misralara tökür, şairliyə başlayır, bunu görən Alməmməd onu Göyçənin məşhur aşığı Alının yanına aparıb şəyirdliyə qoyur (bəzi variantlarda Alının da Alməmməddən Ələsgəri şəyirdliyə götürmək üçün xahiş etdiyi uydurulur), Ələsgər ona beş il şəyirdlik edir, aşiq sənətinin sirlərinə mükəmməl yiyələnir, bədxah insanların təhriki ilə onunla deyişən ustasını məğlub edir və ondan ayrılaraq müstəqil aşığılığa başlayır, bütün təkidlərə baxmayaraq, Kəlbəcərin Yanşaq kəndindən Nəbi adlı adamın qızı, Kərbəlayı Zeynalın gözəl bacısı Anaxanımı görüb sevənə qədər 41 yaşına qədər evlənmir.

İndi dastanda yer alan Səhnəbanı və ailəsinin real həyatla nə dərəcədə əlaqəli olub-olmadığına baxaq.

Səhnəbanının ailəsi sənəddə 1-ci ailə kimi qeyd edilib. Əvvəlcə ondan başlayaq ki, siyahıdakı yeri bu ailənin Ağkilsə kəndində tutduğu yüksək mənəbdən

¹⁹³ Aşiq Ələsgər. Əsərləri. Bakı, 2004, I c., səh.4.

xəbər verir. Həyatda olmayan Kərbəlayi Qurbanın dul qalmış arvadı 36 yaşlı Yetər indi bu ailənin başçısıdır. (Bu ailənin əhəmiyyətini sübut edən bir cəhət də Yetərin adının göstərilməsidir. Çünki bu cür sənədlərdə ailə başçısı ölmüş digər ailələr üçün ailədəki oğlan uşağını – yaşı kiçik olsa belə, – ailə başçısı kimi yazırdılar). Məhərrəmin oğlu Mustafa da bu ailənin üzvləri arasındadır və “kürəkən” kimi yox, **“onların (yəni Kərbəlayi Qurbanla Yetərin) qardaşı və bacısı oğlu”** kimi qeyd edilib (*rusca «их племянник»*). Bu isə o deməkdir ki, Mustafa təkcə Kərbəlayi Qurbanın qardaşı oğlu deyil, həm də Yetərin bacısı oğludur. Siyahıda Məhərrəmin ailəsinin yer almaması, eləcə də Kərbəlayi Qurbanın ailəsində 6 qadının olması göstərir ki, Kərbəlayi Qurban kimi Məhərrəm də həyatda yoxdur, hər iki qardaş hansısa səbəbdən vəfat edib və onların ailələri, iki bacı öz uşaqları ilə Kərbəlayi Qurbanın evində yaşayırlar, Yetər də bu ailənin başçısıdır. 15 yaşlı Mustafa Məhərrəm oğlu ailədə ən böyük kişidir və hələ Səhnəbanı ilə evlənməyib. Əks halda **“onların kürəkəni”** yazılmalı idi. Yaşını bilmədiyimiz Səhnəbanı da həmin 6 qadından biridir. Əgər deyildiyi kimi Ələsgər 14-15 yaşında Kərbəlayi Qurbanın evində xidmətə başlayıb 4 ildən sonra, yəni 18-19 yaşlarında, sənədin tərtib edildiyi tarixdən 3 il qabaq o evdən ayrılıbsa, o vaxt Mustafanın cəmi 12 yaşı varmış və nə onun, nə də Səhnəbanının evlilik vaxtı deyilmiş. 1873-cü ildə Səhnəbanı da, Ələsgər də hələ subay olduqlarına görə, bu məhəbbət qarşılıqlı olmuşdusa, Ələsgərin onu götürüb qaçmaq imkanı da vardı. Amma bu məhəbbətə kölgə salmaq niyyətimiz olmadığına görə, hesab edək ki, məhəbbətinin qarşılıqsız qalması səbəbindən deyil,

yanarmış şəraitə görə Ələsgər Səhnəbanıya qovuşa bilməyib.

Məsələ burasındadır ki, sənəddən də göründüyü kimi, başsız qalmış iki ailənin idarə olunması üçün Mustafanın Kərbəlayi Qurbanın qızı Səhnəbanı (yaxud da başqa qızı vardısı, onunla) ilə evlənməsi yanarmış vəziyyətdə ən məntiqli yol idi.

Dastan variantında və Ələsgərin rəsmi bioqrafiyasında Kərbəlayi Qurbanla Yetərin oğlan övladının olmadığı və bu səbəbdən də Ələsgəri Səhnəbanı ilə evləndirib onu özlərinə oğul etmək niyyətlərindən bəhs edilir. Halbuki, siyahı bu versiyanı da təkzib edir-məlum olur ki, Ələsgər 7 il əvvəl o evə qədəm qoyanda Kərbəlayi Qurbanın Həsən adında 1 yaşında oğlu var idi. Göründüyü kimi, Ələsgərin bioqrafiyasının əsasən “Ələsgərlə Səhnəbanı” dastanından qaynaqlandığı, buradan da xeyli yanlışlıqların, Böyük Ustadın həyatı haqqındakı məlumatların tamamilə təhrif edildiyi meydana çıxır.

Əlbəttə, dastan yaradıcılığı şifahi xalq ədəbiyyatına mənsub olduğuna və dastanı söyləyən hər bir aşiq onu öz variantında danışdığına görə, ona ciddi tələblər qoymaq olmaz, amma rəsmi bioqrafiya başqa məsələdir və aşığın həyat və yaradıcılığının araşdırıcılarının məsələyə bu cür yanaşması təəssüf doğurur.

Burada Səhnəbanı ilə bağlı bir məsələni də qeyd etmədən keçmək olmaz. Məlum olduğu kimi, bir sıra sözlərin tələffüzündə “k” səsi başqa bir samitin qarşısında yumşalır və başqa cür tələffüz edilir. Məsələn, “təklə” sözü şəklini dəyişərək “təhlə”, “təknə” sözü isə “təhnə” kimi tələffüz edildiyi kimi, Səkinə adı da həm “i” səsi atılaraq, həm də “k” səsi bəzən “y”, bəzən də “h” kimi tələffüz edilir: “Səynə” və “Səhnə”. Dilçilikdə

bu hadisəyə “**assimilyasiya**” deyirlər. Ona görə də Səhnəbanı adındakı “Səhnə”-nin Səkinə olduğunu görmək çətin bir məsələ deyil. “Banı” isə “banu” sözü-nün təhrif edilmiş formasıdır. Beləliklə, Səhnəbanının əsil adının **Səkinə Banu** olduğu aydınlaşır, həm də adındakı “banu” sözü bu ailənin yüksək mənəbindən xəbər verir.

Yetərin 36 yaşında olması onun 1837-ci ildə doğulduğunu göstərir. Əgər Ələsgərin 1821-ci ildə doğulduğunu qüvvədə saxlasaq, onda 1824-cü ildə doğulan atası Alməmməddən 3 yaş, sevdiyi qızın anasından isə 16 yaş böyük olardı, bu isə, əlbəttə absurddur.

Bu sevgi macərasını xeyli pafosla qələmə alan xalq şairi O.Sarıvəlli Səkinəbanunun anası Yetərə təmtəraqlı bir ad da uydurub: “Kərbəlayi Qurbanın özünə yetik varı-dövləti olsa da, övladdan kasıb idi. Gözünün ağı-qarası Səhnəbanı adlı bircə qızı vardı. Qurban kişi ilə **Saray xanımın** oğulları olmadığından, həmişə dərdləşir, xiffət çəkərmişlər... Ələsgər və Səhnəbanı bir-birlərini ürək-dən, təmiz bir eşqlə sevirdi. Cavanların bu mehriban-lığından, Qurban kişinin ailəsi narazı deyildi. Lakin bu əhvalatdan narazı qalanlar vardı...”

Köhnə dünyada iş, əmək adamlarının-çobanın, nökrin, muzdurun əlindən bircə sevmək, gizli sevməkdən qeyri qalan bütün haqqı, ixtiyarı alınmışdı. Yox, əslində onlara sevmək ixtiyarı da verilməmişdi”¹⁹⁴

Bu ad o qədər qondarma alınıb ki, nə İ.Ələsgər, nə də Aşıq Ələsgər haqqında yazan başqa müəlliflər onu ciddi qəbul etməmiş və öz yazılarında bu adı çək-məmişlər.

¹⁹⁴ O.Sarıvəlli. Qüdrətli şair, ustad sənətkar. Bakı, 1971, səh.14.

“Ələsgərlə Səhnəbanı” dastanında aşığın əmisi qızı kimi təqdim edilən Zöhrənin atasının – Ələsgərin əmisinin adının çəkilməməsi təsadüfdürmü? İnanmaq çətindir. Çünki Zöhrənin atası Allahverdinə Ələsgərə baba etdiklərinə, Alməmmədin isə başqa qardaşının olmadığına görə, nə dastanda, nə də tərcümeyi-halda Ələsgərin əmisinin haqqında bir kəlmə də yazılmır və deyilmir. Belə olan halda, Zöhrəni onun əmisi qızı kimi təqdim etmək həm dastanın, həm də biografiyanın qüsuru kimi üzə çıxır. Yəqin Allahverdinə Alməmmədin “ata”sına çevirəndə bunu nəzərə almayıblar.

Ələsgərin dostu kimi təqdim olunan Paşanı da Kameral siyahıda görürük. Bu, siyahıda **23 nömrəli ailə kimi qeyd olunan Alı Molla Məhəmməd oğlunun 8 yaşlı oğlu Paşadır**, kənddə başqa Paşa yoxdur və onu səhv salmaq mümkün deyil. Ona görə də Səkinəbanunu sevən vaxtlarda Ələsgərin Paşa ilə dostluğundan bəhs etmək doğru deyil. Ola bilsin ki, yetkinlik yaşlarında Paşa Ələsgərlə dostluq edib, amma dediyimiz kimi, dastanın əhatə etdiyi dövrdə Paşa sadəcə olaraq Ələsgərin buyuruqlarını yerinə yetirən üzüyola uşaq ola bilərdi. Ələsgər Kərbəlayi Qurbanın evindən 18 yaşında ayrılanda Paşanın cəmi 5 yaşı vardı. 18 yaşlı cavanla 5 yaşlı uşağın dostluğundan danışmaq, təbii ki, ciddi məsələ deyil.

İ.Ələsgər “Haqq aşığı Ələsgər” kitabında yazır: “Ələsgər kiçik yaşlarından saza-sözə böyük maraq göstərmişdir. Bu barədə onun yaxın dostu və həmkəndlisi olan Məşədi Paşa deyirdi: –“Mən aşıq məclislərinə həmişə Ələsgərlə bərabər gedirdim. Aşıq məclislərinin birini də buraxmazdıq. Mən və qalan uşaqlar axşamdan aşığın söhbətinə bir qədər qulaq asandan sonra yuxumuz

gələrdi, yatardıq. Ələsgər məni oyadanda görərdim ki, aşiq söhbəti qurtarıb. Səhər tay-tuşlarımız bir yerə toplaşanda, xahiş edərdik ki, Ələsgər axşamkı nağılı (dastanı-İ.Ə.) danışsın. O bizim xahişimizi yerə salmazdı, danışardı. Ələsgər bir nağıla iki-üç dəfə qulaq asandan sonra sözlərini də yadında saxlayardı”¹⁹⁵.

İ.Ələsgər Məşəd Paşanın 1940-cı ildə 115-120 yaşlarında vəfat etdiyini yazır. Amma bizim təqdim etdiyimiz sənəddən aydın oldu ki, Paşa 1865-ci ildə doğulub və 1940-cı ildə vəfat edərkən 75 yaşında olub.

Məsələnin digər tərəfi isə bu aşiq dastanlarına dostların birgə qulaq asması haqqındakı uydurmadır, əgər bunu rəhmətlik Məşədi Paşa özü uydurubsa, öz əhəmiyyətini qabartmaq üçün belə edib. Ələsgər uşaq-yeniyetmə vaxtlarında-tutaq ki, 14-15 yaşlarında aşıqlara qulaq asmağa gedərkən, Paşanın 1-2 yaşı vardı və onların bu dastan gecələrinə birlikdə getməsinin uydurma olduğu göz qabağındadır. Paşanın özü 14 yaşına çatanda isə Ələsgərin artıq 27 yaşı vardı və özü məclis qurub dastan danışır... Paşanın dastanlara qulaq asarkən yuxuya getməsinə inanmaq olar: o vaxt 1-2 yaşında olan balaca Paşa aydındır ki, anasının qucağında yatırmış...

Aşiq Ələsgərin ana tərəfi barədə istər İ.Ələsgər, istərsə də başqa tədqiqatçılar həddən artıq xəsisliklə yazırlar. Bu barədə indiyə qədərki bilgilərimiz ondan ibarət idi ki, Alməmməd Ağkilsə kəndi ilə qonşu olan Zarzebil kəndindən Abbas adlı bir adamın Pərizad adlı qızı ilə evlənmiş, onların 4 oğlu və 2 qızı dünyaya

¹⁹⁵ İ.Ələsgər. Haqq aşığı Ələsgər. Bakı:1999, s.13-14.

gəlmişdir. Ələsgərin Molla Əhməd adında dayısının da olduğu yazılır.

Bu barədəki boşluğu doldurmaq, digər tərəfdən də Ələsgərin doğum tarixi ilə bağlı ortaya çıxartdığımız 1852-ci il rəqəminin onun ana tərəfdən olan qohumları ilə nə dərəcədə uyğun gəlib-gəlmədiyini müqayisə etmək üçün böyük Ustadın ana tərəfdən olan qohumlarını da üzə çıxarmaq qərarına gəldik və buna müvəffəq olduq.

Adətən, nəsil şəcərəsini dəqiqləşdirəndə bizə ən yaxın olan tarixdən başlayıb əvvəlki tarixə doğru irəliləyirdik. Həmin prinsipi ümumən bu dəfə də gözlədik, amma 1886-cı ilin deyil, 1873-cü ilin Kameral təsvirindən başlamaq qərarına gəldik, çünki 1886-cı ilin Kameral təsvirində məlumatlar dağınıqdır.

**“NOVOBƏYAZİD QƏZASININ KAMERAL
TƏSVİRİ. 1873-cü il.
ZARZEBİL kəndi**

5.3.Cəlil Məşədi Abbasəli oğlu 39 yaşında; oğlanları: Piri 7 y; Qasım 3 y.

Cəlilin qardaşları: Əhməd 29 y; Bayram 22 y

Ailədə 5 qadın var”¹⁹⁶.

Buradakı 29 yaşlı Əhməd Aşıq Ələsgərin dayısı Molla Əhməddir, 1844-cü ildə anadan olub və Ələsgərdən cəmi 8 yaş böyükdür. Ələsgərin böyük dayısı Cəlil 1834-cü ildə anadan olub və Ələsgərdən 18 yaş böyükdür. Onların balaca qardaşı Bayram isə 1851-ci ildə doğulub

¹⁹⁶ Erm.Milli Arxivi, F.267, s.1, s.v. 23.

və məşhur bacısı oğlundan cəmi bir yaş böyükdür. İndi fərz edək ki, Ələsgər əvvəllər hesab edildiyi kimi 1821-ci ildə doğulub. Bu halda böyük dayısından 13, ortancıl dayısı Molla Əhməddən 23, kiçik dayısı Bayramdan isə 31 yaş böyük olacaqdı!

Siyahıdan göründüyü kimi, Ələsgərin artıq həyatda olmayan babasının da adı Abbas yox, Abbasəlidir, o həm də Məşədi olub.

Bu ailənin adı 1842-ci ilin Kameral siyahısında da var:

**“GÖYÇƏ NAHIYƏSİNİN
KAMERAL TƏSVİRİ. 1842-ci il.
N43.ZARZEBİL kəndi.**

Qarapapaqların boşcalı tayfası.

17.Abbasəli Hüseyn oğlu 41 y; oğlu Cəlil 6 y.

7,5 xalvar əkin yeri, 2 xalvar buğda, 1 xalvar arpa, 0,5 xalvar kətan əkini, 3 atı, 15 baş iribuynuzlu və 50 baş xırdabuynuzlu heyvanı var”¹⁹⁷.

Göründüyü kimi, Aşıq Ələsgərin 1801-ci ildə anadan olan babası Abbasəli Hüseyn oğlu kifayət qədər dövlətli adam olub və sonradan Məşhəd ziyarətinə gedib. Əgər həmin dövrdə işlədilən ərazi vahidi xalvarın 1,6 ha olduğunu nəzərə alsaq, Abbasəli Hüseyn oğlunun 12 ha əkin yeri, 3 atı və xeyli mal-qarası vardı. Əvvəlki sənədlərlə tanışlığımız Ələsgərin ailəsinin xeyli yoxsul olduğunu göstərirdi.

¹⁹⁷ Göyçə mahalının Kameral təsviri. 1831-ci və 1842-ci illər (Tərcümə, tərtib və ön sözün müəllifi N.Əhmədli). Bakı: 2017, s.185-186.

Onu da qeyd edək ki, zarzebillilər də ağkilsəlilər kimi qarapapaqların *boşçalı* (bu söz hazırda *“borçalı”* şəklində işlədilir) tayfasına mənsub idi, yəni Aşıq Ələsgər həm ata, həm də ana tərəfdən qarapapaqdır.

Bu ailə Göyçə mahalının 1831-ci ilə aid Kameral siyahısında da var:

**“GÖYÇƏ MAHALININ
KAMERAL TƏSVİRİ. 1831-ci il.
N46.ZARZEBİL kəndi.**

Qarapapaq tayfası.

26.Abbasəli Hüseyn oğlu 30 y (onun arvadı və iki qızı)¹⁹⁸.

Abbasəli Hüseyn oğlunun burada adı yazılmayan qızlarından biri Ələsgərin anası Pərizad, digəri isə Aşıq Ələsgərin böyük oğlu Bəşirin öldürdüyü Molla Rəhimin anası, Ələsgərin xalasıdır. Göründüyü kimi. Abbasəlinin qızları oğlanlarından əvvəl doğulub. O vaxtlar qızlar adətən tez ərə getdilkərindən, Ələsgərlə dayılarının arasında yaş fərqi də o qədər böyük olmayıb. Alməmmədin böyük oğlu Məhəmmədin 1849-cu ildə doğulduğunu yuxarıda yazmışdıq. Bu o deməkdir ki, Ələsgərin anası Pərizad 1824-cü ildə doğulan atası Alməmmədlə 1848-ci ildə ailə qurub. Əgər o vaxt Pərizadın təxminən 18 yaşında olduğunu qəbul etsək, deməli o 1830-cu ildə doğulub və kiçik bacıdır, Molla Rəhimin anası ondan böyük imiş.

¹⁹⁸ Göyçə mahalının Kameral təsviri. 1831-ci və 1842-ci illər (Tərcümə, tərtib və ön sözün müəllifi N.Əhmədli). Bakı: 2017, s.89.

1801-ci ildə doğulan Abbasəli Hüseyn oğlunun 1873-cü ilin Kameral siyahısında olmaması, onun 72 yaşına çatmadan öldüyünü göstərir.

Abbasəli Hüseyn oğlunun ailə şəcərəsini 1886-cı ilə aid Kameral siyahı ilə tamamlayaq:

**“NOVOBƏYAZİD QƏZASI. 1886-cı il.
ZARZEBİL KƏNDİ.**

5.5.Piri Cəlil oğlu 21 y; qardaşı Qasım 15 y;
Pirinin əmisi Əhməd Məşədi Abbasəli oğlu 42 y;
onun oğlanları: Əli 6 y; Vəli 8 aylıq.

Ayrılan ailələr:

47.5.Bayram Məşədi Abbasəli oğlu 35 y: oğlanları:
Əli 6 y; İsa 4 aylıq”¹⁹⁹.

Göründüyü kimi, böyük qardaş, 1873-cü ilin Kameral siyahısında 39 yaşında qeydə alınan Cəlil yoxdur, aydındır ki, 52 yaşına çatmadan vəfat edib.

Zarzebil kəndinin 1852-ci və 1859-cu illərə aid kameral təsvirləri hələlik əlimizdə olmadığından, ailənin başçısı Abbasəli Hüseyn oğlunun neçə il yaşadığını, nə vaxt Məşhəd ziyarətində olduğunu bilməsək də, Aşıq Ələsgərin həm ata, həm də ana tərəfdən təxminən 250 illik şəcərəsini oxuculara təqdim etdik. ***Bu şəcərələrdə Aşıq Ələsgərin qohumlarının göstərilən yaşı bir-biri ilə uyğun gəlir və onun 1852-ci ildə doğulması heç bir şübhə doğurmur.***

Nəvəsi və tədqiqatçısı İ.Ələsgər isə özünün dediyi kimi heç bir sənədə-sübuta əsaslanmadan Aşıq Ələsgər

¹⁹⁹ Erm.Milli Arxivi, F.93. s.1. s.v. 21.

üçün fantastik bir şəcərə uydurmuşdur: “Alməmmədin atasının adı Allahverdi, onun da atasının adı Talıbxan imiş (Ankarada 1987-ci ildə nəşr olunan “Göyçəli Aşıq Ələsgər” kitabının soñ səhifəklərindəki, bizim tərtib etdiyimiz şəcərədə də göstərilmişdir). Onlardan əvvəlki babalarının adları ardıcıl olaraq məlum deyildir. Təhməz (bəlkə də Təhmas-İ.Ə.), Əbdüləzim, Heydər adlı ulu babaları olduğunu da söyləyirlər. Onlar şah nəslinə mənsub imişlər.

Belə qeyri-rəsmi söhbətlər bu nəslin Səfəvilər sülaləsinə bağlılığı ehtimalını yaradır”.²⁰⁰

İnsan təxəyyülü, doğrudan da sərhəd tanımazmış...

Aşıq Ələsgərlə bağlı ciddi təhriflərdən birinin müəllifi də professor Q.Namazovdur.

O, “Ozan-aşıq sənətinin tarixi” adlı kitabında yazır: “XIX əsrin görkəmli rus şairi və jurnalisti, “Kavkazskiy vestnik” jurnalının redaktoru Y.N.Polonski 1849-cu²⁰¹ ilin yayında Tiflisin 40 kilometrliyində Dəmirçi Həsənli kəndində olmuşdur. (O, azərbaycanlı kəndinə nə üçün gəldiyi haqqında məlumat vermir). Şair alaçıqda dincəldiyi vaxt qonşuluqda musiqi səsi eşidir.”Sakit-sakit şikayətlənib ürəkləri yaxan bir nəğmə” qeyri-iradi olaraq onu qaldıraraq özünə cəlb edir. O, gənc bir azərbaycanlı²⁰² aşığına özünün dediyi kimi qulaq asır və sənətinə çox yüksək qiymət verir. O, Trapavan gölünün sahilindəki azərbaycanlı kəndində Aşıq Ələsgəri ikinci dəfə gördü-

²⁰⁰ Ələsgər ocağı (Toplayanı və tərtib edəni İ.Ələsgər). Bakı: 1991, s.3.

²⁰¹ Prof. Q.Namazov hadisənin tarixini səhv salmışdır. Həmin hadisə 1849-cu ildə yox, 1847-ci ildə baş vermişdir.

²⁰² Hadisənin təsvir edildiyi vaxtlarda indiki “azərbaycanlı” ifadəsi sadəcə olaraq mövcud deyildi, həmin əhali də qarapapaq türkləridir.

yünü də çox səmimi qeyd edir. “20-dən çox tatar Ələsgəri dövrəyə alıb yaşıl otun üstündə bardaş qurub əyləşmişdilər. Onlar Ələsgəri çox böyük təntənə və məftunluqla dinləyirdilər”. Y.N.Polonski yazır ki, Ələsgər “Əsli və Kərəm” dastanını çox yanıqlı bir dillə danışdı. Dastan Polonskiyə böyük təsir etdiyindən, Kərəmin yandığı səhnəni və Ələsgərin onu dərin kədərlə danışmasını şair çox diqqətlə və həssaslıqla təsvir etmişdir”²⁰³. Qara müəllim bu Ələsgərin göyçəli Aşıq Ələsgər olduğuna əmindir və Ələsgərin nəvəsi və tədqiqatçısı olan İ.Ələsgər də onun bu fikrini təkrarlayır və Qara müəllimin bu fikri hələ 1964-cü ildə “**Azərbaycan müəllimi**” qəzetində çap etdirdiyini qeyd edir

Professor adı çəkilən məqaləsində xeyli yanlışlıqlara yol vermişdir.

Əvvəla, Y.Polonski Trapavan gölünün sahilində aşıq məclisini 1849-cu ildə deyil, 1847-ci ildə görmüşdür. Həmin əhvalatı 2 il sonra, 1849-cu ildə qələmə aldığı “Sayat Nova” adlı məqaləsində təsvir etmiş və Tiflisdə çıxan “Kavkaz” qəzetinin 1851-ci il 1-ci və 2-ci nömrələrində dərc etdirmişdir.

İkincisi. Y.Polonski adını birinci dəfə Ələsgər, ikinci dəfə Əli yazdığı aşığı ikinci dəfə gördüyünü, onun göyçəli və ya ağkilsəli olduğunu yazmır.

Üçüncüsü, Y.Polonski əhvalatın baş verdiyi yerlərə səfərinin məqsədini dostu Orlova yazdığı məktubda təsvir etmişdir. O vaxt “Kavkazski vestnik” qəzetində işləyən şair Y.Polonskini Borçalı qəzasına statistik məlumatlar toplamaq üçün göndərmişdilər və

²⁰³ Q.Namazov. Ozan-aşıq sənətinin tarixi. Bakı: 2013, s.302-303.

xidməti vəzifəsini yerinə yetirərkən həmin hadisənin şahidi olmuşdu.

Dördüncüsü, əgər Aşıq Ələsgər həтта 1821-ci ildə doğulsaydı belə, hələ Göyçənin özündə yaxşı tanınmayan 26 yaşlı Ələsgərin Göyçədən xeyli uzaq bir yerdə, Y.Polonskinin təsvir etdiyinə görə, gecə vaxtı məclis qurmasından danışmaq qeyri-ciddi məsələdir.

Altıncısı, Polonskinin səfər etdiyi Borçalı nahiyyəsində də qarapapaqlar yaşayırdı, onların arasında aşılıq edən xeyli adamlar vardı və təbii ki, Ələsgər adında aşiq da ola bilərdi. Heç bir fakta, dəlilə, sübuta söykənmədən, aşılıq edən hansısa Ələsgərin Göyçəli Aşıq Ələsgər olduğunu iddia etmək qeyri-elmi və gülüncdür.

Yeddincisi, Y.Polonski həmin aşığı toyda görsəydi, onun məhz Göyçəli Ələsgər olduğuna inananlar iddia edə bilərdilər ki, 26 yaşlı Ələsgəri uzaq Gürcüstana toya dəvət eddiblər və Y.Polonski də onu toyda görüb. Y.Polonskinin təsvir etdiyi əhvalat isə, Trapavan gölünün yaxınlığında, gecənin qaranlığında və 20-yə yaxın tatarın əhatəsində baş verir. Bu versiyanın tərəfdarları doğrudanmı inanırlar ki, ağılsəli Aşıq Ələsgər bu cür yerdə bu cür məclis apara bilərdi?

Nəhayət, Aşıq Ələsgər Polonskinin təsvir etdiyi hadisədən 5 il sonra dünyaya gəlmişdir.

Aşıq Ələsgər haqqında indiyədək mövcud olan ziddiyyətli məqamlardan biri də onun savadlı olub-olmaması, yazı-pozu bilib-bilməməsi haqqındakı mübahisələrdir.

Bəzi müəlliflərin Aşıq Ələsgərin yazı-pozu bilməsini yazması İslam Ələsgərin qəzəbinə və tənqidinə səbəb olmuşdur. Bu məsələdə qərar verə

bilmək üçün əlbəttə, ilk növbədə onun 1979-cu ildə haqqın rəhmətinə qovuşan oğlu Aşıq Talib şahidlik edə bilərdi. Əgər rəsmi bioqrafiyasına inansaq, Aşıq Talib 1877-ci ildə anadan olub və atası rəhmətə gedəndə onun 49 yaşı olub. 49 yaşındakı adam isə sözsüz ki, atasını və onun qabiliyyətini yaxşı yadında saxlamalıdır. Çox güman ki, babasının yazı-pozu bilməməsində israr edən İslam müəllim də bu məsələdə atasına istinad edir.

Aşıq Talibin şahidliyini qəbul edib-etməmək də hər kəsin öz işidir, haqqıdır, amma əksini sübut etmək üçün ortaya ciddi arqumentlər qoymaq lazımdır. Bu arqumentləri isə birinci növbədə, aşığın və onun mühiti haqqındakı xəsis məlumatlar və onun öz zəngin və təkrarsız yaradıcılığı verir. Əvvəlcə yaradıcılığına müraciət edək.

“Bu dünyada üç şey başa bələdir” misraları ilə başlayan ustadnaməsi

Ələsgəri qılma məhrumi-didar,

Tərəhhüm et mənə bir busə, ey yar.

Üç hərflə ismin eylədim aşkar:

Biri “kaf”dır, biri “lam”dır, biri “sad”,-deyir.

Kaf, lam, və sad bizim “k”, “l” və “s” kimi tanıdığımız hərflərdir və filoloqlar bu sözü **“Gilas”** kimi oxuyurlar. Həmin 3 hərflə “Gilas” sözündəki samit hərflərin adlarıdır. Məsələ burasındadır ki, Ələsgər nəinki ərəb əlifbası ilə sözləri oxuya bilir, hətta bu hərflərin qrammatik olaraq necə adlandırılmasını da gözəl bilirmiş. Başqa çox mühüm cəhət isə ondan ibadətdir ki, bizim “s” kimi oxuduğumuz hərflə təkcə “sad” deyil, bu hərflə ərəb əlifbası ilə 3 cür yazılır ki, onlardan biri “sin”,

digəri isə “se”dir. Məsələ burasındadır ki, tərkibində “s” hərfi olanda ərəb əlifbasındakı bu 3 hərfdən ürəyin istədiyini yazma bilməzsən, dəqiq bilməlisən ki, bu söz “se”, “sin” və yaxud “sad” hərflərinin hansı ilə yazılır. Ələsgər isə Gilas sözündəki “s”nin başqa 2 variantdan biri ilə deyil, məhz “sad” la yazıldığını bilən savadlı adam imiş!

Hərçənd biz Ələsgərin nəzərdə tutduğu qadın adının **“Gilas”** deyil, **“Külüs”** olduğu qənaətinəyik. Əsasən Naxçıvanda rast gəlinən bu qadın adını folklorşünaslar bilmədiklərinə görə, Gilas süzünün üstündə durublar.

Ustad başqa bir dodaqdəyməzində deyir:

***Ələsgərin xətti çıxdı, çal indi,
“Hey”i “yey”ə, “dal”ı “rey”ə çal indi.
Hərçayının kəlləsindən çal indi,
Çal çəngəlin, çək ciyərin çata-çat.***

Buradakı “hey”, “yey”, “dal” və “rey” ərəb əlifbasındakı “h”, “y”, “d” və “r” hərflərinin adlarıdır və bu əlifbanın oxunuş qaydalarına uyğun olaraq “e” və “ə” səslərini də artıranda **“Heydər”** oxunur, mənası **“şir”** olan bu söz İmam Əlinin ləqəblərindən biridir və pəhləvanlığına, xüsusən Xeybər qalasının alınmasında göstərdiyi qeyri-adi şücaətlərinə görə ona verilən addır.

Ustad Ələsgər başqa bir məşhur qoşmasında deyir:

***Gözüm qaldı “əlif” “bey”də, yasında,
Yaradanım, kömək eylə ya sində.
Qaldım səməndərtək qəm dəryasında,
Yandı balü-pərim nara dəyməmiş.***

Burada işlənən “əlif” və “bey” sözləri bizim “a” və “b” kimi tanıdığımız hərflərin ərəb əlifbasındakı adlarıdır. Gözün “əlif” “bey”də, “yasin”də qalması ifadəsi isə, mütalibə ilə məşğul olmağa, daha çox isə Quran oxumağa, dindarlığa işarədir.

“Allahın adı ilə” adlı şeirində ərəb əlifbasına daxil olan bütün hərflər nəinki sadalanır, Ustadın variantında onların hər birinin anlamı verilir, nə ifadə etdikləri təqdim edilir:

ALLAHIN ADI İLƏ

*İbtidada “əlif” – Allah,
“Be” – birliyə dəlalətədi.
“Te” – təkdi vahidi-yekta,
Arif bu elmə bələddi.*

*“Se” – sabitdi doğru yola,
“Cim” – ucadı, bax calala.
“He” – mehribandı halala,
Münkir ondan xəcalətədi.*

*“Xe” – birdi xaliqu - əkbər,
“Dal” – doğru doqquz fələklər,
“Zal” – zikr eylə dildə əzbər,
“Re” – rəsulumuz Əhməddi.*

*“Ze” – zəbanı aç xudaya,
“Sin” – salam et, getməz zaya,
“Şin” – şövq elə o mövlaya,
Qeyri söhbət məsiyətdi.*

***“Sad” – səbri şahi-heydərə,
“Zad” – zərbin vurdu Əntərə,
“Ta” – tərif çıxdı göylərə,
Ağam kani - şücaətdi.***

***“Za” – zülm edəcək düşməna,
“Eyn” – həyati - çeşmanə,
“Geyn” – gül-ğüli-dövrənə,
“Fe” – fəna, “qaf” – qiyamətdi.***

***“Kaf” – “kun” ilə tutub qərar,
“Lam” – lal, necə hesab verər,
“Mim” – möminə yol göstərər,
İsmi-paki Məhəmməddi.***

***“Nun” – nida eylər hər zaman,
“He” – hamıya yetər fərman,
“Vav” – vay deyər, yatma, oyan,
Sanma səhni-zərafətdi.***

***“Lam – əlifla” – birdi Allah,
“Ye” – yekdi adil padişah.
Ələsgər, tutduğun günah
Bağışlansa, çox hörmətdi.***

Aşıq burada bizim “s” kimi tanıdığımız hərflə başlayan üç sözün adını çəkir: “sabit”, “salam” və “səbr”. Və bu sözlərdə hansı “s”-nin işlədildiyini də göstərir: “sabit”-in “se” hərfi, “salam”-ın “sin”, “səbr”-in isə “sad”-la yazıldığını bilməklə nəinki ərəb əlifbasını, hətta ərəb və fars dillərini mükəmməl bildiyini nümayiş etdirir!

Bizim “z” kimi işlətdiyimiz hərf ərəb əlibasında 4 şəkildə işlədilir. Onlar Ələsgərin dediyi kimi “zal”, “ze”, “zad” və “za” hərfləridir. Aşıq Ələsgər bilirdi ki, “zıkr” sözü “zal”, “zəban” sözü “ze”, “zərb” sözü “zad”, “zülüm” sözü isə “za” hərfi ilə yazılır. Fars və ərəb dillərini bilməyən adlı-sanlı filoloq professorlarımızın hal-hazırda bilmədiklərini, gördüyü kimi Aşıq Ələsgər bilirdi!

Eyni qaydada, Ələsgər “tək” sözünün “te” hərfi ilə, “tərif” sözünün isə “ta” hərfi ilə yazıldığını deyir.

Bütün bunlardan sonra, aşığın nəvəsi və tədqiqatçısı İslam Ələsgər yenə təkidlə israr edir ki, Ələsgər hərf tanı-mırmış! Başa düşmək olmur ki, hərf tanımaq deyəndə İ.Ələsgər nəyi nəzərdə tutur. Babasının hərf tanımadığında israrçı olması misal gətirdiyimiz bütün bu şeir nümunə-lərinin müəllifinin Aşıq Ələsgər olmadığı anlamına gəlir.

Aşıq Ələsgərlə bağlı başqa bir rəvayətdə deyilir ki, Xəstə Qasımın o vaxta qədər heç kimin aç bilmədiyini bir bağlamasını ona göndərərək sınaq istəyirlər, amma bağla-manın müəllifi kimi yalandan Xəstə Həsən imzasını qoyurlar. Ələsgər nəinki bu mürəkkəb bağlamayı açır, həm də onun əsil müəllifinin Xəstə Həsən deyil, Xəstə Qasım olduğuna işarə olaraq:

“Qasım” “qaf”ınadı, Həsən “hey”inən”,- misrasını işlədir. Buradakı “qaf” və “hey” ərəb əlifbəsindəki “q” və “h” hərflərinin adıdır.

Aşıq Ələsgər başqa məşhur bir şeirində

**“Dərs alanlar Ələsgərdən dərs alsın,
Altı min altı yüz ayə məndədir”,**-deyir.

Burada Aşıq Quranı oxumaq bacarığından başqa, onu hətta əzbər bilməsindən söz açır. Elə İslam müəlliminin qələmə aldığı bir hadisə də bunun sübutudur.

O, “**Haqq aşığı Ələsgər**” kitabında yazır ki, bir məclisdə Aşiq Ələsgər mollaya irad tutur ki, Quranın filan yerini düzgün oxumadın. Molla etiraz edib Quran-dan həmin yeri açıb göstərir ki, budur, belə yazılıb, düzgün oxumuşam. Onda Ələsgər deyir ki, mən dediyim Quranın Tehran nəşrindədir. Adam göndərüb qonşu kənddən həmin nüsxəni gətirirlər və Ələsgərin haqlı olduğu üzə çıxır, molla üzr istəyir²⁰⁴.

Bu fakt Ələsgərin nəinki Quran oxuya bildiyini, hətta onu əzbər bildiyini, hafız olduğunu göstərir. Burada deyə bilərlər ki, Ələsgər Quranı oxuyaraq əzbərləməyib, yanında oxuyublar, o qədər güclü hafizəsi varmış ki, hamısını yaddaşına həkk edib. Opponentlərə cavabımız budur: bu qədər nadir və güclü yaddaşa malik olan insan üçün ərəb əlifbasını öyrənib yadda saxlamaq nə çətin işdir axı? Bu istedadla dahi sənətkarımız bu əlifbanı bir neçə günə öyrənə bilərdi və öyrənmişdi də!

Bir təcnisində Aşiq Ələsgər yazıb-oxumağı, əbcəd hesabını bildiyini belə ifadə edir: **“Əlif”dən dərs aldım, əbcəd oxudum”**.

İ.Ələsgər yazır: “Yazı-pozu bilməyən qüdrətli el sənətkarının yaratdığı əsərlər onun sağlığında yazıya alınmadığına görə, böyük bir qismi unudulmuşdur²⁰⁵”.

Aşıqın əsərlərinin bəzilərinin itib-batmasında onun yazı-pozu bilmədiyini səbəb göstərmək bəhanədən başqa bir şey deyil, hətta onun özü yazıb-oxumaq bilməsəydi belə, molla məktəbinə gedən və 1934-cü ilə qədər

²⁰⁴ İ.Ələsgər. Haqq aşığı Ələsgər. Bakı: 1999, s.38.

²⁰⁵ Aşiq Ələsgər. Əsərləri. (Tərtib edən, ön sözün və qeydlərin müəllifi İ.Ələsgər). Bakı: 2004, səh.12.

yaşayan oğlu Bəşir də, dərin elmi, təhsili olan qardaşı oğlu Növrəs İman da, eləcə də yaxın ki, təhsil götmüş başqa yaxın qohumları da bunu edə bilərdilər və etməliydilər də! Etməmələri bir yandan dərin təəssüf hissi yaradırsa, digər tərəfdən, laqeydliyin nümunəsidir.

Amma doğrudanmı İslam Ələsgərin dediyi kimi Ələsgərin əsərlərinin böyük bir qismi unudulmuşdur? Bu, inandırıcı görünür. Çünki, məşhur folklor tədqiqatçısı Hübət Əlizadə Aşıq Ələsgərin şeirlər kitabını hələ 1934-cü, 1935-ci və 1937-ci illərdə, dalbadal 3 dəfə nəşr etdirmişdi. H.Əlizadə aşığın şeirlərini onun oğlanlarından, şeyirlərindən və qohumlarından toplamışdır.

Bir şey də şübhəsizdir: ailədə birinci sinfə gedən uşaq olduqda ondan balaca qardaşı və ya bacısı da onun məktəbdə keçdiklərinə, öyrəndiklərinə, Əlifba kitabına maraq göstərir və onun özü I sinfə gedəndə xeyli hazırlıqlı olur. Qurana, dinə, elmə böyük məhəbbəti olan, Bəşiri təkidlə molla yanına göndərən Ələsgər doğrudanmı Bəşir evə qayıdanda onun nə öyrəndiyi ilə maraqlanmırdı? Halbuki, məntiqə görə, Ələsgər dərslərini öyrənmək istəməyən Bəşiri həvəsləndirmək üçün onun keçdiklərini Bəşirlə birgə öyrənməli idi və yaxın ki, belə də edirdi.

Aşıq Ələsgərin əlifbanı bilməsi və yazıb-oxumasını güman etməyə başqa bir məntiqi dəlil də var. Ağ Aşığın-Aşıq Allahverdinin bioqrafları yazır ki, o bir neçə dil bilən çox elmi adam imiş. Onun şeyirdi olmuş Aşıq Alının da aşılıq sənəti ilə yanaşı, Ağ Aşıqdan savad, bilik, yazı-pozu öyrəndiyini yazırlar. Aşıq Alıya 5 il şeyirdlik edən Ələsgər də həmin qaydada aşılıqlı, şeir texnikasını, ədəb-ərkan qaydalarını, əlifbanı, yazını Aşıq Alıdan öyrənmişdir. Yəni Aşıq Alı öz ustadından

əldə etdiklərini öz şeyirdlərinə ötürməli idi və aydındır ki, ötürmüşdü də. Məlum olduğu kimi, Ələsgər oxumağa o qədər də həvəsi olmayan böyük oğlu Bəşiri də təkidlə molla yanına göndərüb ona Quran oxumağı öyrənməyə məcbur etmişdir. Necə alınır, Ağ Aşıq - Aşıq Alı - Aşıq Ələsgər-Bəşir ardıcılığında bircə Ələsgər savadsız qalmışdı? 5 il Aşıq Alıya şeyirdlik edən Aşıq Ələsgərin doğrudanmı Qurani-Kərimin yazıldığı əlifbanı öyrənməyib? Bəlkə onu öyrənməyə fərasəti çatmayıb? Əlbəttə bu ritorik sualların hər ikisinə mənfi cavab vermək lazım gəlir. Onda sual yaranır-bütün bu aydın-aşkar faktlar ortada ikən, onun yazı-pozu bilmədiyini niyə inadla iddia edirlər?

İ.Ələsgərin Aşıq Ələsgərin yazı-pozu bilməməsində israr etməsi fikrimizcə, bir səbəblə bağlıdır: o sübut etmək istəyir ki, Ələsgərin bütün yaradıcılığı bədahətən yaranıb. Əgər yazı-pozu bilsə, oturub qafiyə fikirləşib şeir yazsa, onun dahiliyinə kölgə düşər. O, yenə həmin kitabında Səməd Vurğundan sitat gətirir. S.Vurğun deyir ki, biz fikirləşib yazırıq, bəzən yazdığımız dörd misranın ikisini pozub dəyişdiririk, Ələsgər isə o qədər dahidir ki, bütün şeirlərini birnəfəsə, sinədən deyib və redaktə etməyib²⁰⁶. İ.Ələsgər fikirləşir ki, Ələsgərin yazı-pozu bildiyini desə, onun haqqındakı həmin təsəvvürlər dəyişər və Ələsgərin miqyası kiçilər.

Aşıq Ələsgər nəinki ərəb əlifbasını, zənnimizcə ərəb və fars dillərini də yaxşı bilmiş, hətta klassik ədəbiyyatla da tanış olmuşdur, “məndədir” rədifli təcnisində bunu özü deyir:

²⁰⁶ İ.Ələsgər. Haqq aşığı ələsgər. Bakı:1999, s.26.

***Bir sazım var, nə pərdəsi, nə simi,
Onu çalıb kim tərpadər, nəsimi.
Firdovsi, Füzuli, Hafiz, Nəsimi,
Onların yazdığı ayə, məndədir.***

Bənddəki sonuncu, “Onların yazdığı, ayə mən-
dədir” misrası ilə Ələsgər onların yaradıcılığı ilə tanış
olduğuna işarə edir.

Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında yüzlərlə ərəb-fars
tərkibli sözlərdən istifadə etməsi onun bu dilləri
mükəmməl bildiyini göstərir. Məsələn, “Ola bilməz”
rədifli gözəl qoşmasında ustad deyir:

***Sərraf yüz bəzəsə səngi-siyahı,
Üzdən mütəlladır, ləl ola bilməz.
Məkəs fəğan eylər zənbur sövtilə,
Kühnü yox, fəmində bal ola bilməz.***

Şair Nağıya cavab olaraq yazdığı “Danışma”
rədifli başqa bir şeirində isə Aşıq Ələsgər deyir:

***“Himarın dümbündə lağəri məkəs,
Zənbur mənəm, deyib baldan danıma”.***

Savadı olmayan, ərəb-fars dillərini bilməyən adam
bu cür mürəkkəb təkibli ifadəni işlədə bilərmə? Əlbəttə,
yox!

Yuxarıdakı mülahizələrin yekunu olaraq deyə bilə-
rik ki, Aşıq Ələsgərin yazı-pozu bilməməsi, savadsız
olması haqqındakı iddia heç bir tənqiddə dözmür və
səhvdir.

USTADLA ŞƏYİRDİN DEYİŞMƏSİ

Aşıq Ələsgərlə ustadı Aşıq Alının deyışməsi və Ələsgərin öz ustadını məğlub etməsi haqqındakı rəvayətlər Azərbaycan folklorşünaslığında bu gün də müzakirə mövzusu kimi öz aktuallığını saxlayır. Bəzi tədqiqatçılar vəziyyəti yumşaltmaq məqsədi ilə şeyirdinin hörmətini qaldırmaq üçün Aşıq Alının qəsdən ona uduzduğunu söyləsələr də, bu versiya inandırıcı görünmür.

Hadisə haqqında ilk şərhə H.Əlizadənin 1934-cü ildə tərtib etdiyi “Aşıq Ələsgər” kitabına yazdığı ***“Aşıq Ələsgərin tərcümeyi-halı”*** adlı ön sözündə rast gəlirik:

“Söyləndiyinə görə aşıq Ələsgərin dili ta uşaqlıqdan dinc duran deyilmiş. Ustadı Aşıq Alı ilə toy, nişan məclislərinə gedəndə onun dediklərinə qulaq asmazmış, öz istədiyi kimi xamdan sözlər quraşdırıb oxuyarmış. Ələsgərin bu hərəkəti ustadının heç xoşuna getməzmiş. Bu hərəkəti tərgitmək üçün onu danlar və nəsihətlər verərmiş. Bir gün yenə adəti üzrə böyük bir toy məclisində usta-şeyird arasında söz olur. Aşıq Alının sözü Ələskərə dəyir; o bundan acıqlanır. Ustadı ilə deyışməyə qərar verir. Məclis iki tərəf olur: bir tərəf Aşıq Alını, digər tərəf Aşıq Ələsgəri müdafiə edir. Usta-şeyird bir-biri ilə deyışir, aralarında çox hərbələr, ustadnamələr, divanilər, təcnislər və dodaqdəyməzlər gəlib keçir.

Nəhayət Ələsgər buradaca xamdan məşhur və indiyə kimi heç bir aşiq tərəfindən qabağı söylənilməmiş **“A yağa yağa”** rədifli Şahxətayi təcnisini söyləyir.

Deyilənə görə, aşiq Alı Aşiq Ələsgərə cavab verə bilməyib məclisi tərk edib gedir”²⁰⁷.

H.Əlizadə həmin fikirlərini Aşiq Ələsgərin 3-cü dəfə nəşr etdirdiyi şeirlər kitabında bir daha təkrarlayır.²⁰⁸

Deyişmənin başqa bir versiyasını professor P.Əfəndiyev irəli sürür: "Aşiq Alı Ələsgəri tam yetirib hazırladıqdan sonra bir toy məclisində onunla dəyişir, el icində hörmətini qaldırır şöhrətləndirmək məqsədilə məğlub olmuş bir aşiq kimi öz sazını da ona təhvil vermək istəyir. Ələsgər isə onun bu xeyirxah hərəkətilə razılaşmayaraq:

***Bir şeyird ki, ustadına kəm baxa,
Onun gozlərinə ağ damar, damar,***

-təcnisini deyir”²⁰⁹.

Professor V.Vəliyev başqa versiya irəli sürür: “Həqiqi aşığıları meydana çıxarmaq, aşıqlıq sənətindən xəbərdar olmayanlara birdəfəlik saz goturməyə icazə verməmək məqsədi ilə bir növ imtahan keçirilir. Aşığıları imtahan edən isə Aşiq Alı olur. Butun aşığılar imta-

²⁰⁷ Aşiq Ələsgər. (Toplayanı H.Əlizadə). Bakı: 1934, s.11.

²⁰⁸ Aşiq Ələsgər. Bakı: 1937, s.5-6.

²⁰⁹ P.Əfəndiyev. P.Əfəndiyev Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı:1981.s.213-214.

handan kecirilir, o məclisdə yalnız Ələsgər iştirak etmir. Aşıq Alıdan soruşurlar ki, siz şeyirdlərinizdən kimə üstünlük verirsiniz? Aşıq Alı Ələsgərin adını çəkir. Ələsgəri məclisə dəvət edirlər. Ustad ilə şeyird olduqca ehtiyatla, hörmətlə deyirlər. Onların deyişməsi yalnız sənətkarlıq, şeir texnikasını bilmək yolu ilə gedir. Deyişmənin qıfılbandından istifadə olunmur, dini tapmacalar işlədilmir. Aşıq Alı "Görəydim" rədifli bir qoşma deyirsə, Ələsgər də həmin rədifli qoşma ilə ona cavab verir. Məclis qızıdır, şairlər coşur, qoşmadan gəraylıya, gəraylıdan müxəmməsə və tənisi kecirilər, bu zaman Ələsgər özü də bilmədən vaxtilə Qurbani, sonra isə Abbas Tufarqanlı tərəfindən yaradılan, "Şərxata" adı ilə məşhur olan bir tənisi deyir. Aşıq Alı onun tənisinə cavab verə bilmir, öz sazını şeyirdinə verir və onun alnından öpür. Bundan sonra Ələsgərin şöhrəti bütün Azərbaycana yayılır²¹⁰.

Prof. V.Vəliyevin versiyası inandırıcı görünür. Belə çıxır ki, Ələsgər imtahan götürülən qapının arxasında göz-ləyirmiş və onu içəri dəvət edirlər. İkincisi isə, H.Əlizadənin düzgün yazdığı "Şəhxətayi" tənisi növünün adını təhrif edərək "Şərxəta" şəklinə salır.

Başqa bir maraqlı versiya Aşıq Ələsgərin nəvəsi və tədqiqatçısı İ.Ələsgərə məxsusdur: "Göycədə ustad aşıqlardan söhbət düşəndə, Ələsgərin adı Aşıq Alının adı ilə yanaşı çəkilirdi. Saz-söz həvəskarları bu aşıqları müqayisə eləməyə başladılar; hansı güclüdür, hazır-cavabdır; Aşıq Alımı, yoxsa Aşıq Ələsgərmi? Aşıq azarkeşləri arasında olan bu söhbət qızgın mübahisəyə

²¹⁰ V.Vəliyev. Azərbaycan folkloru. Bakı: 1985, s.218

səbəb oldu. Onlar aşığıları qarşılaşdırmaq qərarına gəldilər. Aşıq Alıya: “Ələsgər hər yerdə sənin bədinə danışır”, “Ələsgər sənin sözlərini bəyənmir”, “Ələsgər özünü səndən üstün tutur” kimi yalan xəbərlər çatdırmağa başladılar. Onlar yaxşı bilirdilər ki, xasiyyətə tündməcaz olan və tez əsəbiləşən Aşıq Alı çuğulların belə sözlərindən qəzəblənəcək və Aşıq Ələsgərlə deyişəcəkdir. Nəhayət, kələkləri baş tutdu. Birinci çuğulun dediyinə inanmayan Aşıq Alı, ikincinin, üçüncünün... sözlərinə inandı və Ələsgəri “susdurmaq” qərarına gəldi. Təxminən 1850-ci illərdə Göyçənin Qızılbulaq (Çaxırlı) kəndində, Böyük Ağanın evində məqsədli təşkil elətdirdiyi məclisdə deyişməyə *əvvəlcədən hazırlanmış olan* Aşıq Alı sazını götürüb meydana çıxdı və şeyirdini deyişməyə çağırdı. Ələsgər nə qədər yalvarıb-yaxardısa da, Aşıq Alı inadından dönmədi, Ələsgəri deyişməyə məcbur elədi və özü məğlub oldu. Bu işdə heç bir günahı olmadığını söyləyən Aşıq Ələsgər ustadından dönə-dönə üzr istəyib, onu sakitləşdirməyə çalışdısa da, Aşıq Alı əsəbi halda məclisi tərk elədi”²¹¹.

Deyişmə səhnəsini İ.Ələsgər 1972-ci ildə müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyasının əsasında yazdığı “Haqq aşığı Ələsgər” kitabında geniş nəql edir. Ulu ustadların arasında baş vermiş olan bu deyişmə əhvalatının əvvəlcə deyilənlərdən tamam fərqli variantı Aşıq Talibin və Aşıq Ələsgərin şeyirdi olmuş Aşıq Ağayarın söylədiklərindən qələmə alınmışdır. Bu

²¹¹ Aşıq Ələsgər (Toplayanı və tərtib edəni İ.Ələsgərov). Bakı: 2004, s.5.

variantda göstərilir ki, *Aşıq Ələsgər Aşıq Alının yanından ayrılıb, müstəqil olaraq aşığığa başlayandan bir neçə il sonra* Göyçə aşıqları içərisində hörməti çox artır və şöhrəti hər tərəfə yayılmağa başlayır. Toy edib, şənlik məclisi keçirmək istəyənlər növbəyə dayanırlar. Saz-söz, şeir-sənət xiridarları Ələsgərin ifaçılığından çox onun şairlik istedadına, bədahətən söylədiyi tərifləmələrə, ustadnamələrə, təcnislərə heyran kəsilirlər. Onların bir çoxu öz aralarında Aşıq Alı ilə Aşıq Ələsgəri müqayisə etməyə başlayırlar. Bəziləri Alını, bəziləri isə Ələsgəri yüksək qiymətləndirir. Azarkeşlər (əgər belə demək mümkündürsə-İ.Ə.) arasında mübahisə uzanır. Onlar bu böyük sənətkarları deyişdirmək üçün müxtəlif vasitələrə əl atırlar. Nəhayət, onların arasını vurmaq üçün Aşıq Alıya yalandan: “Ələsgər filan yerdə dedi ki, mən Aşıq Alıdan yaxşı aşığam”, “Aşıq Ələsgər filan yerdə sənin bədinə danışdı”, “Aşıq Ələsgər sənin sözlərini bəyənmir”, “Ələsgər deyir ki, Aşıq Alının xasiyyəti xoşuma gəlmir” kimi bir çox sözlər deyir, Aşıq Ələsgərə insafsızcasına böhtanlar atırlar. Onlar bilirdilər ki, tündməcaz olan Aşıq Alı belə sözlərdən qəzəblənəcək və onların bu iki sənətkarı deyişdirmək niyyəti baş tuta-caqdır. Doğrudan da, belə olur.

Bir gün Aşıq Alının təşəbbüsü və bu işə maraq göstərənlərin iştirakı ilə Qızılıbulaq kəndində Böyük Ağanın evində məclis düzəldir, aşıqları, sazdan-sözdən başı çıxan adamları buraya dəvət eləyirlər. Adam göndərib, Aşıq Ələsgəri də gətirirlər”²¹².

²¹² İ.Ələsgərov. Haqq aşığı Ələsgər. Bakı:1999, s.17.

İ.Ələsgər hadisənin ardını Aşıq Ələsgərin öz dilindən, şeyirdlərinə danışdığı sözlərlə təsvir edir:

“Aşıq Alı məni Qızılbulğa toy adı ilə çağırırdı. Amma qapıdan girəndə gördüm ki, bu toy məclisinə oxşamır. Aşıq Alışan ortada çalib oxuyurdu.

Salam verdim. Yer göstərdilər, sazı bir tərəfə qoyub əyləşdim. Həqiqətən də, bu məclis toy məclisi deyildi.

Amma gördüm ki, hamının gözü məndədi. Başa düşdüm ki, burada mənimlə bağlı nə isə bir iş var.

Aşıq Alışan sözünü tamam eləyib sazını yerə qoyanda Aşıq Alı qeyzlə dilləndi:

-Ələsgər, niyə dilinə yiyəlik eləmirsən?!

Dedim:

-Dilimə yiyəlik eləməyib neyləmişəm ki?

-Orda-burda dalımca artıq-əskik danışırısan!

-Ay ustad, mən heç kəsin haqqında artıq-əskik danışmaram. Sənin haqqında pis söz danışsam, dilim lal olar.

“Lal olar”, -deməklə dil lal olmur. Mən özüm indi sənin dilini lal eləyəyəm. Sazını götür, meydana çıx!

Gördüm ki, Aşıq Alının üzü dönüb, yalvarmağa başladım:

-Ay ustad, ara sözünə, çuğul şərinə inanma! Neçə il zəhmət çəkib, bu sənəti mana öyrədibsən, çörək veribsən. Verdiyini çörəyi əlimdən alma!

İstədim ki, Aşıq Alının əlindən öpüm, əlini çəkdi, imkan vermədi. Sazını götürdü. Acıqlı-acıqlı dedi:

-Sənə deyirəm, sazını götür, meydana çıx!

Aşıq Alı inadından dönmürdü. Gözümü məclisə gəz-dirəndə gördüm ki, məni istəyənlər qaş-gözləri ilə işarə eləyib, meydana çıxmağımı məsləhət bilirlər. Qınağa boğuldum, sazı götürüb Aşıq Alının qarşısına çıxdım.

Aşıq Alı ağzını açanda zil səslə indiyə qədər eşitmədiyim elə bir söz oxudu ki, başım qıcıldıadı, gözlərim qaraldı, qulaqlarım batdı.. Tez yönü qibləyə dayanıb, bir salavat çevirdim, sidq-dilnən ağamı çağırdım... Elə o saat başım sakitləşdi, gözlərim işıqlandı, qulağım əvəlkindən də yaxşı eşitdi, ağlım-huşum cəm oldu. Aşıq Alının oxuduğu sözün cavabını verdim. Aşıq Alı ikinci sözü başladı, onun da cavabını verdim. Üçüncüsünü, dördüncüsünü... bəlkə on qatara qədər söz oxudu, heç birini cavabsız qoymadım. Yerdən səsləndilər ki, indi də Aşıq Ələsgər deyəcək, Aşıq Alı cavab verəcək. Gördüm ki, məclis iki tərəf olub. Mən ustadımın sözünü kəsmək istəmədim; dedim ki, qoyun, neçəsini deyir, desin. Aşıq Alı bu dəfə qəliz bir bağlama dedi. Bağlamanı da asanlıqla açdım. Bundan sonra mənim tərəfimi saxlayanlar ayaqlarını dirədilər ki, indi də Aşıq Ələsgər deyəcək, Aşıq Alı cavab verəcək! Aşıq Alı razılaşmağa məcbur oldu. Bu bağlamadan sonra yəqin elədim ki, Aşıq Alının qəsdı mənim sazımı alıb qırmaqdı. Bu işə mənə ölümdən bətərdi. ***Ona görə saxlancımda olan bir təniz oxudum. Aşıq Alı cavab verə bilmədi (kursiv mənimdir-N.Ə).*** Məclisdəkilərin xahişi ilə başqa bir-iki söz də oxudum, amma bağlama demədim, onların hamısı cavabsız qaldı.

Aşıq Alının əhvalı tamam dəyişmişdi. O, hirsli-hirsli dedi:

-Yaxşı, Ələsgər! Dalımca hər sözü danışdın, özünü öyüb, məni pislədin, indi də başıma bu işi gətirdin?!²¹³.

²¹³ İ.Ələsgər.Haqq aşığı Ələsgər. Bakı:1999, s.18-20.

Tədqiqatçı Aşıq Ələsgərin özünə istinad etsə də, xeyli mübaligəyə, şişirtməyə yol vermişdir. Əgər doğrudan da Aşıq Alı Aşıq Ələsgəri meydana çağırmış və kimin daha güclü olduğunu aydınlaşdırmağa çalışırdısa (halbuki, H.Əlizadənin versiyasında hər şey başqa cür nəql edilir və Aşıq Ələsgərin ölümündən cəmi 8 il sonra yazılmış hadisənin doğruluğu ehtimalı daha yüksək sayılmalıdır), doğrudanmı Alı meydana çağırdığı adamla ədalətsizcəsinə yarışmağı özünə rəva görürdü – dalbadal on qatar söz oxuyur, hələ bundan sonra qəliz bir bağlama da deyir və yalnız dinləyicilərin təkidli tələbindən, etirazından sonra Aşıq Ələsgərə söz haqqı tanıyır! Halbuki, yarışma vaxtı söz demək növbə ilə olur. Özünə arxayın olub rəqibini meydana çağıran Alı şahidlərin gözü önündə özünü bu cür biabır, bədnam edərdimi? Əlbəttə yox!

“Məclisdəkilərin xahişi ilə başqa bir-iki söz də oxudum, amma bağlama demədim, onların hamısı cavabsız qaldı”,-cümləsi isə Aşıq Alını tamamilə aşağılamaqdır, belə çıxır ki, Alı tamamilə kütbeyin bir adam imiş, Ələsgərin bağlama olmayan adi sözlərinə də cavab vermək qüdrətində olmayıb. Burada məntiq də yoxdur, Ələsgərin dodaqdəyməz tənisinə cavab verə bilmədikdən sonra aydındır ki, məclisi tərk etməli idi və etmişdi də! Məğlub olduqdan sonra isə Aşıq Alının üzünü Ələsgərə tutub “Yaxşı, Ələsgər! Dalımca hər sözü danışdın, özünü öyüb, məni pislədin, indi də başıma bu işi gətirdin?!” dediyini iddia etmək absurddur!

İ.Ələsgərin babasının adından nəql etdiyi bu hekayətdə diqqəti çəkən ciddi bir məqam var: *Ələsgər deyir ki, “saxlancımda olan bir tənisi oxudum, Aşıq Alı cavab verə bilmədi”.*

Ələsgərin öz dilindən deyilmiş bu cümləyə inanmamağa haqqımız yoxdur!

Buradan aydın olur ki, *əvvəla*, Ələsgər Alını bağladığı **“A yağa-yağa”** dodaqdəyməz tənisini bəda-hətən deməyib, onu əvvəlcədən qoşub və bu məqamı gözləyirmiş, yəni deyişmənin olacağını əvvəlcədən bilirmiş! ***İkincisi*** isə onu aldadaraq Böyük Ağanın evinə gətirmələri də uydurmadan başqa bir şey deyil. ***Ələsgər hazırlaşaraq bu deyişməyə gəlmişdir!*** Əgər H.Əlizadənin yazdığına inansaq, birgə iştirak etdikləri toy məclisində Ələsgər öz ustadı Aşıq Alını deyişməyə dəvət etmiş və bu dodaqdəyməz tənislə bağlamışdır.

Özü tənisi ustası olan Aşıq Alını məğlub edən şey, görünür, həmin tənisinin dodaqdəyməz şəklində olması olub və Alı ömründə ilk dəfə bu cür şeirlə qarşılaşmış! Ələsgər doğrudan da Alıdan üstün idi! Amma hadisəni təhrif etməyə, əfsanələr uydurmağa, Alını aşağılamağa ehtiyac yoxdur. Təəssüf ki, İ.Ələsgər bunu edib. H.Əlizadə və İ.Ələsgər Aşıq Alı ilə Aşıq Ələsgər arasında uzun deyişmə getdiyini yazsalar da, “A yağa, yağa” dodaqdəyməz tənisiindən başqa daha hansı sözləri oxuduqlarını yazmırlar, yəni onlar məlum deyil. Bu fakt onların arasında müxtəlif janrlarda uzun deyişmə getdiyini şübhə altına alır. Əgər belə olsaydı, şübhəsiz ki, onların oxuduqları başqa şeirlər də məclis iştirakçılarının yadında qalar və yaddaşlarda yaşayardı. Belə çıxır ki, ***Ələsgər ustadı Alını meydana çağırmış, əvvəlcədən hazırladığı “A yağa yağa” dodaqdəyməz tənisini oxumuş və deyişmə bitmişdir:***

*Gəldi yaz ayları, həsrət çəkər xak,
Deyər neysan gərək a yağa-yağa.*

*Lənət de şeytana, şər işdən əl çək,
Şeytan səni salar ayağ-ayağa.*

*Səyyad dəryalarda alar çəng ələ,
Həsərət çəkər, çiskin gələ, çən gələ.
Əzrayıl sinəni çəkər çəngələ,
Qəssal qəsd eyləyər ay ağa-ağa.*

*Keçən çəncər gər erkəkdir, gər dişi,
Dəllək çağır, çəkdirəsən gər dişi.
Qəzanın qədəri, çərxin gər dişi,
Sərsəri tez salar ayağ-ayağa.*

*Yazıq Ələsgər də deyər ay ana,
Sirr işləri nahaq etdin əyana.
Çırağın ki, ilahidən a, yana,
Ehtiyacın nədir, a yağa-yağa?²¹⁴*

Sonuncu misradakı “yağ”a gəlincə, söhbət o vaxt lampalı çiraqlarda işlədilən gənəgərçək yağından gedir. Bəzi tədqiqatçılar səhvən onun “neft” anlamı verdiyini yazırlar.

Bu deyişmə nə vaxt olub?

İ.Ələsgər deyişmənin 1850-ci illərdə baş verdiyini irəli sürür²¹⁵.

Aşıq Alının 1835-ci ildə, Aşıq Ələsgərin isə 1852-ci ildə doğulduğuna nəzərə alsaq,²¹⁶ onların 1850-ci illərdə deyişməsi mümkün deyil. Bəs nə vaxt?

²¹⁴ Aşıq Ələsgər (Toplayanı H.Əlizadə). Bakı: 1937, s.125.

²¹⁵ Aşıq Ələsgər (Toplayanı və tərtib edəni İ.Ələsgərov). Bakı: 2004, s.5.

Fikrimizcə, həmin dəyişmənin tarixi Aşıq Ələsgərin “Aşıq Ələsgərlə Dəli Alı” dastanında Dəli Alının şəninə söylədiyi “Deyin” rədifli müxəmm-mə-sindəki **“Min iki yüz doxsan dörddə Ələsgər tapdı əsəri”** misrasında şifrələnmişdir²¹⁶. O, “Ələsgər tapdı əsəri”, - deyəndə, Aşıq Alını məğlub etdiyi “A yağa-yağa” dodaqdəyməz təcnisinə işarə edir, onu sanki İlahidən gələn vəhy kimi qiymətləndirir.

O vaxt işlədilən hicri-qəməri təqvimdən 1294-cü ili miladi tarixinə çevirsək, 1877-cı il alınır, yəni dəyişmə 1877-cı ildə baş vermişdir. Bu vaxt Aşıq Alının 42, Aşıq Ələsgərin isə 25 yaşı vardı, başqa sözlə, Aşıq Alı güclü təbi, istedadı ilə yanaşı, zəngin təcrübə də qazanmışdı, Türkiyədə, neçə-neçə başqa səfərlərdə olmuş nəhəng sənətkar idi! 25 yaşlı Ələsgər isə artıq öz missiyasını dərk edən, Ustadının ona ayırdığı rolla barışmaq istəməyən və barışmayan, nəzərləri uca Göyçə dağlarının zirvəsindən bütün Qafqaza, İrana, Anadoluya yönəlmiş Azman idi!

Artıq Ələsgər erası başlamışdı və Aşıq Alı nəhaq yerə mühafizəkarlıq edərək onu əvvəlki rolunda saxlamağa cəhd edirdi! Artıq onu Allahdan başqa heç bir qüvvə saxlaya bilməzdi! Tanrının isə başqa fikri yox idi, çünki bu rolu, missiyanı Ələsgərə Onun Özü ayırmışdı!

²¹⁶ N.Əhmədli. Haqq-nahaqq seçilər Haqq divanında. Bakı: 2017, s.32; 210.

²¹⁷ Yəni orada, s.189-190.

GÖYÇƏLİ AŞIQ MUSA (1853-1913)

Folklorçu H.Əlizadə “Aşıqlar” kitabında (1935) Aşıq Musanın Göyçə mahalının Daşkənd kəndindən olduğunu və təxminən 1849-cu illərdə 45 yaşında ikən vəfat etdiyini²¹⁸, Ə.Axundov isə “**Telli saz ustadları**” kitabında aşıq-şairin həmin mahalın Qaraqoyunlu kəndində dünyaya göz açdığını və XIX əsrin lap əvvəllərində 50 yaşında ikən öldüyünü göstərir²¹⁹.

Tərtibçisi Ə.Axundov olan “Azərbaycan aşıqları və el şairləri” kitabında Aşıq Musanın haqqında belə məlumat verilir: “Aşıq Musa Göyçə mahalının Ağkilsə kəndindəndir. Şifahi məlumatlara görə, 20-ci əsrin əvvəllərində vəfat etmişdir”.²²⁰

Prof. S.Paşayev Aşıq Musa haqqında geniş məlumat vermişdir. O, yazır: “...Aşıq Musanın doğma kəndi Ağkilsə qəbristanlığındakı məzar daşı qiymətli bir mədəyi-tarixdir. Başdaşına Aşıq Musanın hicri tarixində 1331-ci ildə vəfat etdiyi qeyd olunmuşdur. Beləliklə, aydın olur ki, Aşıq Musa miladi tarixlə 1912-ci ildə vəfat etmişdir. Təxminən qızılvenkli Aşıq Alıdan 4 il sonra, Ələsgərdən isə on üç il qabaq dünyadan köçmüşdür.

²¹⁸ Aşıqlar. Bakı: 1935, s.121

²¹⁹ Telli saz ustadları (Tərtib edən Ə.Axundov). Bakı: 1964, s.51.

²²⁰ Azərbaycan aşıqları və el şairləri. 1-ci cild. Bakı: 1983, s.337.

Aşıq Musanın qız nəvəsi Musa Süleymanov uzun illərdir ki, bu istedadlı sənətkarın tərcümeyi-halı, həyat macəraları ilə əlaqədar məlumatları toplamaqla, şeirlərini yığıb üzə çıxarmaqla məşğuldur. Süleymanov qeyd edir ki, Aşıq Musanın babası Mustafa Qazax rayonunun Tatlı kəndindən Göyçəyə köçmüşdür. Göyçəyə təzə gələn vaxtı Mustafanın oğlanları - Cəfər və Səfər çox körpə olublar. Səfər böyüyüb evlənir, onun üç oğlu olur: Musa, Kərəm, Rəhim. Musa öz qardaşlarından uca, yaraşıqlı görkəmə, boy-buxuna malik olması, məlahətli səsi və gözəl saz çalması ilə seçilmiş.

...M.Süleymanova görə, Aşıq Musa əvvəlcə Türkiyənin Qaraxan mahalının şair qızı Mələknisə ilə evlənir, onların İmamqulu adlı bir oğlu olur. O, cavan ölür, Musa Zər kənddən Qızbəslə evlənir və ondan 6 oğlu, 1 qızı olur. Oğlanları Əli, Vəli, Əliqulu, Həsən, Məhəmməd, Hüseyn, qızının adı Qaratel olur. Musa Süleymanov aşıq-şairin qızı Qaratelin oğludur. Musa Süleymanovun dediyinə görə, 1951-ci ildə vəfat edən Qaratel deyirmiş ki, atası Aşıq Musa Ağkilsə kəndində oxuyanda səsi qonşu Zod və Zər kəndlərində eşidilmiş. O, 93 yaşına qədər oxumağından qalmamış, 1912-ci ildə 92-93 yaşlarında vəfat etmişdir. Beləliklə, onun 1819-1820-ci illərdə anadan olduğunu söyləyə bilərik. Elə aşıqlar da, həmyerliləri də, Aşıq Musanın Ələsgərdən bir neçə yaş böyük olduğunu deyirlər”²²¹.

İ.Ələsgər onun haqqında yazır: “Aşıq Musa Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində, təxminən 1830-cu ildə

²²¹ S.Paşayev. XIX əsr Azərbaycan aşıq yaradıcılığı. Bakı: 1990, s.50-52.

anadan olmuşdur. Təəssüf ki, indiyə qədər onun barəsində olan yazılarda yanlışlığa yol verilmiş, 1795-1840-cı illər arasında yaşadığı və Göyçənin Qaraqoyunlu kəndindən olduğu göstərilmişdir. Bu səhvlik hətta Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında da təkrar olunmuşdur.

Aşıq Musanın qohumlarından olan Zod kənd sakinləri Cəfərov Müseyib və Cəfərov Qurbanın (son vaxtlar Xanlar rayonunda yaşayırdı) demələrinə görə, Aşıq Musanın atası Səfər və əmisi Cəfər gənc yaşlarında, XIX əsrin əvvəllərində Qazax mahalının Tatlı kəndindən kəçüb, Göyçənin Zod kəndinə gəlmişlər. Qardaşlar böyüyəndən sonra Səfər Zod kəndinin bəyləri ilə yola getməmiş və qonşu Ağkilsə kəndinə köçmüşdür. Haqqında danışdığımız Aşıq Musa da Ağkilsə kəndində dünyaya göz açmışdır”.²²²

İ.Ələsgər tərtibçisi olduğu “Sazlı-sözlü Göyçə” kitabında da eyni sözləri təkrar etmiş, “1830-cu ildə” sözü-nü “1830-cu illərdə” sözləri ilə əvəz etmiş, amma əvvəlki kimi onun 1912-ci ildə vəfat etdiyini yazmışdır.²²³

Tədqiqatçı şair T.Göyçəli də eyni fikirləri təkrar edərək yazır:

“Musa ölənə qədər Aşıq Ələsgərlə kiçik bir kənddə yaşamış, onunla tay-tuş kimi ədəbi məclislərin fəal iştirakçısı olmuş, Ələsgər ocağının ən yaxın adamına çevrilmişdir”²²⁴.

²²² Ələsgər ocağı (Toplayanı və tərtib edəni İ.Ələsgər). Bakı: 1991, s.288-289.

²²³ İ.Ələsgər. Sazlı-sözlü Göyçə. Bakı:2002, s.41.

²²⁴ T.Göyçəli. Göyçə aşığı məktəbi. Bakı: 1998, s.59.

Beləliklə, gətirdiyimiz sitatlarda Aşıq Musanın doğum tarixi (və yeri) ilə bağlı xeyli fərqli variantlara rast gəlirik. Ağkilsə kəndinə aid ilk təqdim etdiyimiz 1873-cü ilin kameral siyahısında bu sualların hamısının cavabı vardır. Kənddəki 24 nömrəli ailə Aşıq Musanın ailəsidir:

**“NOVOBƏYAZID QƏZASI. 1873-cü il.
AĞKİLSƏ KƏNDİ.**

24.--Səfər Mustafa oğlu 70 y); iki oğlu var: Kərim 30 y (onun oğlanları: Rəhim 4 y; Şərif 2 y; Namaz 1 y). Musa 20 y”.

Qeyd: Bu ailə Qazax qəzasının Tatlı kəndindən buraya köçüb²²⁵.

Siyahıdan görünür ki, aşığın nəvəsi Musa Süleymanovun söylədiklərində müəyyən həqiqət var. Bu ailə doğrudan da Qazax mahalının Tatlı kəndindən gəlib, amma Səfərin üç deyil, iki oğlu var, adı çəkilən Rəhim Səfərin oğlu deyil, nəvəsidir, yəni böyük oğlu Kərimin oğludur və 1873-cü ildə 4 yaşı vardı. Musa Süleymanov Səfərin böyük oğlunun da adını səhv deyib, onun adı Kərəm deyil, Kərimdir. Ola bilsin ki, tədqiqatçılar onu dəyişik yazıblar. Həm də qardaşların doğulma ardıcılığı Musa Süleymanovun dediyi kimi deyil, Musa kiçik qardaşdır.

Səfər Mustafa oğlunun Zod kəndindən Ağkilsəyə gəlmə ehtimalı da ciddi şübhə doğurur, çünki bu halda

²²⁵ Göyçə mahalının Kameral təsviri. 1831-ci və 1842-ci illər (Tərcümə, tərtib və ön sözün müəllifi N.Əhmədli). Bakı:2017, s.274.

ailənin Qazax qəzasından deyil, Novobəyazid qəzasının Zod kəndindən gəlməsi qeyd edilməli idi.

1873-cü ildə 20 yaşında göstərilən Musa beləliklə, aydın olur ki, 1853-cü ildə anadan olub və İ.Ələsgər onu 23 il, professor S.Paşayev isə 33 il(!) böyüdüblər.

Yumşaq desək, aşığın qızı, Musa Süleymanovun anası Qaratel də həm aşığın 93 il yaşamasında, həm də oxuyanda səsinin qonşu Zod və Zarzebil kəndlərində eşidildiyini deyəndə xeyli şışirtməyə yol verib.

Bu yazılarda hər addımbaşı təhriflərə, şışirtmələrə rast gəldiyimizə görə, Aşıq Musanın heç olmasa, ölüm tarixinin miladi tarixə düzgün çevrilib-çevrilmədiyini yoxlamaq qərarına gəldik.

Aşıq Musanın vəfat etdiyi 1331-ci hicri-qəməri ilini miladi tarixə çevirək. Bunun üçün əvvəlcə 1331-i hicri qəməri ildəki günlərin sayına, yəni 354,37-yə vurub, miladi ildəki günlərin sayına, yəni 365,25-ə bölür və hicrət tarixi olan 622-ni həmin rəqəmin üstünə gəlirik. Beləliklə, Aşıq Musanın miladi tarixlə 1913-cü ildə, yəni 60 yaşında vəfat etdiyi aydın olur. Qızı Qaratelin atasının 93 il yaşaması haqqındakı iddiası kimi, Aşıq Musanın ölüm tarixini hicri-qəməri tarixdən miladi tarixə çevirənlərin də səhv etdiyi məlum oldu.

Prof. S.Paşayevin Aşıq Musanı Aşıq Ələsgərdən daha yaşlı etməsi haqqındakı mülahizəsi də səhvdir. Ələsgər ondan 1 yaş böyük olub. Və gələcək aşiq-şairin saza-sözə olan marağını nəzərə alsaq, düşünməliyik ki, Ələsgər aşiq “nağıllarına” qulaq asmağa özündən 13 yaş balaca olan Paşa ilə yox, 1 yaş balaca olan Musa ilə gə-dirmiş!

Qeyd edək ki, Tatlı kəndi 1867-ci ilədək Şəmşəd-dil nahiyəsinin tərkibində olmuşdur. 1867-ci ildə Qazax

və Şəmşəddil nahiyələri birləşdirilərək Qazax qəzası yaradılmış, 1930-cu ildə Qazax qəzasının bir hissəsində Tovuz rayonu yaradılmışdır.²²⁶ Sonuncu inzibati-ərazi bölgüsü zamanı Tatlı kəndi Qazax rayonunun tərkibində qalmışdır. Aşıq Musanın ailəsi Tatlı kəndinin 1860-cı ilə aid Kameral siyahısında aşkar edilmədi. Görünür, bu ailə Tatlı kəndini 1860-cı ildən əvvəl tərk etmişdir.

Aşıq Musanın “**Sazlı-sözlü Göyçə**” kitabına daxil edilmiş bir qoşması var:

*Dəli könül, səndə nələr dolanır,
Biri qışdır, bir payız, biri yaz.
Üç əlamət gözəllərin nişanı:
Biri işvə, biri qəmzə, biri naz.*

*Coşqun çaylar kimi qaynadım, axdım,
Heyva tək saraldım, gül kimi soldum.
Gedər ikən üç gözələ tuş oldum:
Biri qarı, biri gəlin, biri qız.*

*Qürbət eldə kimdi halın soruşan?
Ağ üzündə qoşa xal verir nişan.
Üç şeydir ki, bu otağa yaraşan:
Bir Musa, biri söhbət, bir saz.*

Bir kənddə yaşadığı və demək olar ki, yaşadı olduğu Aşıq Ələsgər kimi böyük Ustad da onu kölgədə qoymamış, həm gözəl ifaçı aşıq olmuş, həm də aşıq

²²⁶ Qazax nahiyəsinin Kameral təsviri (Tərcümə, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi N.Əhmədli). Bakı:2018, səh.21.

şeirinin bütün formalarında gözəl şeirlər yaratmışdır, “Maral” adlı müxəmməsi də onun bu cür uğurlarındandır:

*Mən səni görəndən bəri
Halım pərişandı, Maral!
Ləblərin şəhdi-şəkərdi,
Xəstəyə dərmandı, Maral!
Açılbdı qoynun içi,
Bağı-gülüstandı, Maral!
Dərdbilməzlər naqis dedi,
Dərd bilən inandı, Maral!
Əl mənim, əmək sənin,
Ölürəm, amandı, Maral!*

Aşıq Musanın “Nə günahı telli sazın?” rədifli ictimai məzmunlu gəraylısı isə ən yaddaqalan şeiridir:

*Məclisləri abad eylər,
Nə günahı telli sazın?
Məlul könüllər şad eylər,
Nə günahı telli sazın?*

*Yeki şəcər, yeki dəmir,
Ara vurmur, yalan demir.
And içməyir, rüşvət yemir,
Nə günahı telli sazın?*

*Yoldan çıxıb yolun azmur,
İblis kimi ara pozmur.
Molla kimi cadu yazmur,
Nə günahı telli sazın?*

MOLLA CUMA (1859-1920)

Azərbaycan saz-söz sənətinin görkəmli nümayəndələrindən biri də Molla Cumadır. Yaratdığı İsmi Pünhan obrazı onu bu sənətin nümayəndələri arasında təkrarsız və orijinal etmişdir.

Molla Cumanın yaradıcılığından ilk nümunə tanınmış folklorçu H.Əlizadənin tərtibatı ilə 1929-cu ildə nəşr olunan “Azərbaycan aşıqları” (Bakı, 1929) kitabının 1-ci cildində rast gəlinir. Bu şeir onun Xəyyat Mirzə ilə dəyişməsidir. Şeir qoşa yarpaq müxəmməsidir.²²⁷

H.Əlizadə 1931-ci ildə “Aşıqlar” kitabına Molla Cumanın 80 şeirini daxil etsə də, həyatı haqqında yenə də heç nə yazmır, onu “Şəki, Laysqili Molla Cümə” kimi təqdim edir.²²⁸

Molla Cumanın həyatı haqqında ilk dəfə fədakar tədqiqatçı, görkəmli alim Salman Mümtaz məlumat vermiş, onun indiki Qax rayonunda yaşadığını yazmış və bir şeirini tərtib etdiyi topluya daxil etmişdir.²²⁹

H.Əlizadə sonradan onun haqqında daha geniş və düzgün məlumat verir: “Molla Cümə Şəki rayonunun Qışlaq Layski kəndindəndir. Nə zaman anadan olması

²²⁷ “Azərbaycan aşıqları”(Toplayanı H.Əlizadə). Bakı:1929, səh.59.

²²⁸ Aşıqlar (Toplayanı H.Əlizadə). Bakı:1931, II c, səh.158.

²²⁹ El şairləri. Bakı:1930.səh.45.

barədə doğru tarix yoxdur. Deyildiyinə görə 1920-ci ildə 55-60 yaşlarında ölmüşdür.

Molla Cümə əsasən molla deyildir. Molla məktəbinə gedib oxuyub yazmağı öyrənmiş. Şəkinin adətinə görə o zaman bir qədər oxumağı bilənə molla, yaxud mirzə deyərlərmiş. Ona görə də Cüməni Molla Cümə adlandırmışlar”.²³⁰

H.Əlizadə həmin kitaba Molla Cumanın 31 şeirini daxil etmişdir.

Folklorşünas alim S.Axundov isə Salman Mümtaz kimi Molla Cumanın Qax rayonunda doğulduğunu və yaşadığını bildirir: “Molla Cuma – XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Qax rayonunda yaşamışdır”.²³¹

Folklorşünas Ə.Axundov adı çəkilən həmkarlarından fərqli olaraq Molla Cumanın doğum tarixi haqqında konkret rəqəm göstərir: “Molla Cuma Nuxa rayonunun Layisqi kəndində 1853-cü ildə anadan olmuşdur.

***Binəm Layisqiyə düşübdü mehman,
Pədərim Salehdi, madərim Reyhan.
Vələdim Həsəndi, adım Süleyman,
FamiliM Molla Oruc ədnasıyam mən.***

Bu misralardan da məlum olur ki, aşığın əsil adı Süleyman, atasının adı Saleh, anasının adı Reyhandır. Molla Cuma onun ləqəbi olmuşdur”.²³²

²³⁰ Aşıqlar. Bakı:1935, səh.155.

²³¹ Bax:Aşıqlar. Bakı:1957, səh.273;

²³² Ə.Axundov.XIX əsrdə yetişmiş görkəmli aşıqlar haqqında //Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı: 1961, s.192.

Molla Cumanın yaradıcılığına yüksək qiymət verən Ə.Axundov onu müxəmməs janrının ən böyük ustadı sayır: “Molla Cuma müxəmməsin bütün növlərində müvəffəq olmuşdur. Mübaliğəsiz demək olar ki, o, müxəmməs yazmaqda hətta Ələsgərdən də yüksək mövqedə dayanır: şeirlərində ahəngdar vəzn, qafiyyə, qüvvətli təkrir, təşbeh, istiarə, mübaliğə və s. bədii təsvir vasitələrini bacarıqla işlədirdi”.²³³

Qeyd edək ki, Ə.Axundov Molla Cumanın müxəmməsdə Aşıq Ələsgərdən daha yüksəkdə durduğu haqqındakı fikrini sonrakı yaradıcılığında bir daha təkrar etməmişdir. Ehtimal edə bilərik ki, onun bu fikri başqa folklorşünaslar tərəfindən qəbul edilməmişdir.

Molla Cuma yaradıcılığına yüksək qiymət verən akademik Feyzulla Qasımzadə onu Aşıq Ələsgərdən sonra ən böyük aşıq saymışdır: “Aşıq Ələsgərdən sonra bu dövrdə yetişən görkəmli aşıq Molla Cumadır. Molla Cuma 1855-ci ildə Nuxa qəzasının Layski kəndində anadan olmuş, fars və ərəbcə təhsil almışdır. Adı Süleyman, ləqəbi və təxəllüsü isə Molla Cumadır”.²³⁴

F.Qasımzadə və Ə.Axundov kimi aşığın əsil adının Süleyman olduğunu, Molla Cumanın isə onun təxəllüsü olduğunu düşünənlər vaxtilə H.Əlizadənin Molla Cumanı gətirdiyi

***Binəm Layskiyə düşübdür mehman,
Pədərim Salahdır, mədərim Reyhan.***

²³³ Ə.Axundov.XIX əsrdə yetişmiş görkəmli aşıqlar haqqında //Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı: 1961, s.194.

²³⁴ F.Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı:1974, səh.384.

***Vələdim Həsəndir, adım Süleyman,
Familim molla Oruc ədnasıyam mən–***

şeyrinə əsaslanmışlar. Folklorşünas alimlər P.Əfəndiyev,²³⁵ M.Yarəhmədov²³⁶ və başqaları da onun adının Süleyman olduğunu yazmışlar.

Molla Cuma irsini toplayıb tərtib edən tədqiqatçı alim M.Yarəhmədov yazır: “.. sonralar əlyazma orijinalı üzərində aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, həmin bəndin son iki misrası əlyazmada tamamilə başqa cürdür. Şeir divanda belədir:

***Binamız Layski özüm bir mehman,
Pədərim Salahdır, madərim Reyhan.
Vələdim Həsəndir, axi Süleyman,
Təbibsiz dərtlərin dəvasıyam mən.***

Bəs necə olmuşdur ki. Hümmət Əlizadə həmin bəndi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi kitaba daxil etmişdir? Görünür ki, bu, Hümmət Əlizadənin yox, həmin şeyri yazıya alarkən söyləyənin təqsiridir. “Əxi”nin yerinə “adı” demiş, “Təbibsiz dərtlərin dəvasıyam mən” əvəzinə “Familim Molla Oruc, ədnasıyam mən” söyləmişdir. Bu misradakı “ədnasıyam” sözünün kökü “ədna”dır. Əsli ərəb sözü olan “ədna”nın mənası “çox rəzil”, “çox alçaq” deməkdir. Əgər bu misra həqiqətən də Cumaya məxsusdursa, onda nə üçün sənətkar özünü belə adlandırmalı idi?!

²³⁵ Molla Cümə. Şeyrlər. Bakı:1966, səh.8.

²³⁶ M.Yarəhmədov. Molla Cuma. “Bakı” qəz., 25 aprel 1969.

Ola bilsin ki. tərtibçi “əbna” vermiş, korrektorlar isə latın əlifbasındakı “b” ilə “d”ni dolaşmış salmış, nəticədə isə “əbna”nın yerinə “ədna” getmişdir”.²³⁷

Tədqiqatçının bu şərhində xeyli mübahisəli məsələlər var. **Əvvəla**, o istinad etdiyi əlyazma haqqında ətraflı məlumat verməli və başqa əlyazmalarla müqayisədə niyə məhz həmin əlyazmanın daha düzgün sayıla biləcəyini izah etməli idi. **İkincisi**, M.Yarəhmədov “ədna” sözünün ərəbcə qarşılığını versə də, “əbna” sözünün mənasını izah etmir. **Üçüncüsü**, H.Əlizadənin təqdimatında “*Binəm Layiskiyə düşübdür mehman*” misrasındakı məna ilə özünün təqdim etdiyi “*Binamız Layski, özüm bir mehman*” misrasının məna fərqi var. Birinci varianda ailəsinin Layiski kəndinə başqa yerdən gəldiyi anlaşılr. İkinci variantda isə ailəsinin Layiski kəndinnin köklü sakini, özünü isə mehman adlandırması heç cür uzlaşmır. Bunu dünyada müvəqqəti qonaq kimi yozmaq cəhdi də alınmır.

H.Əlizadənin variantındakı “Famili molla Oruc, ədnasiyam mən” kimi təqdim olunan dördüncü misranı “Təbibsiz dərtlərin dəvasıyam mən” misrası ilə əvəz etməsi də süni təsir bağışlayır. Çünki birinci variant onun öz şəcərəsini təsvir etdiyini göstərir və onu babası Molla Oruc la tamamlayır, ikinci variantda isə şəcərəyə dəxli olmayan şeydən danışılır.

M.Yarəhmədovun təqdimatındakı bəndin qüsurlarından biri də “əxi” sözünün ismin adlıq halında verilməsidir. Əgər müəllif “pədərim”, “madərim”, “vələdim”

²³⁷ Molla Cuma. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I cild (Toplayan, transliterasiya və tərtib edən, ön sözün, izahat, qeyd və şərhlərin müəllifi M.Yarəhmədov). Bakı:2000, səh.8.

deyirsə, “əxi Süleyman” deyil, “əxim Süleyman” deməli idi. Molla Cuma irsinin əsas araşdırıcısı, 1966-cı ildən başlayaraq 1983-cü, 1995-ci və 2006-cı illərdə onun kitablarını tərtib və nəşr etdirən professor P.Əfəndiyev də M.Yarəhmədovun mülahizələrini səhv adlandırır: “Molla Cümənin bir şeiri var. Hələ 1930-cu illərdə Hümət Əlizadə aşığın bəzi şeirlərini çap eləyəndə bu əsərə çox gözəl bir ad vermişdi. “Adəmin nəvəsi”

*Aşıqlıq Adəmdən icad olubdur,
Ol Adəm atanın nəvəsiyəm mən,
Dünyaya nə qədər aşiq gəlibsə,
Küllü aşıqların anasıyam mən.*

*Aşıq anasıyam şairlər kökü,
Gəzəram dünyada divanə tək,
Mahalım Göynükdür, şəhərim Şəki,
Layisqi kəndinin binasıyam mən.*

*Binəm Layisqiye düşübdür mehman,
Pədərim Salahdır, madərim Reyhan,
Vələdim Həsəndir, əxim Süleyman,
Famlim Molla Oruc, ədnasıyam mən.*

Bu vücudnamədə Molla Cümə özü, həyatı, necə deyirlər, yurdu-məskəni, qohum-əqrəbası haqqında məlumat verir. Bu şeirdə belə bir misra var:

Vələdim Həsəndir, əxim Süleyman.

Bu şeiri hələ Böyük Vətən Müharibəsi ərəfəsində Hümət Əlizadə çap eləmişdir. Mən deyə bilmərəm, diqqətsizlik ucundan, yoxsa tələsik olduğundan “əxim” sözünü “adım” sözü ilə əvəz edib, yəni belə oxuyub.

Ondan sonra folklorşünaslığımıza da belə daxil olub. Mən də həтта aşığın ilk şeirlər kitabında (1966) “adım” yazmışam. Kitabı alan kimi Molla Cümənin nəvəsi Mövlud Əzizov mənə yazdığı məktubda göstərmişdi ki, aşığın adı Süleyman olmamışdır. Uzun müddət aşığın adı Süleyman kimi getmişdir.

“Adəmin nəvəsi” şeiri ilə əlaqədar daha bir problem də var. Molla Cümə şeirin üçüncü bəndində belə misralar işlədib. Bu bənddə o, öz doğmalarının adlarını çəkir:

***Binəm Laysiqiyə düşübdür mehman,
Pədərim Salahdır, madərim Reyhan,
Vələdim Həsəndir, əxim Süleyman,
Famlim Molla Oruc ədnasıyam mən.***

Mövlud Yarəhmədov yazır ki, “ədna” pis mənalı sözdür. Molla Cümə onu işlətməz. Mən kitabımı çapa hazırlayarkən bu misra üzərində çox düşündüm və qərara gəldim ki, böyük sənətkar çox yaxşı bilir ki, necə ifadə eyləyə bilər?

Mən uzun müddət fikirləşdim və bir mühüm problemin həllini tamamlanmış hesab elədim. Molla Cümənin şeirini aşığın yazdığı kimi də külliyyatına daxil etdim. Molla Cümənin “Adəmin nəvəsi” vücudnaməsinin çox ibrətamiz bir son bəndi var:

***Mənada Mollayam, Molla Cüməyəm,
İsmi Pünhan oda şux pərvanəyəm,
Gəlmişəm cahana bir gün fənayam,
Axırda Kərəm tək yanasıyam mən”.²³⁸***

²³⁸ P.Əfəndiyev. Molla Cuma. Bakı:2017, səh.28-33.

Professor P.Əfəndiyev öz mülahizələrində haqlıdır. Özümüzdən onu da artırma bilərik ki, XIX əsrdə İrəvan əyalətinin bir çox mahallarında tərtib edilmiş 1831-ci ilə aid Kameral təsvirlərdə Ədna adında şəxs adlarına dəfələrlə rast gəlinir. M.Yarəhmədovun bu sözü qəbul etməməsinə gəlinə, xatırlatmalıyıq ki, yenə həmin tip sənədlərdə dəfələrlə Kəlbəli, Kəlbihüseyn, Kəlbirza adlarına rast gəlinir. Bu mürəkkəb adların birinci hissəsindəki *“kəlb”* sözü *“it”* deməkdir, həmin adların mənası Əlinin iti, Hüseynin iti, İmam Rzanın iti mənasını verir. Ona görə də tərəddüdsüz deyə bilərik ki, Molla Cuma doğrudan da “ədna” sözünü işlətməmiş və özünü *“Molla Oruc ailəsinin kiçik nümayəndəsi”* adlandırmışdır.

Molla Cumanın “Binəm Layiskiyyə düşübdür mehman” misrası onun ailəsinin həmin kəndə başqa yerdən, S.Mümtazın güman etdiyi kimi İlisu kəndindən gəldiyi ehtimalını yaradır. Amma əlavə tədqiqatlar aparmadan bu barədə qəti hökm vermək olmaz.

Molla Cumanın çoxcəhətli yaradıcılığından danışarkən, ilk növbədə İsmi Pünhan obrazı yada düşür. Böyük aşığıların əksəriyyətində onların sevgisindən bəhs edilir və dastanlaşdırılır, sevdiklərinin obrazı onların tərcümeyi-halına qarışır. Aşıq Abbas Tufarqanlıının Gülgəzi, Ağ Aşığın Süsənbəri, Aşıq Ələsgərin Səkinə Banusu kimi. Amma onlardan fərqli olaraq, Molla Cumanın sevgilisinin adı gizlidir, yəni ismi pünhandır. Şeirlərinin çoxunda Aşığın müraciət etdiyi İsmi Pünhan kimdir?

“İsmi Pünhan həm Molla Cumanın tərcümeyi-halının, həm də ümumiyyətlə yaradıcılığının öyrənilməsində mühüm rol oynayan problemlərdən biridir. İsmi Pünhanın

adı Molla Cumanın əksər şeirlərində çəkilir, külli miqdarda şeirlər məhz İsmi Pünhanla başlayır. Qax rayonunun Ləkit kənd sakini, Molla Cumanın yaradıcılığına yaxından bələd olan Əzəddin Əsgərov deyir: “Bu barədə müxtəlif rəvayətlər var, onların əksəriyyəti əsasən bir ümumi qütbdə birləşir: Molla Cümə varlı, yaxud dindar bir yerdən qıza aşiq olmuş, ancaq şeirlərində onun əsil adını çəkməmişdir. Hətta bəzən bu “varlı”, “dindar” sözləri dəqiqləşdirilir: “Zaqatala rayonunun Çobankol kəndində aşiq Kazımın dediyinə görə, İsmi Pünhan Qax rayonunun Şabalıtlı kəndində Şeyx baba adlı bir dindarın qızı olmuşdur. O, Molla Cümənin butasıdır”.

Hətta Şəkidə qocalardan biri demişdir: “İsmi Pünhan elə Molla Cümənin özüdür”. Şəkinin Aşağı Layski kəndində yaşı yüzü haqlamış İdris Mustafayev isə fikrini belə ifadə edir: “Mən Molla Cumanın ürək dostu olmuşam. Bir gün söz salıb ondan soruşdum ki, kimdir o İsmi Pünhan? Molla Cuma cavab verdi ki, üz vurma, andım var, gərək bu sirr açılmasın”.

Bəzi rəvayətlərdə isə İsmi Pünhanın gənc yaşlarında Molla Cümənin oxuduğu mədrəsə sahibinin, aşığın müəlliminin öz qızı olduğu göstərilir. ...İsmi Pünhan adı, heç şübhəsiz, Molla Cümənin tərcümeyi-halı, yaradıcılığı və dünyagörüşü ilə bağlı bir müəmmadır”.²³⁹

Professor P.Əfəndiyev Molla Cumanın İsmi Pünhanı sevdiyi tarixi aşağıdakı şeirində ifadə etdiyini və həmin tarixin miladi tarixlə 1873-ə düşdüyünü bildirir:

²³⁹ Molla Cümə. Əsərləri (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi P.Əfəndiyev). Bakı: 2006, səh.11-12.

***Könül dönsə, bu dostluğu atarığ,
Yol uzaqdır, özüm bihal, at arıq.
Cümə səni sevəndəydi o tarix-
Min iki yüz doxsanıncı sənədə.***²⁴⁰

Müəllif həmin vaxt Molla Cumanın 19 yaşında olduğunu bildirir.

Aşığın digər tədqiqatçısı M.Yarəhmədov İsmi Pünhanın şəxsiyyəti barədə belə fikir yürüdür: “Uşaqılıq illərini Layskidə keçirən Cuma oxumaq üçün Marsan kəndinə, Hacı İbrahim əfəndinin hücrəsinə gedir. Fitri istedad və elmə olan tükənməz həvəs onu burada yoldaşlarına və mürşüdü İbrahim əfəndiyə, onun ailəsinə sevdilir. Cuma bu ailəyə doğma övlad kimi yaxın olur. 1873-cü ildə (hicrlə 1290-cı) Molla Cuma ilə mürşüdü İbrahim əfəndinin qızı, şairin şeirlərində böyük məhəbbət və sonsuz ehtiramla “İsmi Pünhan” adlandırdığı lirik qəhrəmanı arasında məhəbbət macəraları başlanır. ... Bu hadisədən xəbər tutan İbrahim Əfəndi Cumanı hücrədən qovur. Qəlbi məhəbbət eşqilə döyünən gənc şair doğma kəndlərinə qayıdır.

Molla Cuma 1882-ci ilin (hicrlə 1299) rəcəb ayında Zöhrə ilə ailə həyatı qurmuşdur.

1892-ci ildə vəba adlı qara ölüm Molla Cumanın varlığına yeni bir zərbə vurur. Bu ağır sitəmin əlindən imdad çəkən şair bir şeirində üz vermiş olan ağır kədərini əvəzsiz olduğunu qeyd edərək deyir:

***Molla Cuma, çəkər dost intizarı,
Ölübdür, dünyada qoyub bir barı.***

²⁴⁰ Yenə orada, səh.12.

***Min iki doxsanda sevmişdim yarı,
Min üç yüz onda da əlimdən getdi”.***²⁴¹

Göstərilən tarixləri hicri-qəməri tarixdən miladi tarixə çevirsək, düşünməliyik ki, gənc Cuma İsmi Pünhanı 1873-cü ildə sevmiş, onun təhsil aldığı mədrəsədən qovulmasına səbəb olan İsmi Pünhan 1893-cü ildə vəfat etmişdir.

1873-cü ildə İsmi Pünhanı sevən Cuma doğrudanmı professor P.Əfəndiyn yazdığı kimi 19 yaşında idi? Bunu yoxlamaq üçün Molla Cumanın doğum tarixini öyrənməliyik.

Molla Cuma neçənci ildə doğulub?

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, folklorşünas Ə.Axundov aşığın 1853-cü, akademik Feyzulla Qasımzadə isə 1855-ci ildə doğulduğunu yazmışlar. Professor P.Əfəndiyev onun 1854-cü ildə doğulduğunu irəli sürür:

“XX əsrin əvvəllərində aşiq əldə olan bütün şeirlərini bir yerə yığıb səliqə ilə köçürmüş və oğlu Həsənə yadigar vermişdir. Bunu sənətkarın aşağıdakı müxəmməsindən aydın görmək olar:

***Min üç yüz otuz iki
Tarixdədir indi sənə.
Altmışa çatmış yaşıım,
Sevda sərdə durur yenə.
Pozulub bürcü-bədən,
Üstdən gedir gündən günə,***

²⁴¹ Molla Cuma (Toplayan.transliterasiya edən, ön söz, izahat, qeyd və lüğətin müəllifi M.Yarəhmədov). Bakı: səh.11-13.

***Tapşırır Molla Cümə,
Oğul, sənə dönə-dönə,
Sidqinən yaxşı tutub,
Göz yetir dəftərə, Həsən!
Yazdığım bu dəftəri
Saxla yadigara, Həsən!***

Şeirdən aydın olur ki, Molla Cümə hicri tarixlə 1332-ci ildə, miladi tarixi ilə 1914-cü ildə 60 yaşına çatıbmış. Demək, ulu söz ustadı 1854-cü ildə doğulmuşdur. Savadlı, bilikli olduğu üçün ona Molla demişlər”.²⁴²

Professor P.Əfəndiyev eyni fikri aşığın şeirlərinin tərtibçisi olduğu ilk nəşrində də yazmışdır.²⁴³

M.Yarəhmədov da Aşığın 1854-cü ildə doğulduğunu yazır: “Cuma Salah oğlu Orucov (Molla Cuma) 1854-cü ildə Şəki şəhərinin Göynük mahalındakı Layski kəndində yoxsul kəndli ailəsində anadan olmuşdur”.²⁴⁴

M.Yarəhmədovun bu cümləsində ciddi səhvlər var. Əvvəla “Şəki şəhərinin Göynük mahalı” nə deməkdir? Şəhərdə mahal yox, məhəllə ola bilər. İkinci, müəllif heç bir sənədə əsaslanmadan Molla Cumaya babası Orucun adından “Orucov” soyadı düzəltmişdir. Halbuki, o vaxt “Cuma Salah oğlu” şəklində yazılırdı. Həmin vaxtın inzibati-ərazi bölgüsünə görə, ərazi Nuxa qəzası, şəhərin adı isə Şəki idi. Yəni Nuxa

²⁴² Molla Cümə. Əsərləri (Tərtib edənə və ön sözün müəllifi P.Əfəndiyev). Bakı: 2006, səh.

²⁴³ Molla Cuma. Şeirlər. Bakı: 1966, səh.4.

²⁴⁴ Molla Cuma (Toplayan.transliterasiya edən, ön söz, izahat, qeyd və lüğətin müəllifi M.Yarəhmədov). Bakı: səh.11

qəzasının Layski kəndindən və ayrıca Şəki şəhərindən danışmaq olar.

Molla Cumanın şeirlərini ilk dəfə nəşrə hazırlayan P.Əfəndiyevlə M.Yarəhmədov onun adını da müxtəlif variantda yazırlar. P.Əfəndiyev “Cümə”, M.Yarəhmədov isə “Cuma” şəklində yazmışdır. Onlardan hansının düzgün olduğunu onun adı yazılmış sənədlə müəyyən etmək mümkün idi. Rus dilində tərtib edilən Kameral siyahılarda isə bu ad «Джума» kimi yazıldığına görə, Azərbaycan dilində onu hər iki variantda yazmaq mümkündür. Hansı variantın düz olduğunu isə regionun dil xüsusiyyətləri və aşığın qohumları vasitəsilə müəyyən etmək olardı. Əslində “Cuma” sözünün özü də “cümə” sözündən yarana bilərdi.

Professor P.Əfəndiyev hələ 1995-ci ildə tərtibçisi olduğu “Molla Cümə. Əsərləri”²⁴⁵ kitabında Süleymanın Molla Cumanın qardaşı olmasına aydınlıq gətirsə də, onun professor həmkarı Q.Namazov 2013-cü ildə işıq üzü görən “Ozan-aşıq sənətinin tarixi” kitabında yazır: “Molla Cuma (Süleyman Saleh oğlu Molla Oruc) 1854-cü ildə Şəki diyarının Layiski kəndində doğulmuşdur”.²⁴⁶ Buradakı “Şəki diyarı” ifadəsi də yanlışdır. Molla Cuma doğulanda ərəzi Nuxa qəzası adlanırdı. “Qəza” və “diyar” məfhumları ayrı-ayrı şeylərdir.

Professor S.Paşayev Molla Cumanın doğulması barədə P.Əfəndiyevin mövqeyindən çıxış edir, amma onun ölümü haqqında fərqli mövqe nümayiş etdirir,

²⁴⁵ Molla Cümə.Əsərləri (Toplayanı, yazıya alanı və tərtib edəni prof.P.Əfəndiyev). Bakı:1995, səh.7.

²⁴⁶ Q.Namazov.Ozan-aşıq sənətinin tarixi. Bakı:2013, səh.291.

onun öldürüldüyünü deyil, vəfat etdiyini yazır: “Molla Cümə Saleh oğlu 1854-cü ildə keçmiş Göynük mahalının Laysqi kəndində anadan olmuş, 1920-ci ildə oradad da vəfat etmişdir. Onun yaradıcılıq dünyasından bizə zəngin şeir irsi və bir neçə dastan qalmışdır. Həmin dastanlardan “Cümə və Könül”, “Səyyad və Sayalı” indi də ustad aşığıların repertuarında mühüm yer tutur”.²⁴⁷

AMEA-nın müxbir üzvü, professor A.Nəbiyevin mövqeyi həmkarlarından fərqlidir: “Cümə Saleh oğlu Orucov 1860-cı ildə indiki Şəki rayonunun Layski kəndində dünyaya göz açmış, mükəmməl mədrəsə təhsili görmüşdür. Aşığın tərcümeyi-halı, doğum ili ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif şəkildə göstərilir. Aşığın şeirlərini ilk dəfə nəşrə hazırlayan H.Əlizadə və S.Mümtaz da dəqiq bir tarix göstərmirlər. Aşığın ən səliqəli və ciddi tədqiqatçısı olan P.Əfəndiyev Molla Cümənin şeirlərinə əsaslanaraq onun doğum tarixini “1854-cü il” kimi göstərir. Bizdə olan bir sıra materiallar, xüsusilə Şəkiyə ekspedisiyalar zamanı aşığın yeni tərtib olunmuş tərcümeyi-halına görə, Molla Cümə öldürülərkən onun altmış yaşı təzə tamam olmuşdu. “Həmin qış bir şəkili tacir ona Dərbənddən bu münasibətlə dörd kisə un göndərmişdi; həmin undan Molla Cümənin ehsanına da işlədildi .

P.Əfəndiyev mülahizəsində aşığın doğum tarixini müəyyənləşdirmək üçün M.Cümənin belə bir şeirinə istinad edir:

²⁴⁷ S.Paşayev. XIX əsr Azərbaycan aşığı yaradıcılığı. Bakı:1990, səh.95.

*Min üç yüz otuz iki
Tarixdədir indi sənə.
Altmışa çatmış yaşı
Sevda sərdə durur yenə...*

Tamamilə mümkündür ki, aşıq hələ əlli beş-əlli altı yaşında öz sinninin altmışa çatmış olduğunu söyləmiş olsun. Bu faktı təsdiqləyən əlimizdə olan bir sıra başqa materialları da əsas götürərək Molla Cümənin doğum tarixini biz 1860-cı ildən hesablamalıyıq həqiqətə daha yaxın hesab edirik”²⁴⁸

Beləliklə, yuxarıdakıları yekunlaşdırsaq, Molla Cumanın doğum tarixi üçün dörd versiya irəli sürülür: Ə.Axundov onun 1853-cü, akademik F.Qasımzadə 1855-ci, P.Əfəndiyev və M.Yarəhmədov 1854-cü, A.Nəbiyev isə 1860-cı ildə doğulduğunu bildirirlər.

Molla Cumanın doğum tarixi Kameral siyahılarda necə qeyd olunub?

Onun adını ilk dəfə aşkar etdiyimiz sənəd belə adlanır:

**“NUXA QƏZASI, NUXA NAHIYƏSİNİN
KAMERAL TƏSVİRİ. 1863-cü il.**

AŞAĞI LAYSKI kəndi.

**17.116. Salah Oruc oğlu 55 yaşında; oğlu
Cuma 4 yaşında.**

Ailədə 1 qadın var”²⁴⁹

²⁴⁸ A.Nəbiyev. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. 2 cildə, II hissə. Bakı: 2014, səh.123.

²⁴⁹ AMDTA, F.10, s.1, s.v.101.

Buradakı Salah Oruc oğlu Molla Cumanın atası, ailədəki 1 qadın onun anası Reyhan, Cuma isə gələcəyin böyük aşığı Molla Cumadır. Sənədin tərtib edildiyi 1863-cü il rəqəmindən onların yaşını çıxanda, Cumanın 1859-cu, atası Salahın isə 1808-ci ildə doğulduğunu öyrənirik. Molla Cumanın doğum tarixi üçün 1859-cu il rəqəminə nə qədər etibar etmək olar?

P.Əfəndiyevə müraciət edək: “Xalq ədəbiyyatımızda təsvir olunan məşhur aşıqların butaları, sevgililəri olur. ...Molla Cüməyə də Allah vergisi verilib, eşq camı içirilib, xudanın qisməti kimi buta verilib. Şəki əlyazmasının (*söhbət Molla Cumanın şeirlərinin toplandığı əlyazmalardan gedir-N.Ə.*) bir yerində bu barədə deyilir: “*On beş yaşlarında bir dəfə gözəl bahar günlərinin birisində sərin bir ağac kölgəsində yataraq yuxuya dalır. Bu vaxt röyasında ona badə verirlər ki, bunu içib qurtardığı hədd anası oyadır. Bildiyimiz tarixi rəvayətlərə görə də bir çoxları rəyada içmiş olduqları badənin təsirindən aşiq olurlar. Əz ön cümlə Molla Cümə də haman gündən yazmağa başlamışdır*”.

Molla Cümə özünü bu haqq aşıqları sırasına daxil edir. Bütün ömrü boyu butası – İsmi Pünhanın şəninə şeirlər qoşur. Bu cəhətdən İsmi Pünhan haqqında hələlik ən səhih məlumatı biz elə aşığın şeirlərindən alırıq, hətta Molla Cümənin öz butasına vurulduğu tarixi də şeirlərdən öyrənirik:

*Könül dönsə bu dostluğu atırıq,
Yol uzaqdır, özüm bihal, at arıq.
Cümə səni sevəndəydi o tarix-
Min iki yüz doxsanıncı sənədə.*

Həmin tarix miladi ilə 1873-cü ildir. Bu zaman aşığın 19 yaşı var imiş”.²⁵⁰

Əlyazmasından və şəirdən görünür ki, İsmi Pünhana vurulduğu 1873-cü ildə Molla Cuma P.Əfəndiyevin ehtimal etdiyi kimi 19 deyil, 15 yaşlarında imiş. Daha dəqiq desək, 1873-cü ildə 14 yaşı vardı və bunu əlyazmasındakı rəvayət də təsdiq edir. Beləliklə, Molla Cumanın 1859-cu ildə doğulması faktına etibar etmək olar.

Molla Cumanın ailəsi sonrakı kameral təsvirdə belə qeydə alınıb:

**“NUXA QƏZASI KƏNDLƏRİNİN
KAMERAL TƏSVİRİ. 1873-cü il.**

№7.AŞAĞI LAYSKI kəndi.

17.17.Salah Oruc oğlu 61 y; oğlanları: Cuma 15 y;
Süleyman 2 y.

Ailədə 1 qadın var”.²⁵¹

Sənəddə Cumanın qardaşı Süleymanın da adını görürük. Süleyman 1871-ci ildə doğulub. Cumanın 15 yaşında göstərilməsi onun 1858-ci ildə doğulduğu anlamına gəlir. Bu tarixlərdən hansı düzgündür, 1858, yoxsa 1859?

Qeydiyyatda səhv etmək ehtimalı uşağın kiçik yaşlarında daha az olduğuna görə, hesab etməliyik ki, 1863-cü ilin Kameral siyahısında Cumanın yaşının 4

²⁵⁰ Molla Cümə.Əsərləri (Toplayanı, yazıya alanı və tərtib edənə prof.P.Əfəndiyev). Bakı:1995, səh.13-14.

²⁵¹ AMDTA, F.43. s.2, s.v.7183.

göstərilməsi daha düzgündür. Beləliklə, onun 1859-cu ildə doğulduğu ehtimalını qüvvədə saxlamalıyıq. Ailədə əvvəlki kimi 1 qadının olması göstərir ki, həmin qadın Reyhandır və qız uşağı doğulmayıb.

Müraciət etdiyimiz sonuncu sənəd “Əyal dəftəri” adlanan 1886-cı ilin Kameral təsviridir:

“YELİZAVETPOL QUBERNİYASI, NUXA QƏZASI,

Layski kənd icması, Aşağı Layski kəndinin ailə siyahısı. 1886-cı ildə tərtib edilmişdir.

Kəndin əhalisi sünni məzhəbinə mənsub olan tatarlardır. Əkinçiliklə məşğul olurlar.

20.17. Cuma Salah oğlu 20 y; qardaşı Süleyman 15 y.
Ailədə 2 qadın var”²⁵².

Adının siyahıda olmamasından belə qənaətə gələ bilərik ki, Molla Cumanın atası Salah artıq vəfat edib. Onun 1873-1886-cı illər arasında öldüyü məlum olur, amma hansı ildə öldüyünü öyrənmək mümkün deyil. Diqqəti çəkən ikinci cəhət Molla Cumanın yaşı ilə bağlıdır. 1873-cü ildə 15 yaşında göstərildiyinə görə, aradan keçən 13 ildən sonra sonuncu siyahıda 28, 1859-cu ildə doğulduğunu qəbul etsək, 27 yaşında göstərilməli idi. Göründüyü kimi, qeydiyyatçı məmur onun yaşını səhv yazıb. Bu sənədə görə onun 1866-cı ildə doğulduğunu düşünməliyik. Bu halda isə 1863-cü ilin kameral siyahısında onun adı olmamalı idi. Beləliklə, Molla Cuma ilə bağlı sonuncu sənəddəki 20 yaş səhvidir.

²⁵² AMDTA, F.43,s.2, s.v.7385.

Ailədəki qadınların sayındakı dəyişiklik də diqqəti cəlb edir. İki qadından birinin əvvəlki kimi Molla Cumanın anası Reyhan olduğunu düşünsək, ikinci qadının da Molla Cümənin həyat yoldaşı Zöhrə olduğunu qəbul etməliyik. Aşığın tədqiqatçısı M.Yarəhmədov yazır ki, Molla Cuma 1882-ci ildə Zöhrə adlı qadınla ailə qurmuşdur.²⁵³

Sənəddən göründüyü kimi, Molla Cumanın oğlu Həsən də hələ doğulmamışdı. M.Yarəhmədov Həsənin 1916-cı ildə²⁵⁴ vəba xəstəliyindən öldüyünü yazır. Aşığın digər tədqiqatçısı P.Əfəndiyev Həsənin ölümü barədə başqa tarix verir: “Bizə o məlumdur ki, Molla Cümənin bir neçə övladı olub, ancaq iki uşağı qalıb, oğlu Həsən və qızı Reyhan xanım. Həsən 1919-cu ildə vəba xəstəliyindən vəfat edib. Reyhan xanım isə son dövrlərə qədər yaşayıb. Molla Cümə öldürülən vaxtı Reyhan xanımın 12 yaşı olub”.²⁵⁵

Sanki başına gələcək faciələri duyan Molla Cuma bir gəraylısında deyir:

*Bir ərzim var ol xudaya,
Qullam ağlaya-ağlaya.
Yetirməsə muradımı,
Qallam ağlaya-ağlaya.*

*Sürmədim zövqü-səfanı,
Çəkəram cövrü-cəfanı.*

²⁵³ Molla Cuma (Toplayan.transliterasiya edən, ön söz, izahat, qeyd və lüğətin müəllifi M.Yarəhmədov). Bakı: səh.14.

²⁵⁴ Yəni orada, səh.18.

²⁵⁵ P.Əfəndiyev (həyat və yaradıcılığı).Bakı:2017. səh. 41.

*Xalq içinə Nuh tufanı
Sallam ağlaya-ağlaya.*

*İçdim eşqin badəsini,
Keçdim Nilin adasını.
İsmi Pünhan qadasını
Allam ağlaya-ağlaya.*

*Mən Cumayam, qəm alıcı,
Şirin cana od salıcı.
Öz ömrümə dərd qılıncı
Çallam ağlaya-ağlaya.*

Molla Cumanın ölümü ilə bağlı müxtəlif versiyalar mövcuddur.

Akademik Y.Mahmudov bu barədə “İstiqlal şəhidi Molla Cuma” adlı əçerkində yazır: “Atam şahidi olduğı hadisələri günbəgün yada salaraq danışrdı: Biz-Göynük cavanları əlverişli bir strateji məkan olan Səbətli kəndində yuva salan və Şəkini qan içərisində boğmağı hazırlaşan daşnak düşərgəsini 1918-ci ildə darmadağın etdik. Erməniləri Qanığın o tərəfinə qovduq. Gəncəyə Nuru Paşanın görüşünə gedib bütün bunlar barədə ona məlumat verdik. Nuru Paşanın təklifi ilə Biləcərə qədər at sürdük. Döyüşlərdə iştirak etdik. Lakin bolşeviklər müstəqil hökumətimizi yıxdılar. “Troyka” Şəkiddə “çistkaya” başladı. “Troyka”nın bir üzvü erməni idi. Və açıq-aşkar göynüklülərdən Səbətlinin qisasını alırdılar. Yolda-izdə rast gəldikləri və “şübhələndikləri” hər kəsi yerindəcə güllələyirdilər. Molla Cumanı da aşağı Göynükdə çiyində sazla yoldaşları ilə birlikdə gedərkən sorğı-suala tutmuş “Troyka”nın rus üzvünün göstərişi ilə

saz çalıb oxutdurmuş və sərbəst buraxmışdılar. Lakin o bir qədər aralandıqdan sonra “Troyka”nın erməni üzvünün fıtvası ilə arxadan açılan atəşlə qətlə yetirilmişdi. Atam bu hadisənin bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsindən bir ay, ya ay yarım sonra baş verdiyini söyləyirdi”²⁵⁶

Professor M.Qasımlının Molla Cumanın öldürülməsi haqqında “İsmi Pünhan aşığı” yazısında bu hadisə bir qədər fərqli təsvir olunur: “1920-ci il may ayının axırlarında Sovet hakimiyyəti qurmaq adı altında Şəkidə əməliyyat aparan silahlı erməni - rus dəstələri bölgənin ziyalı və dini - ruhani xadimlərini, el - ulus başçılarını aradan götürmüşlər. Onların arasında böyük el sənətkarı Molla Cuma və onun arvadı da olmuşdur. Gecə ilə silahlı bolşeviklər tərəfindən evindən aparılan Molla Cuma və arvadı güllələnmiş, meyitləri səhərisi gün kəndin kənarındakı Göynük yolunun qırağında tapılmışdır. El - camaat onları elə orada da dəfn etmişdir. Aşığın qəbri indi də Göynük yolunun qırağındadır. Göründüyü kimi, Molla Cuma istiqlal yolunda, Azərbaycanın müstəqilliyi yolunda şəhid olmuş aşiq - şairdir”²⁵⁷

Molla Cumanın nəticəsi, qızı Reyhanın nəvəsi Elman Əzizov Molla Cumanın ölümünü “Molla Cumanın son günləri” adlı yazısında ətraflı təsvir etmişdir: “... bir şey ömrüm boyu məni narahat etmiş, kədərləndirmiş, sevincimin, fərəhimin üstünə kölgə salmışdır. Bu, Molla Cumanın və həyat yoldaşı Zöhrə xanımın faciəli ölümüdür. Uzun illər dövrü mətbuatda, nəşr edilmiş kitablarda Molla Cumanın ölümü barədə müxtəlif versiyalar

²⁵⁶ Molla Cuma.İsmi Pünhan. Bakı:2016, s.6.

²⁵⁷ Yenə orada s.11.

səslənir ki, bunların da heç biri həqiqətə uyğun deyildir. Bu versiyaların birinə görə, guya Molla Cuma saz ilə gedirmiş, ona deyirlər ki, getmə, səni öldürəcəklər. Molla Cuma isə, qorxmayın, mən aşiq babayam, mənə heç kim heç nə etməz deyib gedir və öldürülür. Başqa bir variantda isə Molla Cuma yoldaşları ilə gedərkən 11-ci Qızıl Ordunun əsgərləri onun sazını tufəng bilib atəş açıb öldürürlər – deyə qeyd edilir. Bir başqa varianta görə isə guya Molla Cumanın evinin həyətinə qarışıqlıq salınır, Molla Cuma işə qarışır və bu zaman öldürülür. Digər bir variantda, Molla Cuma guya əsgərlərin qarşısında çalıb - oxuyur, əsgərlər onu buraxır, amma onların içərisində olan erməni əsgərləri onu arxadan güllələyirlər...

İlk öncə onu xatırladım ki, Molla Cumanın ömrünün son illəri faciəli keçmişdir. 1916-cı ildə yeganə oğlu Həsən vəba xəstəliyindən dünyasını dəyişmişdir. Oğlunun ölümü onun həyatının ən böyük zərbəsi olmuş, bundan sonra Molla Cuma əlinə saz götürüb heç bir məclis aparmamışdır.

Bu illərdə ölkədə vəziyyət olduqca ağır idi. Azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən kütləvi qırğınlara məruz qalırdılar. Qarabağda, Zəngəzurda, Göyçədə, Şamaxıda, Qubada, Bakıda kütləvi qırğınlar baş verir, müsəlman əhali məhv edilirdi... Şəki yeganə bölgə idi ki, ermənilər orada qırğın törədə bilməmiş, əksinə, bu zonada ermənilərin qırğın planı haqda məlumat əldə edilib erməni başkəsənlərinin toplaşdığı Səbətli kəndi bir gecədə darmadağın edilmiş, ermənilər pərən - pərən salınmış və bu bölgə üçün təhlükə sovuşmuşdur. Bu döyüşlərdə əhalinin səfərbər olunması üçün Molla Cuma çox böyük xidmətlər göstərmiş, şəxsi nüfuzundan, əlaqələrindən istifadə edərək bölgə əhalisini mübarizəyə

çağırmışdır. Bu döyüşlərdə ilk növbədə onun yaxınları, qohumları iştirak etmişlər”.²⁵⁸

E.Əzizovun yazdıqlarından Molla Cumanın öldürülməsinin səbəbi aydın olur. Səbətli hadisələrinin onun öldürülməsinə səbəb olması aşkar faktdır. Görünür, bolşeviklər Molla Cumanı bu hadisələrin təşkilatçısı və təşviqatçısı hesab edərək güllələmişlər. E.Əzizovun yazısından o da məlum olur ki, Molla Cuma güllələnmədiyini bilirmiş. Amma onun niyə qaçmaması, özünü taleyin ixtiyarına buraxması təəssüf və təəccüb doğurur.

Nənəsi Reyhan xanımın dediklərini qələmə alan yazı müəllifi Molla Cumanın öldürülməsi hadisəsini ətraflı təsvir etmişdir:

“Nənəmin dedilkərindən...

“Mənim 14 yaşım var idi. Həmin il (1920-ci il) yaz tez gəlmişdi. Həyatımızdəki tut yetişmişdi, anam tutdan bəhməz bişirir, mən də ona kömək edirdim. Atam evdə yazı-pozu işləri ilə məşğul idi. Birazdan o, bizə yaxınlaşdı və mənə dedi: “Qızım, al bunlar məndən sənə yadigar qalsın”. Əlində döş saati, cib bıçağı və pul kisəsi var idi. Onları mənə verdi və evə qayıtdı. Təəccüb içində olan anam dedi: “A kişi, bu nə sözdür deyirsən, cavan qız uşağıdır, yadigar nə deməkdir?”. Atam çevrilib diqqətlə bir mənə, sonra isə anama baxdı və dedi: “Sabah bu vaxt nə sən, nə də mən bu dünyada olmayacağıq”. Anam sanki quruyub qalmışdı, mən isə əlimdəki hədiyyələrə baxır, atamın dediklərinin fərqinə varmırdım.

²⁵⁸ Molla Cuma. İsmi Pünhan. Bakı:2016, səh.19-20.

Səhər qapımızı atlılar döydülər, Azərbaycan dilində danışdırlar. Dedilər ki, təzə hökumət sənə çaparxanaya danışığlara çağırır. Atam ağ atına minib onlarla getdi. (mən bu zaman nənəmdən soruşdum ki, babam gedərkən sazını götürmüşdümü? Nənəm, “heç nə götürməmişdi”, dedi.) Qonşumuz Qara Məmmədin arvadı təşviş içində gəldi ki, ərim və oğullarım da Molla Cuma ilə getdilər. Bütün kənd təşviş içində idi. Qadınlar, uşaqlar Qara Məmmədin evinə toplaşmışdıq. Atamgil gedəndən təxminən yarım saat sonra güllə səsləri eşidildi. Birazdan əsgərlər biz olan evin həyətinə toplaşmağa başladılar. Anam Zöhrə pilləkənlərin üstündə durub qışqırdı: “Kafirlər, hara girirsiniz, burada arvad-uşaq var!” Anamın sözlərinə qulaq asmayan əsgərlərdən biri əlində silah yuxarı doğru çıxmağa başladı. Anam əlindəki balta ilə əsgəri vurub pilləkəndən yerə saldı. Bunu gören həyətdəki əsgər atəş açdı, anam elə qapının ağzındaca əlində balta ilə yıxılıb qaldı. Bunu gören digər əsgərlər də evi atəşə tutmağa başladılar. Evin içində olan qadınlardan biri pəncərəni açdı və biz pəncərədən evin arxasındakı bağa tullanıb üzə Baş Layisqi kəndi istiqamətində qaçmağa başladıq (Baş Layisqi ilə Aşağı Layisqi arasındakı məsafə 12-15 km-dir). Biz gündüzlər gizlənir, gecələr qaçırdıq ki, düşmən əlinə keçməyək. İki gündən sonra Baş Layisqidən gələn qohumlarımız bizi meşədə tapdılar”.²⁵⁹

E.Əzizov Qara Məmmədlə oğlanlarının taleyindən, onların da Molla Cuma ilə öldürülüb-öldürülmədiyini barədə heç nə yazmayıb.

²⁵⁹ Molla Cuma. İsmi Pünhan. Bakı:2016, səh.20-21.

ŞAİR AYDIN (1865-1915)

Göyçə aşiq mühitinin tanınmış nümayəndələrindən olan Şair Aydın mahalın Şişqaya kəndində doğulmuş, keşməkeşli həyatını elə həmin kənddə də başa vurmuşdur. Tədqiqatçılar onun 1825-ci ildə doğulduğunu və 1915-ci ildə vəfat etdiyini yazırlar. Ölüm tarixini araşdırmağa dəlillərimiz olmasa da, doğum tarixi ilə bağlı indiyə qədər etdiyimiz kimi Kameral təsvirlərə müraciət edəcəyik.

Aydın Ramazan oğlunun həyatı haqqında T.Göyçəli yazır:

“Göyçə aşiq mühitinin formalaşmasında özünə-məxsus xidmətləri olan şair Aydın (Aydın Ramazan oğlu) 1825-ci ildə Şişqaya kəndində anadan olmuşdur. Gözünü açandan fələyin sonsuz məşəqqətləri ilə üzləşən Aydın ağırlı-acılı bir həyat keçirmiş, uşaqlığı və gəncliyi onun-bunun qapısında nökrəçiloik etməklə keçmiş, savad almağa imkanı olmamışdır.

...Aydın 15-16 yaşlarından şeir deməyə başlamış, sənət bilicilərinin diqqətini çəkmişdir.

Günü-güzəranı bənnalıqla, papaqcılıqla, kürk tikməklə keçən Aydın şəxsi istedadı, aydın deyim tərz, coşğun təbi, yüksək sənətkarlığı ilə qazandığı həm şair adını, həm də doğma kəndi Şişqayanı dillər əzbərinə çevirdi. Yaşadığı ictimai-siyasi mühit, dövrün, zamanın ziddiyyətləri, həyatın ağırlı-acılı anları bütövlükdə

Aydın yaradıcılığının mayasına hopmuş, kökündə öz bədii əksini tapmışdır.

Haqsız, ədalətsiz dövrə qarşı daim etiraz, üsyan səsinə qaldıran şair həmişə xalqın istək və arzularının tərənnümçüsü olmuş, ürəklərdə yaşamışdır.

Get-gedə qığılcımdan məşələ çevrilən, kənd yoxsullarını cəsarətə, hünərə səsləyən bu şeirlər, nəhayət, 1877-ci ildə varlı torpaqlarının bölüşdürülməsi cəhdinə səbəb olur. Bu işdən qorxuya düşənlər şairi aradan götürmək üçün qəsd hazırlayırlar. Qəsdən xəbər tutan şairin böyük qardaşı Eyvaz qəsdin təşkilatçısını öldürür. Aydın qardaşları Eyvaz və İsmixanla birlikdə Sibirə sürgün olunur. Yaşadığı ağır-acılar azmış kimi, tale onu daha ağır, daha dözülməz sınaqlara çəkir. On ildən artıq vətəndən uzaqlarda, sürgünlərdə yaşayan şair üzləşdiyi bütün məhrumiyyətlərə, haqsızlıqlara baxmayaraq, gələcəyə olan nikbin inamını itirmir.

Sürgünü başa vuran şair öz vətəninə döndükdən sonra bir müddət Bakıda fəhləlik edir, ictimai-siyasi məzmunlu şeirlərini məhz burada yaradır. 1892-ci ildə doğma Göyçəsinə qayıdan Aydın el-obası tərəfindən böyük hörmətlə, səmimiyyətlə qarşılanır²⁶⁰.

İ.Ələsgər isə Şair Aydın haqqında belə məlumat verir:

“Göyçədə el şairləri kimi tanınan sənətkarlardan biri də Şair Aydındır. O, təxminən 1825-ci ildə Şişqaya kəndində anadan olmuşdur.

Mətbuat səhifələrində Aydının aşiq kimi qələmə verilməsi yanlışdır. Aşiq Ağayarın söyləməsinə görə,

²⁶⁰ T. Göyçəli. Göyçə aşiq məktəbi. Bakı: 1998, s. 55-56.

Aydın aşiq olmamış, toylarda, şənliklərdə özünün baməzə hərəkətləri və gülməli hərəkətləri ilə camaatı əyləndirmişdir.

Şair Aydının tutulması, Sibirə sürgün olunması hakim siniflər tərəfindən işgəncələrə məruz qalması halları da olmuşdur.

Şair Aydının şeirlərində bir zarafat, bir şuxluq, incə yumor da diqqəti cəlb edir. Təəssüf ki, onun şeirlərinin əksər hissəsi itib - batmışdır.

Şair Aydın 1915-ci ildə öz doğma kəndində vəfat etmişdir²⁶¹.

Hər iki tədqiqatçının yazısında Şair Aydının ictimai - siyasi həyatında şışirtmələrə yol verilməsi göz qabağındadır. T.Göyçəli onu az qala Göyçədə torpaq islahatı ilə nəticələnəcək böyük inqilabçı rolunda təqdim edir. Aydının hansısa məişət zəminində baş vermiş hadisəyə görə Sibirə sürgün edilməsini istisna etməsək də, siyasi fəaliyyətinin şışirdilməsi aşkardır. Bununla belə, onu kameral sənədlərdə axtarmaq üçün T.Göyçəli kifayət qədər məlumat verir. Onun yazısından Aydının atasının adının Ramazan, qardaşlarının adının isə Eyvaz və İsmixan olduğunu öyrənirik. Müraciət etdiyimiz 1831-ci, 1842-ci, 1852-ci və 1859-cu illərin kameral siyahılarında ümumiyyətlə, Aydın adında adama rast gəlinmədi. Aydın Ramazan oğlunu 1873-cü ilin Kameral təsvirində aşkar etdik:

²⁶¹ İ.Ələsgər. Sazlı-sözlü Göyçə. Bakı:2002, s.38.

**“NOVOBƏYAZID QƏZASININ KAMERAL
TƏSVİRİ. 1873-cü il.
ŞİŞQAYA kəndi.**

40.52.Məşədi Dünyamalı Eyvaz oğlu-59 yaşında;
oğlu Haxverdi 30 y; onun oğlu Əli (və ya Alı)7 y;

Məşədi Dünyamalının qardaşı Ramazan 39 y; onun
oğlanları: Eyvaz 10 y; Aydın 8 y; İsmixan 4 y.

Ailədə 5 qadın var”²⁶².

Sənəddən görünür ki, Ramazan 1834-cü, oğlanları
Eyvaz 1863-cü, Aydın 1865-ci, İsmixan isə 1869-cu
ildə doğulublar. Beləliklə, şair Aydın 1865-ci ildə
dünyaya gəldiyi məlum olur. Əvvəlki tədqiqatçılar isə
onun 1825-ci ildə doğulduğunu yazmaqla, yaşını 40 il
böyütmüşdülər!

Beləliklə, T.Göyçəlinin, Şair Aydın ın təbliğatı
nəticəsində 1877-ci ildə varlı torpaqlarının bölüşdürül-
məsi məsələsi ilə üz-üzə qalmaları haqqındakı müla-
hizəsi özünü doğrultmur, çünki 1877-ci ilə Aydın ın
cəmi 12 yaşı vardı və onun hansısa ictimai-siyasi fəaliy-
yətindən söz açmaq inandırıcı deyil. Eləcə də, 10 illik
sürgün həyatı və bir neçə il Bakıda yaşadığından sonra,
1892-ci ildə Şişqaya kəndinə qayıtması da təsdiqini
tapmır. Əgər ən azı Bakıda 2 il yaşadığını saysaq, belə
çıxır ki, 13 yaşında Sibirə sürgün olunub. Bir daha təkrar
etmək lazım gəlir ki, hansısa məişət zəminində törədilmiş
ölüm hadisəsinə görə qardaşların sürgün edilməsi
ehtimalını istisna etməsək də, bunu hansısa siyasi hadisə
ilə bağlamaq düzgün deyil.

²⁶² Erm.Milli Arxivi, F.267, s.1, s.v.22,

**“NOVOBƏYAZİD QƏZASININ KAMERAL
TƏSVİRİ. 1852-ci il.**

№62.ŞİŞQAYA kəndi.

25.25.Ayvazalı Qədim oğlu 90 y;

oğlanları: Bayraməli 40 y; onun oğlu Qəmbər 16 y;
Dünyamalı 35 y; onun oğlu Tarverdi 12 y”²⁶³.

Ramazanın adı yazılmasa da, bu sənəd bizə qiymətli məlumat verir, öyrənirik ki, onların atasının adı Eyvaz yox, Ayvazalıdır. Ayvazalı Qədim oğlu o vaxt üçün az rast gəlinən uzunömürlü şəxslərdəndir, yəni 90 yaşına çatıb.

Bu ailə Göyçə nahiyəsinin 1842-ci ilə aid kameral siyahısında belə qeyd olunub:

“N49. ŞİŞQAYA kəndi.

Qarapapqların boşçalı tayfası.

25.Ayvazalı Qədim oğlu 80 y;

Oğlanları: 1)Bayraməli 30 y; onun oğlu Qəmbər 6 y;

2)Dünyamalı 25 y.

5 xalvar əkin yeri, 1 xalvar buğda, 1 xalvar arpa, 0,25 xalvar kətan əkini, 2 atı, 10 baş iribuynuzlu və 10 baş xırdabuynuzlu heyvanı var”²⁶⁴.

1834-cü ildə doğulan 8 yaşlı Ramazanın adı bu siyahıya da düşməyib, amma bu sənəd bizə qiymətli məlumatlar verir. 1842-ci ildə Şişqaya kəndində 47 ailə qeydiyyatda alınmışdı, onlardan 22-i ayrımlı, 25-i isə

²⁶³ Erm.Milli Arxivi, F.267, s.1. s.v. 7.

²⁶⁴ Göyçə mahalının Kameral təsviri (Tərcümə, tərtib və ön sözün müəllifi N.Əhmədli). Bakı: 2017, s.214.

qarapapaq idi. ***Şair Aydın qarapapaqlara aiddir. 1835-ci ildə bu kənddə doğulan Aşıq Alı (Almədət) isə yuxarıda yazdığımız kimi, ayrım türkü idi.***

Ailənin qeydə alınan mal varlığı onun maddi vəziyyətinin normal olduğunu göstərir. Ayvazalı Qədim oğlunun yaşı da 1852-ci ilin kameral siyahısındakı 90 rəqəminə uyğundur.

Bu ailə Göyçə mahalının 1831-ci ilə aid kameral siyahısında yoxdur. Onu başqa kəndlərdə də aşkar edə bilmədik. Görünür, Göyçəyə 1831-ci ildən sonra ya İrandan, ya da qarapapaqların yaşadığı başqa bölgələrdən, ola bilsin ki. Dərəçiçək mahalından gəliblər.

Bu ailədən törəyənlər 1762-ci ildə doğulan Ayvazalı Qədim oğlunun adı ilə kənddə ***“Ayvazalələr tayfası”*** kimi tanınmışdır. Ayvazalı anadan olanda atası Qədimin təxminən 30 yaşında olduğunu, yəni 1730-cu illərdə doğulduğunu nəzərə alsaq, beləliklə Şair Aydının təxminən 300 illik şəcərəsini müəyyən etmiş olduq.

Şair Aydının T.Göyçəlinin Göyçənin Babacan kənd sakini Vəliyeva Balaqızın dilindən yazıya aldığı “Nədi” adında belə bir şeiri var:

***Ay ağalar, gəlin sizə ərz edim,
Söz qanana bu dünyada var nədi?
Dünya bir bostandı, pozular gedər,
Yemiş nədi, qarpız nədi, nar nədi?***

***Bu dünyada çox-çox şirin mal olar,
Tamahkarın halı müşkül hal olar.
Qol burular, qulaq batar, lal olar,
Qohum nədi, qardaş nədi, yar nədi?***

*Kimi qaynar, kimi coşar, tökülər,
Kimi cavan ölər, qəddi bükülər.
Axirətdə bizə bir ev tikilər,
Qapı nədi, baca nədi, dar nədi?*

*Yığışanda bir beşimiz, onumuz,
Yön çevirək qibləgaha hamımız.
Beş arşınlıq bezdi bizim donumuz,
İpək nədi, atlaz nədi, tor nədi?*

*Aydın deyər, bu dünyada sürünək,
Rüsxət yoxdur bir də gələk, görünək.
Altı saldı, üstü sərvət, bürünək,
İsti nədi, soyuq nədi, qar nədi?*²⁶⁵

Şair Aydın, deyilənə görə, 1915-ci ildə, 50 yaşında
Şişqaya kəndində vəfat etmişdir.
Əvvəlki tədqiqatlarda yaşı 40 il şişirdilmişdi.

²⁶⁵ T.Göyçəli. Göyçə aşiq məktəbi. Bakı: 1998, s.57-58.

DƏRƏLƏYƏZLİ AŞIQ CƏLİL

(1868 – 1928 ?)

“Cəlili” aşiq havası ilə öz adını Azərbaycan aşiq sənətinin tarixinə əbədi olaraq yazmış Dərələyəz mahalının Sallı kəndində dünyaya göz açan Aşiq Cəlilin həyatı və yaradıcılığı çox təəssüf ki, uzun müddət tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalmış və yalnız son 30 ildə müəyyən araşdırmalar aparılmışdır. Amma bu yazılarda rəsmi sənədlərə, arxiv materiallarına istinad edilmədiyindən, bəzi məsələlər, xüsusilə onun doğum tarixi və şəcərəsi ilə bağlı problem hələ də öz həllinin tapmamış, bəzi istisnalar xaric, şeirləri toplanmamışdır. Halbuki aşığı tanıyanların, apardığı məclisləri görənlərin yaşadığı ötən əsrin ortalarında daha dürüst məlumatlar toplamaq mümkün idi.

Aşığın ilk ciddi tədqiqatçısı saydığımız Əli Şamil 1985-ci ildə həm rus dilində çıxan «Советская Нахичевань», həm də “Sovet Naxçıvanı” qəzetində çap etdirdiyi “Aşiq Cəlil” adlı məqaləsində ilk dəfə onun həyat və yaradıcılığı haqqında ətraflı məlumat vermiş, aşığın nəvəsi adlandırıdığı, əslində isə bacısı oğlu Aşiq Mirzalıının xatirələrinə əsaslanaraq Aşiq Cəlilin 12 saz havasının müəllifi olduğunu, aşıqlıq sənətini Abbas Dəhridən öyrəndiyini də qeyd etmişdir. Məqalədə müəllifliyi Aşiq Cəlilə aid edilən “Baş Cəlili”, “Orta Cəlili”, “Ayaq Cəlili”, «Qaytarma», “Sallama gəraylı”

(çox vaxt ona “Dərələyəz gəralyısı” da deyirlər) 5 saz havasının adı çəkilir. Müəllif həmin məqalədə aşığın doğum tarixinə toxunmasa da, şahidlərin söhbətindən Aşıq Cəlilin 1924-1928-cu illərdə vəfat etdiyini və Dizə kəndinin Qəriblər qəbistanlığında dəfn edildiyini bildirir. Ə.Şamil yazır: “Bu aşıqlar özlərindən əvvəl yaranmış saz havalarını yaşatmaq, təbliğ etməklə yanaşı, onlara yeni xallar, yeni güllər əlavə etmiş, bəzən də yeni saz havaları yaratmışlar. Aşıq Cəlil də belə bəstəkar aşıklardan olmuşdur. Yaratdığı saz havaları vaxtında nota köçürülmədiyindən, haqqında geniş elmi fikir söyləmək, yaradıcılığının spesifik cəhətlərini təhlil etmək olduqca çətinidir”²⁶⁶.

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının 1987-ci ildə nəşr edilən 10-cu cildində “Cəlili” adlı aşiq havasının müəllifliyi Aşıq Cəlilə aid edilsə də, səhvən onun 18-ci əsrdə yaşadığı göstərilir²⁶⁷.

Qulu Kazımov²⁶⁸ 1989-cu ildə “Qobustan” jurnalında çap etdirdiyi “Aşıq Cəlilin sorağı ilə” adlı geniş və əhatəli məqaləsində Aşıq Cəlilin doğum tarixi haqqında təxminini rəqəm verir: “Aşıq Cəlil təxminən 1850-ci illərdə Sallı kəndində dünyaya gəlib. Hələ uşaq vaxtlarından saza-sözə könül verib. Aşıq Cəlil gözünü açıb Şair Təhməzi, Dəllək Xələfi, Aşıq Əsədi görüb (*Şair Təhməz məsələsinə qayıdacağıq-N.Ə.*). Qocaların dediyinə görə, Dəllək Xələf apararın məclisin həndəvərinə hamilə

²⁶⁶ Ə.Şamilov. El sənətkarları. Aşıq Cəlil // “Sovet Naxçıvanı” qəz, 15.12.1985, №291 (14329).

²⁶⁷ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, C.10, Bakı:1987, s.412.

²⁶⁸ Q.Kazımov sonradan soyadını dəyişmiş və hazırda Qulu Kəngərli kimi tanınır.

qadınları buraxmazmışlar... Cəlilin atası Mehralı kişi də saz-söz həvəskarı imiş və o da şeir məclislərinə gedər, balaca Cəlili də özü ilə apararmış”.²⁶⁹

Müəllif belə məclislərdən birində 16 yaşlı Cəlilin İrandan gəlmiş Aşıq Abbasın diqqətini cəkdiyini və onu özünə şəyird götürdüyünü qeyd edir. Q.Kazımova görə, gənc Cəlil Aşıq Abbasa 4 il şəyirdlik etmiş və onun sayəsində mükəmməl aşiq kimi yetişmiş, müstəqil aşıqlığa başladıqdan sonra səsi-sorağı ətraf mahallara yayılmış, göyçəli Aşıq Ələsgər onu yanına dəvət edərək çalib-oxumasına qulaq asmış və sənətinə yüksək qiymət vermiş, onun yaratdığı və Aşıq Ələsgərin çox xoşuna gələn saz havası da Aşıq Ələsgərin tövsiyyəsi ilə “Cəlili” adlandırılmışdır.

Q.Kazımov həmin məqalədə “Qəhrəmanı” və “Badamı” adlı daha iki saz havasının müəllifliyini Aşıq Cəlilə aid edir.

Aşıq Cəlillə bir kənddə doğulmuş Q.Kazımov Qulu Kəngərli imzası ilə “Ozan” qəzetində çap etdirdiyi və “Erməni lobbisi...Azərbaycan faciəsi” kitabına daxil etdiyi “Aşıq Cəlil kimdir?” adlı məqaləsində də təxminən həmin fikirləri təkrar edir, erməni qırğınları nəticəsində aşığın doğma yurdundan qaçqın düşərək 1923-cü ildə Naxçıvanın Dizə kəndində təxminən 75 yaşında vəfat etdiyini yazır²⁷⁰.

Tədqiqatçı K.Dərələyəzli də Aşıq Cəlil mövzusunda diqqət yetirmiş, Q.Kəngərlinin aşığın 1850-ci ildə

²⁶⁹ Q.Kazımov.Aşıq Cəlilin sorağı ilə.// “Qobustan” jur., 1989, №3, s.21-23.

²⁷⁰ Q.Kəngərli. Aşıq Cəlil kimdir? //”Ozan” qəz., 29.02.1992, №2(2).

doğulması haqqındakı ehtimalını qüvvəsində saxlamış və "Dərələyəz od içində" kitabında ilk dəfə Aşıq Cəlilin şeirlərindən nümunələr vermişdir²⁷¹. Müəllif Aşıq Cəlilin şeirlərini necə əldə etdiyi barədə yazır: "1975-80-ci illərdə bacım Nazpərigilə, Dizə kəndinə gedərdim... Bacımğilin qonşuluğunda yaşayan Nərgiz müəllimənin anası Aşıq Cəlilin şeirlərindən bəzilərini yadında saxlamışdı. Aşıq Cəlil altı ildən çox Miryasın ağanın həyatında qalmışdı. Dizə qocalarının dediyinə görə Şərurda Aşıq Cəlil böyük hörmətə malik olmuş və gözəl şeirləri ilə sayılıb, seçilmişdir"²⁷².

Müəllif adı çəkilən kitabına Aşıq Cəlilə aid etdiyi "Peşman olar" gəraylısını, "Hardasan", "Bilmərəm" və "Olar" adlı üç qoşmanı, "Gözə görünməz" divani-təcnisini və "Üz ola" cığalı təcnisini daxil etmişdir.

Tədqiqatçının fikrincə, 1918-ci ilin hadisələrində müsəlman əhalinin başına gətirilən müsibətlərdən mü-təəssir olan Aşıq Cəlil "Hardasan" qoşmasını Abbasqulu bəş Şadlinskiyə xitabən demişdir:

*Yapon bu yerlərdə meydan sulayır,
Nijde belimizdə ocaq qalayır.
Yurdumda-yuvamda bayquş ulayır,
Sönür od-ocağım, közüm, hardasan?*

*Kafir süngüsünə keçir qız-oğlan,
Arpa qayasından qan süzülür, qan!
Qalmadı mahalda ər, sənə qurban,
Şəhid olur oğlum, qızım, hardasan?*

²⁷¹ K.Dərələyəzli. Dərələyəz od içində. Bakı, 2001, s.236; s.443-451.

²⁷² Yenə orada, s.447.

Q.Kəngərliyə fərqli olaraq K.Dərələyəzli Aşıq Cəlilin Şərur mahalının Dizə kəndinə pənah gətirdiyini və 1923-cü ildə orada öldüyünü yazır.

K.Dərələyəzli sonradan Aşıq Cəlil mövzusunda yenidən qayıtmış və “Dərələyəz” qəzetində “Aşıq Cəlil yaradıcılığı” adlı məqalə çap etdirmişdir²⁷³. O, Aşıq Cəlilin şeirlərini Nərgiz müəlliminin anası Tovuz nənədən və onun baldızı Zeynəb nənədən topladığını qeyd etdiyi məqaləsində yazır:

“Atam Aşıq Cəlilin yaradıcılığını gözəl bilirdi. Səkkizinci sinifdə oxuyarkən atamın yaddaşında qalmış Cəlilin şeirlərini dəftərə yazmağa başladım. Yaz və payız ayları sallılı Aşıq Bəhmənin oğlu Süleymanla bir sinifdə oxuduğum vaxt hər bazar günü Sallı kəndinə gedərdim. Aşıq Bəhməndən və Aşağı Sallı kəndində şair təbiətli İman kişidən təxminən 20-yə qədər Aşıq Cəlilin şeirlərindən toplamışdım. 1964-cü ildə İrəvan Pedaqoji İnstitutuna qəbul olarkən topladığım, Cəlilə məxsus 35 şeiri Əkbər İrəvanlıya təqdim etdim və xahiş etdim ki, “Ədəbi Ermənistan” almanaxında çap etdirdsin. Açığını desəm, bir neçə dəfə Əkbər İrəvanlıdan şeirlər barədə soruşdum. “A bala, indi aşıq yaradıcılığına fikir verən yoxdur”,-dedi.

Təəssüf ki, K.Dərələyəzlinin topladığı həmin şeirlər səhlənkarlıq nəticəsində itmişdir.

Professor H.Mirzəyev “Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı” kitabında Aşıq Cəlilin 1850-ci ildə doğulduğunu, 1866-1867-ci illərdə İranlı aşıq Abbas

²⁷³ K.Dərələyəzli.Aşıq Cəlil yaradıcılığı.// Dərələyəz qəz., 16.03.2013. №4(24).

Dəhriyə şeyirdlik etdiyini, sonrakı dövrlərdə Aşıq Alının yanına gedib ondan aşılıq sənətinə aid çox şey öyrəndiyini, onun ən böyük ustadının və həmfikirinin Aşıq Ələsgər olduğunu yazır, həm də adı çəkilən 7 saz havasından başqa, “Naxçıvanı” havasının müəllifliyini də Aşıq Cəlilə aid edir və bütün bu mülahizələrində Q.Kəngərlinin məlum məqaləsinə istinad edir²⁷⁴. H.Mirzəyev həmin kitaba müəllifliyini Aşıq Cəlilə aid hesab etdiyi 5 şeiri də daxil etmişdir, bu şeirlərin 5-i də K.Dərələyəzlinin “Dərələyəz od içində” kitabındakı şeirlərdir, “Pəşman olar” gəraylısı isə yoxdur²⁷⁵. Amma H.Mirzəyev mənbə göstərməyib.

“Dərələyəz folkloru” antologiyasında da həmin fikirlər yer almaqla yanaşı, müəllifliyini Aşıq Cəlilə aid etdikləri həmin şeirlər verilmiş, yenə də onların harada və kimdən toplanması məsələsinə toxunulmamışdır. Kitabda “Yüngül Şəril”, “Ağır Şəril” və “Təzə Naxçıvanı” saz havalarının müəllifliyi də Aşıq Cəlilə aid edilir²⁷⁶.

Ə.Şamil və Q.Kəngərliyə fərqli olaraq H.Mirzəyev də Aşıq Cəlilin Şərur rayonunun Dizə kəndində qaçqınlıq həyatı yaşadığı və orada da öldüyünü yazır. Q.Kəngərli və K.Dərələyəzli Aşıq Cəlilin Vedibasardan olan məşhur el qəhrəmanı Abbasqulu bəy Şadlinski ilə görüşməindən bəhs edirlər. Ə.Şamilin ehtimalına görə bu müəlliflər sallılı Aşıq Cəlili Vedibasar mahalının Şahab kəndindən olan və ermənilər tərəfindən 1918-ci ildə faciəli şəkildə

²⁷⁴ H.Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı. Bakı, 2004., s.513.

²⁷⁵ Yenə orada, s.514-515.

²⁷⁶ Dərələyəz folkloru (Tərtib edənlər: H.Mirzəyev, H.İsmayılov, Ə.Ələkbərli). Bakı, 2006, s.240-243.

qətlə yetirilən Aşıq Cəlillə dəyişik salmışlar. Şahablı Aşıq Cəlilin həyatında baş verən həmin faciəli hadisələr folklorşünas Ə.Ələkbərlinin və Ə. Şamilin tədqiqatlarında təsvir edilmişdir^{277, 278}.

Alı (Səfolu) Aliyevin “Dərələyəz folklorunun regional xüsusiyyətləri”²⁷⁹ kitabında Aşıq Cəlilin özü haqqında məlumat verilməsə də, bəzi aşıqlardan bəhs edilərkən, onların ustadının Aşıq Cəlil olduğu qeyd edilir.

Əli Şamil 2007-ci ildə Aşıq Cəlil mövzusunda bir daha qayıtmış, Ankarada nəşr olunan “Folklor-Ədəbiyyat (Nahçıvan özel sayısı)” dərgisində “Sallı Aşıq Cəlil” adında məqalə çap etdirmişdir²⁸⁰. 2007-ci ildə “Dədə Qorqud” jurnalında çap etdirdiyi və Ankarada nəşr olunan məqaləsindən az fərqlənən “Sallı Aşıq Cəlil” məqaləsini tədqiqatçı Ə.Şamilin Aşıq Cəlilin həyat və yaradıcılığının araşdırılmasına sərf etdiyi 22 illik tədqiqatlarının uğurlu finalı adlandırmaq olar²⁸¹. Tədqiqatçı topladığı məlumatları, qaynaqları təhlil edərək, Aşıq Cəlilin 1850-ci ildə deyil, 1870-ci ildə doğulduğu ehtimalını irəli sürür. Əldə etdiyimiz arxiv sənədləri Ə.Şamilin həqiqətə olduqca yaxın olduğunu göstərdi.

Əli Şamilin musiqişünas Kamilə Axundova – Dadaşzadənin 25.04.1986-cı il tarixli məktubunun yer

²⁷⁷ Ə.Ələkbərli. Abbasqulu bəy Şadlinski. Bakı, 1996; Ə.Ələkbərli. Qərbi Azərbaycan. Vedibasar mahalı, 1-ci c. Bakı, 2000.

²⁷⁸ Ə.Şamil. Dastanlaşmış ömürlər. Bakı, 2001, s. 79

²⁷⁹ A.(Səfolu) Aliyev. Dərələyəz folklorunun regional xüsusiyyətləri. Bakı, 2008.

²⁸⁰ Ali Şamil. Sallı Aşıq Celil. // Folklor-Edebiyyat (Nahçıvan özel sayısı), N3(51), s.179-184.

²⁸¹ Ə.Şamil. Sallı Aşıq Cəlil. // “Dədə Qorqud” jur., 2007, N3, s.67-75.

aldığı həmin məqaləsi başqa bir cəhətdən də diqqətimizi çəkdi. Musiqişünas orada müəllifliyi Aşıq Cəlilə aid edilən “Baş Cəlili”, “Orta Cəlili”, “Ayaq Cəlili” və Dərələyəz gəraylısı” saz havalarını musiqi baxımından ətraflı təhlil etmiş, qiymətli fikirlər söyləmişdir. K.Axundova - Dadaşzadə öz məktubunda yazır: “Ümumiyyətlə, aşiq havalarının mənşəyi, onların inkişaf yolunun öyrənilməsi olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Onlar həmişə öz əski adlarını mühafizə etmirlər. Təbii ki, müəyyən dəyişikliklərə uğrayırlar. Bir istedadlı aşığın səyi nəticəsində yeni bir dəyişikliyə uğrayır və yeni ad qazanır. Bu xüsusiyyətlər «Cəlili» havaları üçün də çox səciyyəvidir”²⁸².

Qeyd edək ki, Aşıq Cəlilə aid hesab edilən saz havalarını təhlil etməyi K.Axundovadan Ə.Şamil xahiş etmişdir.

Aşığın sağ qalan yeganə oğlu Aşıq Bəhmən İkinci dünya müharibəsinə gedib və geri qayıtmayıb. Aşıq Cəlilin Şərrur, yoxsa Babək Dizəsinə köçməsi haqqındakı fikir müxtəlifliyinə sən qoymaq üçün Aşıq Bəhmənin hansı rayonun hərbi komissarlığından cəbhəyə göndərilməsinə aydınlaşdırmaq qərarına gəldik. Məlum oldu ki, Aşıq Bəhmən 1842-ci ildə Babək rayon hərbi komissarlığından cəbhəyə göndərilib:

“Məhrəliyev Bəhmən Cəlil oğlu

1900-cu ildə Babək rayonunun Gültəpə kəndində doğulub. 1942-ci ildə Azərbaycan Respub-

²⁸² Ə.Şamil. Sallı Aşıq Cəlil.//”Dədə Qorqud” jur., 2007, N3, s.70.

likası Babək rayon hərbi komissarlığı tərəfindən orduya çağırılıb.

Sıravı əsgər Mehrəliyev Bəhmən Cəlil oğlu 1944-cü ildə itkin düşüb”²⁸³.

Burada iki qeyri-dəqiqliyə yol verilib. Əslində kəndin adı Gültəpə yox, Kültəpədir, ikincisi isə Bəhmən Kültəpədə yox, Sallı kəndində anadan olub, Kültəpə kəndində qaçqınlıq həyatı yaşayıb və oradan cəbhəyə gedib. Bu sənəddən həm də Aşıq Bəhmənin dəqiq doğum tarixinin 1900-cu il olduğunu aşkar etmiş olduq.

Aşıq Cəlilin haqqında professor M.Qasımlının “Göycə aşığı mühitində Aşıq Ələsgər hansı haqqa sahibdirsə, Dərələyəz aşığı mühitində Aşıq Cəlil həmin mövqeyin sahibidir. On beşdən yuxarı şagird yetişdirən Aşıq Cəlilin qardaşı və üç oğlu, daha sonra isə iki nəvəsi də aşığı olmuşdur”²⁸⁴ fikri Aşıq Cəlilin Azərbaycan saz sənətindəki yerini dəqiq ifadə edir.

Haqqında söhbət gedən tədqiqatlarda aşığın həyatının nə qədər düzgün əks olunduğunu yoxlamaq üçün Dərələyəzin Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra rus idarəçilər tərəfindən tərtib edilmiş və vergi toplanması üçün zəruri olan kameral sənədlərə müraciət etdik və axtarışlarımız nəticə verdi. Bunun üçün lazım olan baza məlumatları - Aşıq Cəlilin atasının adının Mehralı, qardaşının adının isə Məhəmməd olması tədqiqatçı-jurnalist Q.Kəngərlinin yazılarında yer almışdır.

²⁸³ Azərbaycan Respublikası Xatirə kitabı. 9-cu cild. Bakı, 2009, s.188.

²⁸⁴ M.Qasımlı. Folklor və ədəbiyyat araşdırmaları. Bakı, 2017, s.164

Aşıq Cəlilin adının ilk rast gəldiyi 1873-cü ilin Kameral siyahısında onun ailəsi belə qeyd edilmişdir:

**“İRƏVAN QUBERNİYASI, NAXÇIVAN QƏZASI
ƏLƏYƏZ kənd icmasına daxil olan**

SALLI kəndinin KAMERAL TƏSVİRİ. 1873-cü il.

*11.19. Hacı Qurbanəli Mahmud oğlu 49 yaşında;
onun oğlu Mehdi 7 y;*

*qardaşı Mehralı 43 y; oğlanları: Məhəmməd 15
y; Cabbar 7 y; Cəlil 5 y.*

Ailədə 5 qadın var”²⁸⁵.

Beləliklə, Aşıq Cəlilin 1868-ci ildə doğulduğunu görürük. İndiyə qədərki təxmini 1850 rəqəmi onun yaşının 18 il böyüdüldüyünü göstərir.

Kameral siyahının tərtib edildiyi 1873-cü ildən bu şəxslərin yaşını çıxdıqda, məlum olur ki, Cəlilin atası Mehralı 1830-cu ildə, qardaşları Məhəmməd 1858-ci, Cabbar isə 1866-cı ildə doğulublar. Göründüyü kimi, Cəlil ailənin kiçik oğludur. Həm də indiyə qədər adını bilmədiyimiz Cabbar adlı daha bir qardaşı var. Mehralı özündən 6 yaş böyük qardaşı Hacı Qurbanəli ilə bir evdə yaşayır. Onların ayrı evinin olmaması qardaşların kasıb olduğunun göstəricisi sayıla bilərdi, amma Qurbanəlinin həcc ziyarətində olması bu ehtimalı azaldır.

Bu sənəddən Cəlilin indiyə qədər haqqında məlumat verilməyən babası Mahmudun, əmisi Qurbanəlinin və onun oğlu Mehдинin də adlarını öyrənirik.

²⁸⁵ .Erm.Milli Arxivi, F.93, s.1, s.v.165.

Ailədəki 5 qadından ikisini Qurbanəli ilə Mehralının arvadları hesab etsək, bu qardaşların 3 qızının olması da məlum olur, amma onların neçəsi hansı qardaşın qızıdır, bilmirik.

İndi bu ailənin 1859-cu ildəki vəziyyətinə baxaq:

**“İRƏVAN QƏZASI DƏRƏLƏYƏZ NAHIYƏSİ
KƏNDLƏRİNİN**

KAMERAL SIYAHISI.1859-cu il.

SALLI kəndi.

***19.7.Qurbanəli Kərbəlayı Mahmud oğlu 35 y;
qardaşları: Fərzalı 30 y (onun oğlu Hüseyn 2 y);
Mehralı 29 y (əvvəlki kameral siyahıda yaddan çıxıb);
oğlu Məhəmməd 1 y.***

Ailədə 5 qadın var”²⁸⁶.

Siyahıdan məlum olur ki, Kərbəlayı Mahmudun Fərzalı adında daha bir oğlu, Fərzalının isə Hüseyn adında 2 yaşlı oğlu var. Mahmudun Kərbəla, Qurbanəlinin isə Məkkə ziyarətində olması bu ailənin bir tərəfdən dindar, digər tərəfdən isə imkanlı olduğunu göstərir.

1801-ci ildə doğulan Mahmud Alı oğlunun siyahıda olmaması onun vəfat etdiyini göstərir, məlum olur ki, Mahmud 58 yaşına çatmadan ölüb, amma hansı ildə öldüyünü bilmirik.

Mehralının adından sonrakı qeyd onun 1852-ci ilin kameral siyahısında olmadığını göstərir. Amma Mehralı

²⁸⁶ Erm.Milli Arxivi, F.93. s.1. sax.vah.136.

təkcə 1852-ci ilin deyil, 1842-ci ilin kameral siyahısında da unudulub:

**“NAXÇIVAN QƏZASI DƏRƏLƏYƏZ
MAHALININ KAMERAL TƏSVIRI. 1842-ci il.**

№18 (39). SALLI kəndi.

Bərgüşad tayfası

...

6.Mahmud Alı oğlu 45 y; oğlu Qurbanəli 20 y.

***İmzalar: Xanasanlı tayfasının icma başçısı Əli-
hüseyn Məşədi Alməmməd oğlu (möhr); kəndxuda
Nəbi Kərbəlayı Fətəli oğlu; Bayraməli Səfəli oğlu***²⁸⁷.

Dərələyəz mahalının 1831-ci ilə aid Kameral təsvirində isə başqa qohumları ilə yanaşı, Aşıq Cəlilin atası Mehralının da adı var:

**“NAXÇIVAN ƏYALƏTİ
DƏRƏLƏYƏZ MAHALININ
KAMERAL TƏSVIRI. 1831-ci il.**

№39.SALLI kəndi.

Bərgüşad tayfası

...

7.Mahmud Alı oğlu 30 y; arvadı Reyhan 30 y; iki oğlu var: Qurbanəli 8 y; Mehralı 1 y; iki qızı var: Mələk 9 y; Hürü 5 y.

Kənd xəzinəyə məxsusdur²⁸⁸.

²⁸⁷ Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi, F.25, s.2, s.v.6.

²⁸⁸ Dərələyəz mahalının Kameral təsviri (Tərcümə edən, çapa hazırlayan və Ön sözün müəllifi Nazir Əhmədli). Bakı, 2017, s.89-91.

Dərələyəz mahalının 1831-ci ilə aid Kameral təsvirindən Aşıq Cəlilin nəsil şəcərəsi haqqında ətraflı məlumatlar əldə edirik. Əgər Mahmud doğulan vaxt atası Alının 30 yaşında olduğunu ehtimal etsək, Alı təxminən 1770-ci ildə doğulub. Beləliklə, Aşıq Cəlilin 250 illik şəcərəsini müəyyən etmiş olduq.

Təəssüf ki, kiçik oğlu Aşıq Bəhmənin 1944-cü ildə İkinci dünya müharibəsində itkin düşməsi ilə Aşıq Cəlilin kişi cinsindən olan nəslə gəlib bizə çatmayıb. Başqa bir oğlu Xəlil isə erməni daşnakların 1918-ci ildə Dərələyəzdə törətdiyi qırğınlar zamanı həlak olmuşdur.

Aşıq Cəlil haqqında əldə etdiyimiz mühüm məlumatlardan biri də onun etnik mənsubiyyətinin kəngərlilərin bərgüşüd tayfasına mənsub olmasıdır.

Qadın adlarının da qeyd edildiyi bu yeganə və qiymətli Kameral təsvirdən Mahmudun atasının, arvadının və qızlarının da adlarını öyrənirik.

Cəlilin nənəsi Reyhan həyat yoldaşı Mahmud kimi 1801-ci ildə, bibiləri Mələk 1822-ci, Hürü isə 1826-cı ildə doğulmuşlar.

1831-ci və 1842-ci illərin kameral siyahılarında Mahmudun yaşında müəyyən fərq də nəzərə çarpır. 1831-ci ildə 30 yaşında göstərilən Mahmudun 1842-ci ildə 41 yaşı olmalı idi, amma 45 yaşında göstərilib. Bunlardan hansına üstünlük verilməsinə gəlincə, bu sənədlərlə olan iş təcrübəmiz göstərir ki, 1831-ci ilin Kameral siyahısı daha mötəbər hesab olunmalıdır.

Mehralının özünə gəlincə, 1831-ci ildə 1, 1859-cu ildə 29, 1873-cü ildə isə 43 yaşında göstərilməsi onun 1830-cu ildə doğulduğunu göstərir.

1831-ci və 1842-ci ilin kameral siyahılarında Mehralının özündən böyük qardaşı Fərzalının da adı qeyd edilməyib.

1873-cü ilin Kameral siyahısında Fərzalı Hacı Qurbanəlinin evində yox, ayrıca qeydə alınmışdır:

“40.19.Fərzalı Hacı Mahmud oğlu 40 y.

***Ailədə 1 qadın var*”²⁸⁹.**

Sənəddə Fərzalının oğlu Hüseynin adı yoxdur, əgər yaşasaydı, 15 yaşında olmalı idi, deməli həmin yaşa çatmadan ölüb. Fərzalının adının üstündən göy karandaşla xətt çəkilib, bu işarə onun da siyahıya almadan sonra vəfat etdiyini göstərir, amma oğlu Hüseyn kimi onun da hansı ildə öldüyü məlum deyil. Tibbin demək olar ki, olmadığı həmin dövrdə insanlar adi xəstəliklərdən, məsələn malyariyadan da ölürdülər.

Müraciət edəcəyimiz sonuncu kameral təsvir 1886-cı ilə aid **“Əyal(ailə) dəftəri”**dir. Orada Cəlilin ailəsi ayrıca göstərilib:

**“ŞƏRUR - DƏRƏLƏYƏZ qəzasının SALLI kənd
sakinlərinin Əyal (ailə) dəftəri.1886-cı il.**

Şiə məzhəbinə mənsub olan müsəlman tatarlar.

46.11.Mehralı Kərbəlayı Mahmud oğlu 56 y;

oğlanları: Məhəmməd 28 y; onun oğlu İsgəndər 2 y;

***Cabbar 20 y; Cəlil 18 y; Mahmud 8 y (6 qadın var)*”²⁹⁰.**

Göründüyü kimi, Cəlilin atası Mehralı artıq qardaşı Hacı Qurbanəlidən ayrılıb.

²⁸⁹ Erm.Milli Arxivi, F.93, s.1, s.v.165.

²⁹⁰ Şərur-Dərələyəz qəzasının Əyal (ailə) dəftəri. Erm.Milli Arxivi, F.93, s.1, s.v.221.

Bu sənəddə Cəlilin daha bir qardaşını - 8 yaşlı Mahmudu və böyük qardaşı Məhəmmədin 2 yaşlı oğlu İsgəndəri də görürük. Mehralı 1878-ci ildə doğulan sonuncu, dördüncü oğluna atası Mahmudun adını qoyub.

Tədqiqatçılar Ə.Şamil, Q.Kəngərli və başqalarının adını çəkdikləri, Aşıq Cəlilin müasiri olan aşıq və şairləri də bu siyahılarda axtarmaq maraqlı nəticələrə gətirə bilər. Onlardan birini-şair Təhməzi müəyyənləşdirmək mümkün oldu:

“SALLI kəndi, 1873-cü il.

***24.10.Hacı Əlipənah Məhəmməd oğlu 65 y;
oğlanları: Behbud 34 y; onun oğlanları: Məhəmməd 3 y;
Məmmədqulu 2 y;İbrahim 28 y; oğlanları: Təhməz 5 y;
Qulaməli 1 y;Gülmalı 24 y (ailədə 6 qadın var)”***

Göründüyü kimi Şair Təhməz Aşıq Cəlillə eyni ildə, 1868-ci ildə doğulub.

Kənddə ayrı Təhməz yoxdur və onu kiminləsə səhv salmaq mümkün deyil.

Kəndin siyahısında Təhməzin başqa bir əmisi də var:

***“41.10.Dünyamalı Hacı Əlipənah oğlu 45 y;
oğlanları: Baxşəli 22 y; Yəqinəli 15 y; Möhbəli 14 y;
Namazəli 5 y; Qurbanəli 3 y (ailədə 3 qadın var)”²⁹¹***

Təhməzin ailəsi 1859-cu ilin kameral siyahısında və 1886-cı ilin Əyal dəftərində də var. Güman edə bilərik ki, bu məlumatlar Şair Təhməzin irsini araşdıracaq gələcək tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

²⁹¹ Erm.Milli Arxivi, F.93, s.1, s.v.165.

Qeyd edək ki, Aşıq Cəlil irsinin əsas tədqiqatçılarından olan Qulu Kəngərli yuxarıda adını gördüyümüz Şair Təhməzin qardaşı Qulaməlinin nəvəsidir.

Nəzərdən keçirdiyimiz sənədlərin heç birində Dəllək Xələfin adına, yəni Xələf adına rast gəlmədik.

Haşiyyə

Tədqiqatçılar Əli Şamilin və Qulu Kəngərlinin yazdıqlarından məlum olurdu ki, Aşıq Cəlil ömrünün son illərini Babək rayonunun Məmmədrza Dizəsi kəndində yaşayıb. Onun haqqında əlavə məlumatlar toplamaq üçün 2018-ci ilin yayında oraya səfər etmək qərarına gəldik. Əvvəlcə Məmmədrza kənd sakini, 88 yaşlı İsmayıl kişi ilə görüşdük. ***Mahmudov İsmayıl Gülmalı oğlu*** 1930-cu ildə Məmmədrza kəndində doğulub, dəmiryolçu, polis işçisi olub, toylarda xanəndəlik edib. İsmayıl kişi bildirdi ki, Aşıq Cəlilin oğlu Aşıq Bəhməni yaxşı xatırlayır. Anası öləndən sonra atası Gülmalı Bəhmənin əmisi qızı Şamayıl ilə evlənib və ona görə də Bəhməni dayı çağırırmış. Onun sünnət toyunu da Bəhmən edib. İsmayıl kişi bildirdi ki, Bəhmən kültəpəli bir qadınla evlənsə də, ondan uşağı olmadı, sonra da cəbhəyə getdi və qayıtmadı. İsmayıl kişi Bəhməni belə xatırlayırdı: “Ucaboylu, ağbənizli, qaraqaş, qaragöz adam idi”. İsmayıl dayı müəllifi Aşıq Cəlil hesab etdiyi belə bir şeir də xatırladı:

***İki məlaykədir, gözə görünməz,
Ağzından çıxanı yazarlar bir-bir.
Biri sağda, biri solda dayanıb,
Günahı, savabı yozarlar bir-bir.***

***Bu dünyadan heç kim getməz əliboş,
Axirət onunçün keçməyəcək xoş.
Dörd tərəfi divar, üstü isə daş,
Vurub sümüklərin əzərlər bir-bir.***

İsmayıl dayı şeirin sonuncu bəndini yadına sala bilmədi.

İsmayıl kişinin oğlu Yavər də atası kimi xanəndə olub, toylarda oxuyub. Bildirdi ki, Aşıq Cəlilin Məmmədrza kəndində yaşaması kənd sakinləri üçün qürurverici faktdır. Hətta toy xanəndələri belə bir söz də qoşub oxuyurlarmış:

***Daim yansın gur işığı,
Pozulmasın yaraşığı.
Aşıq Cəlildir aşığı
Bizim Yenyol kəndinin.***

Yenyol Məmmədrza Dizəsi kəndinin sovet hakimiyyəti vaxtındakı adıdır.

Şabanov Oruc Cavad oğlu 1948-ci ildə Kültəpə kəndində doğulub, sürücüdür. O bildirdi ki, əslə Sallı kəndindəndir, ata-babası 1918-ci ildə qaçqın kimi bu kənddə sığınacaq tapıb və bir daha geriyyə, Dərələyəzə qayıtmayıblar. O, Şabanov dedi ki, Aşıq Cəlilin qəbri hal-hazırda Məmmədrza Dizəsi kəndində, Əzim adında bir adamın həyətinə qalıb. Aşığın ilk tədqiqatçısı Əli Şamil də bu barədə yazmışdı. O, ötən əsrin səksəninci illərində xalq şairi, Aşıqlar Birliyinin sədri Hüseyn Ariflə həmin qəbri ziyarət etmiş, onlar Babək rayon rəhbərliyindən qəbrin bərpasını xahiş etsələr də,

biganəlik və məsuliyyətsizlik üzündən bu təşəbbüs nəticəsiz qalmışdır.

Naxçıvan səfərindən məqsəd acı tale yaşamış böyük sənətkarın varislərini üzə çıxartmaq idi. Məlum olduğu kimi, onun ailəsində ağır faciələr baş vermiş, Vətənindən didərgin düşərək qəriliblikdə vəfat etmiş, bunlar azmış kimi, qəbri də itmək üzrədir.

Şərur rayonunun Şəhid Məmməd kəndində yaşayan *Vəliyev Rəbbil Əli oğlu* 1928-ci ildə Sallı kəndində doğulub, bənna olub. Bu kəndə 1970-ci ildə köçüblər.

Rəbbil dayı Sallı kəndindən olan Aşıq Rzaquludan eşitdiyi belə bir rəvayət danışdı: Aşıq Cəlil balabançısı Balakişi ilə İrəvanda, bir adlı-sanlı bəyin qonağı imiş. Xanın nökrəri gəlib bəyi çağırır ki, xanın xanəndə qonağı var, xan səni məclisə dəvət edir. Ev sahibi nökrərə deyir xana denən qonağım var. Xan nökrərini təkrar göndərir ki, qonağını da özü ilə götürüb gəlsin. Ev sahibi Aşıq Cəlillə onun balabançısı Balakişini də götürüb xanın evinə gedir, oturub xanəndəyə qulaq asırlar. Cəlil görür ki, xan onu tanımadı. O vaxt Aşıq Cəlilin adını eşitələr də, üzdən tanımırdılar. Sallı kəndindən həmin məclisdə iştirak edən başqa adamlar da var imiş. Aşıq Cəlil onlara deyir ki, mən aftafa götürüb havamı dəyişmək üçün bayıra çıxacam, içəri qayıdanda ayağa qalxıb mənə yer göstərərsiniz, deyərsiniz ki, Aşıq Cəlil, buyur, burada otur.

Dedi ki, kimi də edirlər, Aşıq Cəlil içəri qayıdanda yer-yerdən durub ona yer göstərirlər, xan Aşıq Cəlilin adını eşidibmiş, o da ehtiram göstərir, deyir Aşıq Cəlil, niyə sazsız gəlmisən, gir meydana dövrən elə. Aşıq Cəlil deyir, xan sağ olsun, bu gün meydan xanəndənindir, məsləhətdirsə, mən sabah axşam oxuyaram. Xan təkid edir,

nökəri göndərib Aşıq Cəlilin sazını da gətirirlər. Aşıq Cəlil balabançısı Balakişinin müşayiəti ilə əvvəlcə muğam üstə oxuyur, onun oxuması da, balabançının ifası da xanın çox xoşuna gəlir, hərəsinin alınına bir beşlik qızıl yapışdırır. Sonra Cəlil dövrən edir, çalib-oxuyur. Xeyli nəmər yığılır, Aşıq Cəlil bütün pulları aparıb qoyur xanəndənin qabağına ki, bu günkü məclis onundur, xanəndə də pulu götürməyib aparır qoyur xanın qabağına. Xan həmin pulu 3 yerə bölür, Aşıq Cəlilə, xanəndəyə və balabançıya verir.

Hazırda Şəhid Məmməd kəndində yaşayan **Pənahov Qəmbəralı Məhəmməd oğlu** 1930-cu ildə Sallı kəndində doğulub, fərdi təqadçüdür. Q.Pənahov bildirdi ki, Aşıq Mirzalı onun qayınıdır, bir müddət əvvəl rəhmətə gedən həyat yoldaşı Əsli xanımın qardaşıdır. Onların anası Fatma Aşıq Cəlilin bacısıdır, atalarının adı isə Məmmədəli olub. Məlum oldu ki, Aşıq Mirzalı tədqiqatçılar Əli Şamil, Q.Kəngərli və başqalarının hesab etdikləri kimi Aşıq Cəlilin nəvəsi yox, bacısı oğludur.

Aşıq Cəlilin qardaşı Cabbarın qızı Şamayılın Bakıda yaşayan nəvəsi var.Yuxarıda yazdığımız kimi Şamayıl Babək rayonunun Məmmədrza Dizəsi kəndində Gülmalı kişi ilə ailə qurub, ondan Qızxanım və Müləyim adında iki qızı dünyaya gəlib. Müləyim varissiz ölüb, **Mahmudov Vahid Məmməd oğlu** Qızxanımın oğludur. O, 1947-ci ildə Məmmədrza Dizəsi kəndində dünyaya gəlib, kənd təsərrüfatı texnikumunu bitirib, sənəti mühasiblikdir.

V.Mahmudov Aşıq Mirzalıdan eşitdiyi belə bir rəvayət danışdı.

Aşıq Cəlilin Şərur mahalının Mahmud kəndində Həsən adında bir tanışısı var imiş, dəfələrlə Sallı

kəndində onun evində qonaq qalmış, hörmət-izzət görmüşdü. Hər dəfə də görüşəndə Aşıq Cəlili kəndlərinə qonaq dəvət edirmiş. Aşıq Cəlil deyirmiş ki, darıxma, bir gün gələm. Günlərin birində Aşıq Cəlili Danzik kəndinə, bir sünnət toyuna aparırlar. Toy qurtarandan sonra təkidlə qalmasını istəsələr də, deyir yox, Mahmud kənddə Həsən adında bir dostum var, onlara gedəcəyəm. Mənə hörmətiniz o olsun ki, bizə at verin. Onun dediyini edirlər.

Aşıq Cəlillə balabançısı axşamdan xeyli keçmiş, soyuq bir payız gecəsində Mahmud kəndə çatırlar, soraqlaşır Həsənin evini tapırlar. Aşıq Cəlil özünü tanıtsa da, Həsən qonaqları evə buraxmır. Aşıq Cəlillə balabançısı qalır çöldə, hava da çox soyuq imiş, çöldə qalsalar, mütləq sətəlcəm olacaqdılar. Gecənin bu vaxtında tanımadıqları kimin qapısını döysünlər? Danzikə qayıtmaq isə mümkün deyildi, həm yol uzaq idi, həm də utandıqlarına görə toy evinə qayıda bilməzdilər.

Aşıq Cəlil balabançıya deyir, sən cavan və qıvrıqsan, bax görüm, nə eləyə bilirsən. Balabançı divardan aşır Həsənin təndir damına girir və baxır ki, bura bir qədər istidir, sən demə gündüzdən təndir yandırır çörək bişiribləmiş. Balabançı Cəlilə də içəri keçməkdə kömək edir. Onlar təndir damına girib, təndirin yanında kürək-kürəyə uzanıb səhərə qədər gözləməyi qərara alırlar.

Sən demə, Həsəngil axşamdan çölməkdə təndirə aş qoyublarmış ku, dəm alsın. Həsənin arvadı gecənin bir aləmində bişmiş aş təndirdən çıxartmaq üçün gəlir, Aşıq Cəlillə balabançını burada görür, onlara da bir-iki yağlı söz deyib çölməyi çıxarır və evə aparır. Cəlilgili yeməyə də dəvət etmirlər. Həsəndən olsa, onları bəlkə

də evə buraxardı, amma arvadının qorxusundan Cəlilgili içəri buraxmağa cürəti çatmır.

Aşıq Cəlillə balabançısı səhəri birtəhər açıb evdən çıxıb yola düzəlirlər. Kəndin içindən keçəndə onları görən kəndxuda əlinə düşmüş imkandan istifadə edib aşığı oxutmaq istəyir. Cəlil deyir, əvvəlcə sobanı qalatdır, soyuqdan sümüklərimiz sızıldayır. Özlərinə gələndən sonra üzünü kəndxudaya tutub deyir ki, Həsəni buraya gətizdirməsən oxumayacağam.

Kəndxuda adam göndərüb Həsəni də gətizdirir. Cəlil sazı götürüb üzünü Həsənə tutur və oxumağa başlayır:

*Şərurun Mahmud kəndində
Bir yalquzaq qurddu Həsən.
Xəbər aldım əsli-zatın,
Dedilər ki, kürddü Həsən*

*Sallıda söhbət eylədi,
Bizə məhəbbət eylədi.
Evinə dəvət eylədi,
Yaxasını yırtdı Həsən.*

*Mahmud kəndə gecə vardığı,
Bir saat evin axtardığı.
Az yalvardığı, çox yalvardığı,
Özün evə dürtdü Həsən.*

*Təndirinə aş qoymuşdu,
Ağzına bir daş qoymuşdu.
Süfrəyə lavaş qoymuşdu,
Lomba-lomba uddu Həsən.*

*Yer apardı yanımızı,
Soyuq aldı canımızı.
Çox qaraltdı qanımızı,
Nainsaf, namərdi Həsən.*

*Təhmət gətirdi adına,
Tanrı yetişməz dadına,
Sözü keçmir arvadına,
Qonşulara sərti Həsən.*

*Aşıq Cəlil deyər sözün,
Sizlərə söyləsin düzün.
Təhmət altda qoyub özün,
Qıp-qırmızı pörtdü Həsən.*

Söz tamama yetir, Həsən yalvarır ki, Aşıq Cəlil, balalarına qurban olum, məni el içində biabır eləmə, bir qələtdi eləmişəm. Cəlil deyir, Həsən, day olan-oldu, keçən keçdi, bunu Şərrurda bir toyda oxuyacam.

Aşıq Cəlilin həmkəndlisi, tədqiqatçı jurnalit Q.Kəngərli son yazısında Aşıq Cəlilin Xəlil, Bəhman və Bəhram adında 3 oğlunun, Miyanə və Şəkər adında 2 qızının olduğunu, Bəhramın Kültəpə kəndində cavan ikən varissiz rəhmətə getdiyini, Şəkərin isə Dərələyəzin Hors kəndində Əziz adlı adama ərə getdiyini, ondan Vəzir adında bir oğlunun və Miyanə adında bir qızının dünyaya gəldiyini yazmışdı. Vahid Mahmudov da, Kültəpə kəndində yaşayan O.Şabanov da Bəhramın haqqında heç bir şey eşitmədiklərini dedilər. Eşitsəydilər belə, nəticəyə elə bir təsiri olmayacaqdı, çünki Q.Kəngərli onun varissiz öldüyünü yazıb. .

Q.Kəngərlinin Aşıq Cəlilin qızı Şəkər haqqındakı məlumatlarını dəqiqləşdirdik. Məlum oldu ki, Aşıq Cəlilin qızı Şəkər doğrudan da Hors kəndindən Əziz adında bir adamla ailə qurub və ondan Vəzir və Miyanə adlı iki övladı dünyaya gəlib. Göründüyü kimi, Şəkər ermənilərin əsir apardığı bəxtikəm bacısının adını qızına qoyub və onun adını yaşadıb.

Vəzirin Miyanə adında və hazırda Türkiyədə yaşayan bir qızı var. Vəzirin bacısı Miyanənin isə Məhəmməd və Hüseyn adında iki oğlu var, Mokvada yaşayırlar. Məhəmməd də qızının adını Miyanə qoyub. Beləliklə, həm məlum oldu ki, Aşıq Cəlilin nəslə qızı Şəkərin törəmələri ilə davam edir, həm də onun nakam qızı Miyanənin adını 3 nəfərə qoyaraq yaşadırlar.

2018-ci il dekabr ayının 26-da AMEA-nın əsas binasında AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan Aşıqlar Birliyi və “Dərələyaz” Cəmiyyətinin təşkilatçılığı ilə Aşıq Cəlilin anadan olmasının 150 illiyinə həsr edilmiş elmi-praktik konfrans keçirildi.

ŞAİR MƏHƏMMƏD (1871-1937)

Aşıq Ələsgərin kiçik qardaşıdır. Qardaşı nəvəsi İ.Ələsgər onun haqqında belə məlumat verir: “Məhəmməd 1857-ci ildə Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində anadan olmuşdur. Ömrünün çoxunu çobanlıqla keçirdiyinə görə ona “Çoban Məhəmməd” də deyirlər.

Yazı-pozu bilməyən Məhəmməd hazırcavab bir el şairi olmuşdur. O, saz çalmamışdır.

Məhəmmədin şeirləri də vaxtında yazıya alınmadığı üçün çoxu itib-batmışdır.

Məhəmmədin şeirləri üslubuna görə Aşıq Ələsgərin şeirlərini xatırladır. Hətta bəzi şeirlərin Ələsgərinmi, Məhəmmədinmi olması üstündə mübahisə vardır.

Şair Məhəmməd 1937-ci ildə vəfat etmiş və Aşıq Ələsgərin qəbrinin yanında dəfn olunmuşdur”.²⁹²

Aşıq Ələsgərin haqqındakı yazıda onun qardaşı Məhəmməd haqqında da məlumat vermişdik. Alməmmədin sonuncu oğlu olan Məhəmməd 1871-ci ildə doğulmuşdur. Alməmməd 1849-cu ildə doğulan ilk oğluna Məhəmməd adını qoymuşdur. 1859-cu ilin Kameral təsvirində 10 yaşında göstərilən Məhəmməd 24 yaşına çatmadan öldüyünə görə 1873-cü ilin Kameral

²⁹² Ələsgər ocağı (Toplayanı və tərtib edəni İ.Ələsgər). Bakı: 1991, s.289.

siyahısına düşməmişdir. Alməmməd 1871-ci ildə doğulan sonuncu oğluna da Məhəmməd adını qoymuş və dünyadan vaxtsız köçən böyük oğlunun adını yaşatmışdır. Beləliklə, məlum olur ki, Şair Məhəmmədin yaşı da indiyə kimi 14 il böyük göstərilmişdir.

İ.Ələsgərin Məhəmmədlə Aşıq Ələsgərin şeirlərinin dəyişik salınması haqqındakı mülahizəsinə gəlincə, bu fakt doğrudan da mövcud olmuş və Məhəmmədin bir sıra şeirləri İ.Ələsgərin özü tərəfindən Aşıq Ələsgərin kitablarına salınmışdır. Belə şeirlərdən biri

Yayda yaylağımdır, qışda oylağım,

Yazda seyrangahım bu dağlar mənim,-misraları ilə başlayan şeiri, digəri isə

Gedirdim, güzarım düşdü bulağa,

Ovçu bərəsində maralı gördüm,-şeiridir.

Məhəmmədəm, aqlım başdan azalıb,

Zimistan qəhrini əldən yaz alıb.

Axmaq könlüm altmışında saz alıb,

Bilmirəm çalmayım, yoxsa çalım mən, –

misraları Məhəmmədin doğrudan da əlinə saz götürüb aşılıq etmədiyini göstərir.

Şair Məhəmmədin əldə edilən şeirləri onun mükəmməl şeir texnikasından, sözlərin yerli-yerində işlədilməsindən və onun məna yükündən xəbər verir. Təbii ki, bütün bunlar Aşıq Ələsgərin Şair Məhəmmədə təsirinin nəticəsidir. Məhəmməd şeirlərinin birində deyir:

*Bağban idim bağa bardan ötəri,
Bülbül idim gülüzardan ötəri.
Bivəfa, biülqar yardan ötəri
Divanə Məcnuna tay olan canım.*

*Məhəmmədəm, bir murada yetmədim,
Baş götürüb qılu-qaldan itmədim.
Özüm öz oxumu bircə atmadım,
Özgələr oxuna yay olan canım.*

1918-ci ildə Cənubi Qafqazda ermənilərin törətdikləri qırğınlar, qanlı hadisələr Şair Məhəmmədin doğulub boya-başa çatdığı Göyçə mahalından da yan keçməmiş, Göyçə də həmin qırğınların acı nəticələrini yaşamışdı. Şair Məhəmməd “*Göyçənin*” adlı şeirində həmin hadisələri usta bir dillə təsvir etmişdir:

*Hər mahalda dastan olub,
Söylənir halı Göyçənin.
Qəhr elədi çərxi-fələk,
Döndü iqbalı Göyçənin.
Dağıldı ağır sürüsü,
Talandı malı Göyçənin.
Pozuldu qurğu-büsatı,
Şəni-cəlalı Göyçənin.
Suyu safdı, havası xoş,
Cənnət misalı Göyçənin.*

*Çərxi-qəzanın qədəri
Göyçəni eylədi talan.
Qaçan dağlarda qırıldı,
Əsir oldu dalda qalan.*

*Aman Allah, nə gün çəkdi,
Qürbət eldə qaçqın olan.
Nə qədər doğru danışdıq,
Dedilər: "Söyləmə yalan.
Biz ki bilirdik, əzəldən
Azdı kamalı Göyçənin".*

*Ah çəkməkdən qürbət eldə,
Qara bağrım qana dönüb.
Çərx dolanıb, iqbal qaçıb,
Baxt yatıb, zamanə dönüb.
Görün qəzanın qədərini,
Tülkülər aslana dönüb.
Cacıq yeyib çasır satan
Hərəsi bir xana dönüb.
Həcv eləyib deyir bizə:
"Bəddi əməli Göyçənin"*

*Göyçənin şəhəri idi
Basarkeçər ilə Kəvər,
Neçə igidlər var idi,
Biri-birindən mötəbər.
Dava düşdü, el qırıldı,
Olduq Vətəndən dərbədar.
Dedilər alver kəsilib,
Gələn-gedən gətirdi xəbər.
Heç yandan xırud gəlmədi,
Bağlandı yolu Göyçənin.*

Yaradıcılığı ilə tanışlıq göstərir ki, Şair Məhəmməd Göyçə aşığı mühitinə sərbəllə nümayəndələrindən olmuşdur.

AŞIQ HÜSEYN BOZALQANLI (1876-1941)

Azərbaycan saz sənətinin görkəmli nümayəndələrindən olan Aşıq Hüseyn Bozalqanlı Qazax qəzasının Şəmşəddil nahiyyəsində doğulmuş, Qazax-Gəncəbasar aşıq mühitinin inkişafında mühüm xidməti olmuşdur.

Vəli Xulufu 1927-ci ildə ondan toplayıb çap etdirdiyi “Koroğlu” dastanında aşığın haqqında ilk dəfə məlumat vermiş, onun 45 yaşı olduğunu yazmışdır.²⁹³ Buradan onun 1882-ci ildə doğulduğu anlaşılr.

Digər görkəmli folklor toplayıcısı H.Əlizadə isə 1931-ci ildə nəşr etdirdiyi “Aşıqlar” kitabında onun 55-60 yaşlarında olduğunu qeyd etmişdir. Müəllif 1938-ci ildə nəşr etdirdiyi “Aşıq Hüseyn” kitabında yazır: “Aşıq Hüseyn, Tavus rayonunun Aşağı Bozalqanlı kəndindəndir. Doğulduğu il məlum deyildir. Özünün söylədiyinə görə, 75-80 yaşlarındadır”.²⁹⁴

Beləliklə, hələ aşığın sağlığında nəşr olunan kitablarda Aşıq Hüseynin yaşı və doğum tarixi haqqında ziddiyyətli fikirlər mövcud olmuşdur.

Folklorşünas alim Ə.Axundov tərtibçisi olduğu “Telli saz ustaları” kitabında Aşıq Hüseyn Bozalqanlının 1875-ci ildə doğulduğunu yazmışdır.²⁹⁵

²⁹³ Koroğlu (Tərtib edən V.Xulufu). Bakı: 1927, s.105.

²⁹⁴ Aşıq Hüseyn. Bakı: 1938, s.3.

²⁹⁵ Telli saz ustaları (Tərtib edən Ə.Axundov). Bakı: 1964, s.148.

Aşığın sonrakı tədqiqatçıları müəllifi Aşıq Hüseyn Bozalqanlı hesab edilən şeirdəki

Min iki yüz səksənində doğuldum, –

misrasına istinad edərək, 1280-ci ilin hicri-qəməri tarix olduğunu düşünmüş, onu miladi tarixə çevirərkən 1860-cı ildən başlayaraq 1865-ci ilə qədər müxtəlif rəqəmlər yazmışlar. Aşığın şeirlər kitabını nəşr etdirən həmyerlisi şair Şəmşad Rza 1973-cü ildə tərtibçisi olduğu “Aşıq Hüseyn Bozalqanlı” kitabının ön sözündə yazır: “Aşıq Hüseyn Bozalqanlı “Gördüm” adlı şeirində deyir:

Min iki yüz səksənində doğuldum,

Doxsanında yaxşı-yamanı gördüm.

Bu isə bizim tarixlə 1860-cı ildir. Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndində yoxsul bir kəndli ailəsində doğulmuş aşiq Hüseyn Bozalqanlı hələ uşaq vaxtlarında saz götürüb, söz qoşmaq həvəsinə düşür. Lakin yoxsulluq, ağır güzəran, kənd koxasının, çar çinovniklərinin zülmü onu sarsıdır. Evləri yandırılır, ***balaca Hüseyn müqavimət göstərəndə həbs edilir.*** Üç ilə yaxın dustaq edilən cavan aşiq elə o zamanlar:

Əziziyəm, ay ata,

Oğlun ölür, ay ata.

Başım cəllad əlində,

Sözüm keçmir həyata.–

deyə şikayət etməyə başlayır.

Yaşının az olması ilə əlaqədar onu çar həbsxanasından azad edirlər”.²⁹⁶

Müəllif tərtibçisi olduğu “Aşıq Hüseyn Bozalqanlı. Dastanlar, hekayətlər” kitabının ön sözündə isə belə deyir: “Hüseyn Maşacəfərqulu oğlu Quliyev 1865-ci ildə Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndində dünyaya gəlib. Aşığın anadan olduğu tarix kitablarda, tədqiqat əsərlərində səhvən 1860 -1875-ci illər göstərilib. Lakin ən dəqiq məlumatı şair özü bir şeirində verib:

***Min iki yüz səksənində doğuldum,
Doxsanında yaxşı, yamanı gördüm***”.²⁹⁷

Amma təəssüf ki, Ş.Rza özünün də səhv etdiyini “unudub”. Əslində onun göstərdiyi hər iki rəqəm – 1860-cı il də, 1865-ci il də səhvdir.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Səyyarə Qasımova 2008-ci ildə “Aşıq Hüseyn Bozalqanlının həyatı və sənəti” mövzusunda müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyasında və bu dissertasiyanın əsasında yazdığı “Hüseyn Bozalqanlının poetik irsi” adlı kitabında (2012) həmin rəqəmin miladi tarixlə 1862-ci ilə uyğun olduğunu yazır, hətta bu hesablamasını müdafiə etdiyi dissertasiyada elmə gətirdiyi “yenilik” kimi təqdim edib.²⁹⁸ S.Qasımova başqa müəlliflərdən fərqli olaraq 1862-ci il rəqəmini əldə etdiyi üsulu da təqdim edir, həmin rəqəmi

²⁹⁶ Aşıq Hüseyn Bozalqanlı. Şeirlər. Bakı: 1973, s.3-4.

²⁹⁷ Aşıq Hüseyn Bozalqanlı. Dastanlar, hekayətlər. Bakı: 1987, s.6.

²⁹⁸ S.Qasımova. Aşıq Hüseyn Bozalqanlının həyatı və sənəti. Filologiya elmləri namizədi.... dissertasiya. Bakı: 2008, s.7.

$$M=H - H/32+622$$

düsturundan istifadə etməklə aldığını yazır.²⁹⁹

Burada **M**-miladi tarixi, **H** isə hicri qəməri tarixdir.

622 rəqəminin islam peyğəmbərinin Məkkədən Mədinəyə hicrət tarixi olduğu məlumdur, amma müəllif hesablamada istifadə etdiyi 32 rəqəmini haradan götür-düyünü və mənasının nə olduğunu yazmır, çox güman ki, bunu bilmir. Ona görə də hicri-qəməri tarixdən miladi tarixə necə keçmək lazım olduğunu izah etməyi faydalı hesab edirik.

İslam dininin meydana çıxmasından sonra hicri-qəməri təqvimdən istifadə edilməyə başlanmışdır. Bu təqvimi 637-ci ildə İslamın ikinci xəlifəsi Ömər ibn-Xəttab tətbiq etmişdir.

Bu təqvimə görə, il 12 aydan ibarətdir, bu ayların altısı 30 (tək nömrəli aylar), altısı isə 29 gün (cüt nömrəli aylar) olmaqla növbələşirlər. Ancaq bəzi illərdə sonuncu, zilhiccə ayına 1 gün əlavə edilir. Bu təqvimdə 30 illik tsikl tətbiq edilir. 30 ildə 11 dəfə zilhiccə ayına 1 gün artırılır. Bu, tsiklin 2-ci, 5-ci, 7-ci, 10-cu, 13-cü, 16-cı, 18-ci, 21-ci, 24-cü, 26-cı və 29-cu illərində baş verir. Həmin 11 ildə 355, qalan 19 ildə isə $(29+30) \times 6 = 354$ gün var. Beləliklə, hicri-qəməri ili üçün **orta rəqəmi (buna riyazi dillə ədədi orta deyirlər)** hesablamaq üçün 354-ü 19-a, 355-i isə 11-ə vurub, alınan rəqəmləri toplamalı və cəmi 30-a bölməliyik:

$$((11 \times 355) + (19 \times 354)) : 30 = 354,3667.$$

Hesablamaları asanlaşdırmaq üçün sonuncu rəqəmi yuvarlaqlaşdırıb 354,37 götürə bilərik.

²⁹⁹ S.Qasımova.Hüseyn Bozalqaanlının poetik irsi. Bakı: 2012, s.15.

Adi miladi ildə 365 gün var, dörd ildən bir isə 366 gündür. Həmin qayda ilə ədədi orta tapanda 365,25 rəqəmi alınır.

İndi bu rəqəmlərdən istifadə edərək 1280 hicri-qəməri rəqəmini miladi tarixə çevirək. Bunun üçün 1280 rəqəmini hicri-qəməri ildəki günlərin sayına, yəni 354,37-yə vururuq:

$$1280 \times 354,37 = 453.593,6$$

Beləliklə, tapdıq ki, 1280 hicri-qəməri ildə 453.593,6 gün var. İndi tapmalıyıq ki, həmin miqdarda gün neçə miladi ilə bərabərdir. Bunun üçün də həmin rəqəmi miladi ildəki günlərin sayına, yəni 365,25-ə bölürük:

$$453.993,6 : 365,25 = 1241,87$$

Beləliklə, tapdıq ki, 1280 hicri-qəməri il 1241,87 miladi ilə bərabərdir. İslam təqviminin hicrət ili olan 622-ci ildən başladığını nəzərə alaraq, həmin rəqəmin üzərinə 622-ni əlavə edirik:

$$1241,87 + 622 = 1863,87$$

1863 rəqəmi ilə məsələ ayındır, bəs kəsir rəqəm olan 0,87 nə deməkdir? Bu o deməkdir ki, 1863-cü il başa çatıb və 1864-cü ilin 0,87 hissəsi də keçib. Bu hissənin neçə ay etdiyini hesablamaq üçün həmin rəqəmi ildəki ayların sayı olan 12 rəqəminə vurmalıyıq:

$$12 \times 0,87 = 10,44$$

Bu o deməkdir ki, biz 1864-cü ilin 11-ci ayındayıq. 10 rəqəmi 10-cu ay olan oktyabrın başa çatdığını, 0,44 rəqəmi isə noyabr ayının 0.44 hissəsinin keçdiyini göstərir. 0,44-ü ayın günlərinin sayı 30-a vursaq, $0,44 \times 30 = 13$ edir. Yəni 1280-ci hicri-qəməri ilin son günü, zilhiccə ayının 29-u miladi tarixlə 1864-cü ilin noyabr ayının 13-nə düşür.

Amma bu rəqəm hicri qəməri 1280-ci ilin tam başa çatmasına uyğundur. Ola bilərdi ki, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı 1280-ci hicri-qəməri ilin 7-ci ayı olan rəcəb ayında, yəni 1280-ci ilin başa çatmasından 5 ay əvvəl doğulub. Onda bu rəqəm 1864-cü ilin 6-cı ayı olan iyun ayına düşəcəkdi. Bəs ilin 1-ci ayı olan Məhərrəm ayında doğulsaydı? Onda 1863-cü ilin dekabrına düşəcəkdi. Ona görə də əgər şəxsin doğulduğu ayı bilmiriksə, ehtimal edilən hər iki ili göstərməliyik: 1863/1864. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, onun 1864-cü ildə doğulma ehtimalı 1863-cü ildə doğulma ehtimalından 11 dəfə böyükdür (0,87 rəqəminə görə). Ona görə də hicri-qəməri 1280-ci ili miladi tarixinə çevirəndə kiçik xəta ehtimalı ilə yazmalıyıq ki, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı miladi tarixlə 1864-cü ildə doğulub.

İndi S.Qasımovanın istifadə etdiyi 32 rəqəminin haradan yarandığını izah edək.

Yuxarıda göstərdik ki, miliadi il 365,25, hicri-qəməri il isə 354,37 gündür, yəni miladi il hicri-qəməri ildən

$$365,25 - 354,3667 = 10,88 \text{ gün çoxdur.}$$

İndi tapmalıyıq ki, 10,88 gün neçə ildə bir artıq hicri-qəməri ili əmələ gətirir. Bunun üçün hicri-qəməri ildəki günlərin sayını 10,88-ə bölməliyik:

$$354,37 : 10,88 = 32,57$$

Beləliklə, müəyyən etdik ki, S.Qasımova 32 əvəzinə hesablamanı 32,57 rəqəmi ilə aparmalı idi. Onun səhvi də buradan qaynaqlanır və 1862 rəqəmini də səhvən bu cür alıb.

Qeyd edək ki, islam alimləri hicri tarixdən miladi tarixə keçmək üçün

$$M = H \times 0,97 + 621,6$$

düsturundan istifadə edirlər. Bu düsturdan istifadə etsək,

$1280 \times 0,97 + 621,6 = 1863,2$ alınır ki, ilin hansı ayında doğulduğunu bilməklə, şəxsin 1863-cü, yoxsa 1864-cü ildə doğulduğunu hesablamaq olar.

Beləliklə, bütün üsullar S.Qasimovanın səhv etdiyini sübut edir. Yeri gəmişkən, bu onun adı çəkilən kitabdakı yeganə səhvi deyil və bu məsələyə qayıdacağıq.

Amma doğrudanmı Aşıq Hüseyn Bozalqanlı hicri-qəməri tarixlə 1280-ci, miladi tarixlə 1864-cü ildə doğulub?

S.Qasimovanın və başqalarının Aşıq Hüseynin doğum tarixi üçün irəli sürdükləri 1862-ci və ya 1863-cü il tarixlərini, Paşa koxanı 1882-ci ildə öldürməsi və 4 il türmədə yatandan sonra azyaşlı olduğuna görə azadlığa buraxılması haqqında dedikləri bir-biri ilə uzlaşmır. Çünki bu tarixlərə inansaq, koxanı öldürəndə Hüseyn 19-20 yaşında idi, yəni azyaşlı deyildi, bir neçə il həbsdə qaldıqdan sonra bir az da böyümüşdü və buna görə də azyaşlı olduğuna görə həbsdən buraxılmasından söhbət gedə bilməzdi. Çünki həbsxanadan çıxanda (1884) artıq 21 yaşında olmalı idi. Onu da əlavə edək ki, 1886-cı ilin kameral siyahısında adını müəyyənləşdirdiyimiz Paşa koxa da hələ 1882-ci ildə sağ-salamat idi. Ona görə də bu tərcümeyi-hallardakı məlumatlara, rəqəmlərə inanmaq olmaz.

Biz aşığın doğum tarixini Kameral siyahılarda axtarmaq üçün onun qohumlarının, yəni atasının və babasının adlarından istifadə etdik. Etibarlı mənbə kimi “Aşıq Hüseyn Bozalqanlı. Seçilmiş əsərləri. 2 cild. I cild”. (Bakı, 2015) kitabına üstünlük verdik. Kitabın

forzasında verilmiş “nəsil ağacı”na görə Aşıq Hüseynin atasının adı Məşədi Cəfərqulu, onun atası Hacı Həzrətqulu, Həzrətqulun atası Hacı Allahqulu, Hacı Allahqulun atasının adı isə Məşədi Quludur. Hüseynin İsmayıl, Həzrətqulu, İsmayıl, Kərim adında qardaşları var. Bu məlumatlar axtarış üçün kifayət edir. Onların doğruluğuna nə qədər etibar etmək olar? Kitabı tərtib edənlərin onun qardaşı Həbibin (“nəsil ağacı”nda adı Colu yazılıb) nəvələri F.Quliyev və Ə.Quliyev qardaşlarının olduğunu nəzərə alsaq, bu məlumatların etibarlılığını qəbul etməliyik.

Müraciət etdiyimiz ilk sənəd Şəmsəddin distansiyasının 1831-ci ilə aid olan kameral təsviridir:

**“ŞƏMŞƏDDİN DİSTANSİYASININ KAMERAL
TƏSVİRİ. 1831-ci il.**

BOZALQANLI kəndi (v.165-173).

*101.Allahqulu Mustafa oğlu 60 yaşında;
oğlanları: Tanrıqulu 24 y; Gülməmməd 9 y.*

*Oturaq həyat tərzini keçirən müsəlman tatarlar.
Əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olurlar.”³⁰⁰*

Kənddə 108 ailə qeydə alınıb.

Bu sənəd Aşıq Hüseyn Bozalqanlıının şəcərəsi üçün mövcud olan və əldə etdiyimiz ilk sənəddir. Sənəddən görünür ki, “nəsil şəcərəsində” Allahqulun atasının adı səhvən Məşədi Qulu kimi göstərilib.

Göründüyü kimi, Allahqulu Mustafa oğlu 1771-ci ildə doğulub. Allahqulu doğulanda atası Mustafanın 30

³⁰⁰ Erm.Milli Arxiv, F.93, s.1, s.v.42.

yaşında olduğunu ehtimal etsək, Mustafanın təxminən 1740-cı illərdə doğulduğu məlum olur.

Beləliklə, Aşıq Hüseyn Bozalqanlının 280 illik şəcərəsi bizə məlum olur.

Müraciət etdiyimiz ikinci sənəd Şəmşəddil nahiyəsinin 1860-cı ilə aid Kameral təsviridir:

“ŞƏMŞƏDDİL NAHIYƏSİNİN KAMERAL TƏSVİRİ.1860-cı il.

TALA kəndi.

Xəzinə torpaqlarında yaşayan dövlət kəndliləri.

Bu kəndin əhalisi Bozalqanlı kəndindən buraya köçüblər.

39.88.Tanrıqulu Allahqulu oğlu 59 y; oğlanları: Allahqulu 19 y; Xəlil 13 y; qardaşları: 1.Gülməmməd 27 y; onun oğlu Heydər 2 y; 2.Məmmədhəsən 25 y; onun oğlu Bayram 3 y (7/4).³⁰¹

40.Ocaqqulu Allahqulu oğlu 38 y; oğlu Salo 12 y; qardaşı Əli 35 y; onun oğlu Mustafa 3 y (4/4).

41.Həzrətqulu Allahqulu oğlu 50 y; oğlanları: Qulu 17 y; Cəfərqulu 15 y (3/1).”³⁰²

Bu sənəddən məlum olur ki, Allahqulunun 6 oğlu var: Tanrıqulu, Gülməmməd, Məmmədhəsən, Ocaqqulu, Əli və Həzrətqulu. Qardaşların doğum sırası isə belədir: Tanrıqulu 1801-ci ildə, Həzrətqulu 1810-cu, Ocaqqulu 1822-ci, Əli 1825-ci, Gülməmməd 1833-cü,

³⁰¹ Mötərizədəki birinci rəqəm ailədəki kişilərin, ikinci rəqəm isə qadınların sayını göstərir.

³⁰² Erm.Milli Arxiv, F.93. s.1, s.v.158, vərəq 380.

Məmməd həsən isə 1835-ci ildə doğulublar. Aşıq Hüseynin atası və Həzrətqulunun oğlu Cəfərqulu 1845-ci ildə doğulub. Atalarının adını böyük qardaş Tanrıqulu öz oğluna qoyub. Nəvə Allahqulunun 19 yaşı olması onu göstərir ki, babası Allahqulu ən azı 19 il qabaq, yəni 1841-ci ildən əvvəl rəhmətə gedib.

Beləliklə, “nəsil ağacı”nda Allahqulunun yeganə oğlu kimi göstərilən Həzrətquludan başqa onun beş qardaşının da adlarını, doğum tarixlərini və onlardan törəyənləri də ilk dəfə olaraq elmi ictimaiyyətə təqdim etmiş oluruq.

Allahqulunun oğlu Əli babasının adı Mustafanı öz oğluna qoyub. Bu da Allahqulunun atasının adının Qulu deyil, Mustafa olduğuna olan şübhələri aradan qaldırır.

Bu qardaşlardan 1810-cu ildə doğulan Həzrətqulu Aşıq Hüseynin babasıdır. Həzrətqulunun 2 oğlu var: böyük oğlu Qulu 1843-cü, digər oğlu Cəfərqulu isə 1845-ci ildə doğulub. ***Cəfərqulu Aşıq Hüseynin atasıdır.***

Göründüyü kimi, Allahqulunun 1831-ci ildəki ailəsi 1860-cı ildə artıq 3 ailədən ibarətdir.

1860-cı ildən sonra növbəti Kameral təsvir 1873-cü ildə tərtib edilib:

“QAZAX QƏZASININ KAMERAL TƏSVİRİ.

1873-cü il.

BOZALQANLI kəndi

(kəndin adı həm də TALA-dır).

41.39. Gülməmməd Allahqulu oğlu 40 y; oğlanları: Heydər 15 y; Höccətəli 6 y; Hüseynqulu 3 y (4/2).

42.40. Mustafa Əli oğlu 16 y; qardaşları: Ələsgər 10 y; Ələkbər 5 y (3/2).

43.41. Hacı Həzrətqulu Allahqulu oğlu 65 y; oğlu Cəfərqulu 27 y (2/5)

169.39. Bayram Hacı Məmməd həsən oğlu 16 y; qardaşları: Abbas 15 y; Abdulla 6 y (3/1).

170.41. Qulu Hacı Həzrətqulu oğlu 30 y; oğlu Məmmədcəfər 5 y;

219.39. Allahqulu Tanrıqulu oğlu 32 y; qardaşları: Xəlil 26 y; Məmmədqulu 10 y (3/2).

225.40. Ocaqqulu Allahqulu oğlu 51 y; oğlu Salah 25 y **(1860-cı ilin Kameral təsvirində adı səhvən Salo göstərilib)**. (2/1).

Kənddə cəmi 236 ailə, 1.059 kişi, 750 qadın yaşayır, hamısı tatardır.

Kameral təsviri tərtib etdi və yoxlamanı həyata keçirdi: Qazax qəza rəisi İsrəfilbəyov".³⁰³

Aşıq Hüseynin ailəsi 43-cü ailədə təsvir edilmişdir, göründüyü kimi Cəfərqulunun atası Həzrətqulu həcc ziyarətində olmuşdur. Oğlu Qulu ayrıca 170-ci ailə kimi qeydə alınıb və Məmmədcəfər adında 5 yaşlı oğlu var.

Beləliklə, 1873-cü ilin kameral təsvirində Aşıq Hüseynin, yəni Hüseyn Cəfərqulu oğlunun adı yoxdur, bu o deməkdir ki, o hələ doğulmayıb. Ailədəki 5 qadından birinin Hacı Həzrətqulunun, birinin isə Cəfərqulunun həyat yoldaşı olduğunu düşünsək, digər 3 qadın Cəfərqulunun qızları, Aşıq Hüseynin özündən yaşca böyük bacılarıdır, amma onların adlarını bilmirik.

Allahqulunun törəmələri isə artıq 7 ailədir, yəni xeyli artıblar.

³⁰³ Erm. Milli Arxiv, F.93, s.1, s.v.169.

Müraciət etdiyimiz sonuncu sənəd 1886-cı ilin Kameral təsviridir:

“QAZAX QƏZASININ KAMERAL TƏSVİRİ.

1886-cı il.

BOZALQANLI kəndi.

129.42.Kərbəlayı Mustafa Əli oğlu 30 y; oğlanları: Musa 5 y; Əli 3 y; qardaşları: Ələsgər 10 y; Ələkbər 5 y; qardaşı oğlu Tanrıverdi 1 y. 2 qadın.

133.170.Məşədi Qulu Hacı Həzrətqulu oğlu 44 y; oğlaanları: Məmmədcəfər 19 y; Həsən 3 y.

134.43.Məşədi Cəfərqulu Hacı Həzrətqulu oğlu 41 y; oğlanları: Hüseyin 10 y; İsmayıl 5 y; Həzrətqulu 1 y; Tanrıverdi 1 y (əkizdirlər). Ailədə 3 qadın var.

137.225.Ocaqqulu Allahqulu oğlu 65 y; oğlu Salah 38 y; nəvəsi Zeynalabdin 4 y. 1 qadın.

166.41.Heydər Gülməmməd oğlu 29 y; qardaşı Hacı Əli 20 y; Hüseyinqulu 17 y. Qadın yoxdur.

193.169.Kərbəlayı Bayram Hacı Məmmədhəsən oğlu 30 y; qardaşları: Abbas 29 y; Abdulla 20 y; qardaşı oğlu Həsən 4 y. 3 qadın var.

202.219.Allahqulu Tanrıqulu oğlu 32 y; qardaşları: Xəlil 26 y; Məmmədqulu 10 y. 3 qadın var.

Bu ailə Yelizavetpol qəzasının Dəllər kəndində yaşayır.

Bu siyahı Məşədi Məmməd Məşədi Məmməd oğlu, Usub Usub oğlu, Qasım Məmmədhəsən oğlu, Hümbət Hüseyin oğlu, Zeynalabdin Bayram oğlunun iştirakı və şahidliyi ilə tərtib edildi, savadsız olduqlarına görə, onların xahişi ilə Paşa Kərbəlayı Yusuf oğlu tərəfindən imzalandı.

Kameral siyahını yerində düzgün yazdı: Qazax qəza idarəsinin dəftərxana məmuru Məlik Parsadanov.

Əsli ilə düzdür. Qazax qəzasının rəisi”³⁰⁴

Nəhayət, bu sonuncu sənəddə Aşıq Hüseynin adını görürük. Məlum olur ki, o 1876-cı ildə doğulub. Digər qardaşları İsmayıl 1881-ci, əkizlər Həzrətqulu ilə Tanrıverdi isə 1885-ci ildə doğulublar. Ailədəki 3 qadından birini Hüseynin anası hesab etsək, qalan ikisi onun bacılarıdır. 1873-cü illə müqayisədə bacıların birinin azalması, yəqin ki, onun ərə getməsi ilə bağlıdır.

Aşıq Hüseyn Bozalqanlının doğum tarixi üçün əvvəlki versiyaların həqiqətə uyğun olmadığı bir daha öz təsdiqini tapır. Əgər o 1862-ci, hətta 1868-ci ildə anadan olsaydı və 14-15 yaşlarında Paşa koxanı öldürsəydi, bu ən gec 1883-cü ildə baş verməli idi, halbuki 1886-cı ilin Kameral siyahısında Paşanın da adını görürük:

26.8.Kərbəlayı Usub Hüseyn oğlu 60 y; oğlanları: **Paşa 34 y**; Cəfər 30 y; qardaşı Mehdi 64 y; Mehдинin oğlanları: Aslan 34 y; Məstan 29 y; Rüstəm 21 y. Ailədə 2 qadın var.

Aşıq Hüseyn Bozalqanlının 1938-ci ildə tərtib edilmiş şəxsi qovluğunda ərəb əlifbası ilə imzaladığı rusca tərcümeyi-hal var. Orada deyilir:

“Mən 1868-ci ildə Azərb.SSR Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndində anadan olmuşam. Atam əkinçili idi. 1890-cı ilə qədər onun himayəsində yaşamışam.

Paşanın kovxa seçildiyi seçkilərdə atam ona mane oldu. Ona görə də **Paşa kovxa evimizi yandırmağa çalışdı**. Fikirləşdim ki, əgər o sağ qalsa, həyatımız məhv olacaq. Paşa kovxanın pristavla, bütün kəndxudalarla

³⁰⁴ Erm.Milli Arxiv, F.93, s.v.215.

əlaqələri vardı. Mən özümü və bütün ailəmizi onun təzyiqlərindən xilas etmək üçün onu, yəni Paşa kovxanı öldürməyə məcbur oldum. Paşa kovxanı öldürdükdən sonra baş pristav tərəfindən həbs edildim. Heç bir istintaq aparılmadan 2 il zindanda yatdım və azyaşlı olduğuma görə 2 ildən sonra azad edildim.

Paşa kovxanın ölümündən sonra qəza rəisi Paşa kovxanın oğlu Əsədi kəndə kəndxuda təyin etdi. Onun göstərişi ilə atamı öldürdülər və onun özü bütün bu müddətdə ailəmizi sıxışdırdı və təqib etdi”.³⁰⁵

S.Mümtaz adına Ədəbiyyat və incəsənət arxivində Aşıq Hüseyn Bozalqanlının başqa bir tərcümeyi-halı da var və o əvvəl təqdim etdiyimizdən tamamilə fərqlənir: “Mən Quliyev Hüseyn Cəfərqulu oğlu 1863-cü ildə Yelizavetpol quberniyasının Qazax uyezdnin Bozalqanlı kəndində anadan olmuşam. 1863-cü ildən 1871-ci ilə kimi ata-ana himayəsində olmuşam. 1871-ci ildən 1881-ci ilə qədər kənddə molla məktəbində oxumuşam. Bu on ildə molla yanında olmağıma baxmayaraq, molla məktəbinə həvəsim olmadığından, heç bir şey öyrənə bilməmişəm, nəhayət molla məni döyüb qovalayıb. Bu vaxtdan mollaların və koxaların haqsızlıqları məni bir çox fikrə dalıb bunun nəticəsində şairliyi tapmışam. Bu vaxtdan kənd koxası Paşa Usub oğlu mənimlə atamın haqqında çox pis haqsızlıqlar görüb, hətta məni öldürmək fikrinə düşmüşdü. Bu zaman mən həmin Bozalqanlı kəndinin koxası Paşa Usub oğlunu öldürdüm. Bu zamanlarda, yəni 1882-ci ildə mən Paşa koxanı

³⁰⁵ S.Mümtaz ad.Azərbaycan Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, F.340, s.4, s.v.79.

öldürəndə çar hökuməti məni həbsə atıb və həmin Paşa koxanın oğlu Əsəd Paşa oğlunu koxa qoydu. Mən 4 il həbsdə qaldım. Sonra atam məni qurtardı. 1886-cı ildə Paşa koxanın yerinə koxa olan öz oğlu Əsəd koxa atamı öldürdü. Mən 18 nəfər ailənin içində tək qalıb həmin ailəni saxlamışam”.³⁰⁶

Aşıq Hüseynin adından yazılmış bu tərcümeyi-hallar arasında xeyli ziddiyyətlər var. Aşıq birinci tərcümeyi-halda 1868-ci ildə, ikincidə isə 1863-cü ildə doğulduğunu “yazır”. Burada koxa Paşanın Cəfərqulunun evini *yandırmaqdan* və ya *yandırmaq planından* yox, onu *öldürmək istəyindən* gedir. Əgər o 1863-cü ildə doğulmuş və Paşa koxanı 1882-ci ildə öldürmüşdüsə, bu vaxt artıq 19 yaşında idi və onu uşaq saymaq olmazdı.

Əgər Aşıq Hüseyn özünün yazdığı kimi doğrudan da 10 il molla yanında oxumuşdusa, doğrudanmı o qədər istedadsız olub ki, heç nə öyrənə bilməyib? Ona görə də hesab etməliyik ki, onların hər ikisi də sovet dövrünün standartları ilə tərtib edilmiş tərcümeyi-haldır, həqiqətə uyğun deyil və sadəcə olaraq onu Aşıq Hüseynə imzaladıblar. Guya 18 nəfərlik ailəni saxlaması da həddən artıq şişirdilmiş söhbətdir. Çünki 1886-cı ilin kameral təsvirindən məlum olur ki, ailə 8 nəfərdən ibarətdir. Özü balaca uşaq olan Hüseyn 18 nəfəri necə saxlaya bilərdi?

Aşıq Hüseyn Paşa koxanı doğrudanmı öldürüb? Müəyyən tərəddüdlə bu suala müsbət cavab versək belə,

³⁰⁶ S.Mümtaz ad.Ədəbiyyat və İncəsənət Arxiv. F.360, s.3, s.v.6.

“niyə öldürüb?” sualının cavabını ayrı-ayrı müəlliflər müxtəlif cür yazırlar.

S.Qasımova: “Tovuz rayonunun Aşağı Bozalqanlı kəndində yoxsul bir kəndli ailəsində doğulmuş Aşıq Hüseyn hələ uşaq vaxtlarında saz götürüb söz qoşmaq həvəsinə düşmüşdü. Lakin yoxsulluq, ağır güzəran, çar çinovliklərinin zülmü, atası ilə Paşa koxanın arasına düşmüş ədavət və evlərinin koxa tərəfindən **yandırılması** üsyankar ruhlu bu kəndli balasını cana doyurur. O, Bozalqanlı kəndinin “Allahı” sayılan, kəndlilərin qanını içən Paşa koxanın zülmündən bir dəfəlik xilas olmaq üçün onu öldürməyi qət edir. Bunun üstündə həbsə alınır. Kim bilir, köməksiz və arxasız olan bu gənc aşiq elə o zamanlar:

*Əziziyəm, ay ata,
Oğlun ölür, ay ata.
Başım cəllad əlində,
Sözüm keçmir həyata, –*

deyə şikayət etməyə başlamışdır.

İki il sorğusuz-sualsız çar həbsxanasında saxlandıqdan sonra onu azad edirlər. Lakin fəlakət və ədavət qan düşmənliyinə çevrilir. Aşıq Hüseynin atası Əsəd koxa (Paşa koxanın oğlu) tərəfindən öldürülür”.³⁰⁷

S.Qasımova 2008-ci ildə müdafiə etdiyi dissertasiyada isə Əsədi Paşanın oğlu yox, qohumu kimi təqdim edir: “Atası Məşədi Cəfərqulu Paşa koxanın qohumu Kalvayı Əsədin tapşırığı ilə Alışan tərəfindən öldürülür.

³⁰⁷ S.Qasımova. Hüseyn Bozalqanlının poetik irsi. Bakı: 2012, s.22-23.

Bundan sonra o atasının intiqamını alaraq o zamanın gizli polisinin xəfiyyəsinə və çuğulunu aradan götürür. Lakin heç kim bunu onun boynuna qoya bilmir.³⁰⁸

Maraqlıdır, əgər Məşədi Cəfərqulunu doğrudan da Alışan adlı adam öldürmüşdüsə, atasının qisasını almaq istəyən Hüseyn niyə onu və ya bu qətlə sifariş verən Əsədi yox, gizli polisin xəfiyyəsinə və ya çuğulu öldürürdü?

Müəllif daha sonra yazır: “Daima təqibə məruz qalan Hüseyn bir müddət qaçaqlıq edir. Deyilənə görə, Kürqırağı qayalıq və mağaracıqlarda onun qaçaqçılığı ilə bağlı əski əlifba ilə yazılar qalmaqdadır. (Bu məlumat 2000-ci ildə Ş.Rzadan alınmışdır)”.³⁰⁹

Aşıq Hüseynin 2 kitabını hazırlayıb nəşr etdirən Ş.Rza görəsən özü bu faktı niyə qeyd etməyib? “Mağaracıqlardakı” o yazıları kim və niyə yazmışdı? Elmi iş üçün olduqca qeyri-ciddi uydurmаларdır.

“Nəhayət, hökumət adamları onu tutub həbs etməyə nail olurlar. Tale onu Metex qalasına gətirir. O, burada görkəmli ictimai xadim və yazıçı Nəriman Nərimanovla görüşür. Onun həbsdən azad edilməsində N.Nərimanovun müəyyən köməyi olur”.³¹⁰

N.Nərimanov 1909-cu il mart ayının 1-də həbs edilərək Metex qalasına,³¹¹ 7 ay sonra – həmin ilin 30 sentyabrında isə Həştərxana sürgünə göndərilmişdir.³¹²

³⁰⁸ S.Qasımova. Aşıq Hüseyn Bozalqanlıının həyatı və sənəti. dissertasiya. Bakı: 2008, s.16.

³⁰⁹ Yənə orada.

³¹⁰ Yənə orada.

³¹¹ T.Əhmədov.Nəriman Nərimanov.Həyatı, mühiti, ədəbi yaradıcılığı. Bakı: 2006, s.140.

Qəribədir, özü həbsdə olan bir adam başqa bir dustağın həbsdən azad edilməsinə necə kömək edə bilərdi? Müəllif hadisənin neçənci ildə baş verdiyini də yazmır.

Əldə etdiyimiz tərcümeyi - halların heç birində Aşıq Hüseynin başqa bir adamı da öldürməsi, qaçaqlıq etməsi, ikinci dəfə həbs olunması, Metex qalasına salınması və orada N.Nərimanovla görüşməsi haqqında heç bir məlumat verilmədiyinə görə, hesab edirik ki, bu məsələ aşığın tədqiqatçıları tərəfindən uydurulmuş və həqiqətə uyğun deyildir.

Şəmşad Rza: “Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndində yoxsul bir kəndli ailəsində doğulmuş aşıq Hüseyn hələ uşaq vaxtlarında saz götürüb, söz qoşmaq həvəsinə düşür. Lakin yoxsulluq, ağır güzəran kənd koxasının, çar çinovniklərinin zülmü onu sarsıdır. ***Evləri yandırılır, balaca Hüseyn müqavimət göstərəndə*** həbs edilir. ***Üç ilə yaxın*** sorğusuz-sualsız dustaq edilən cavan aşıq elə o zamanlar:

*Əziziyəm, ay ata,
Oğlun ölür, ay ata.
Başım cəllad əlində,
Sözüm keçmir həyata. –*

deyə şikayət etməyə başlayır.

Yaşının az olması ilə əlaqədar onu çar həbsxanasından azad edirlər”³¹³.

³¹² Yenə orada, s.147.

³¹³ Ş.Rza. Ustad Aşıq// Aşıq Hüseyn Bozalqanlı.Şeirilər. Bakı: 1973, s.3-4.

Ş.Rza “müqavimətin” nədən ibarət olduğunu yazmasa da, Hüseynin həbs müddətini 1 il də uzadıb 3 ilə çatdırır. Ş.Rza da Hüseynin evinin yandırıldığını deyir.

Professor Məhərrəm Qasımlı: “Aşıq Hüseyn bütün ömrü boyu Tovuzda, doğma kəndi Bozalqanlıda yaşamışdır. ..Onun yeniyetməlik və gənclik illəri qovğalı keçmişdir. Öz kəndlərindən olan bir ailə ilə qan davası nəticəsində yeniyetmə yaşlarında ikən atasını itirmiş, az sonra qarşı tərəfdən qisas alaraq qaçqın həyatı keçirməyə məcbur olmuşdur”.³¹⁴

Prof. M.Qasımlının qan davasının hansı səbəbdən yaranmasını qeyd etməməsi, görünür, evin yandırılması söhbətini ciddi qəbul etməməsi ilə bağlıdır. Amma onun şərhində hadisələrin yeri dəyişik təqdim edilir. Digər müəlliflər azyaşlı Hüseynin Paşanı öldürdüyünü, Paşanın oğlu Əsədin də qisas alaraq Hüseynin atası Cəfər-qulunu öldürtdüyünü yazdıqları halda, prof. M.Qasımlı əvvəlcə Hüseynin atasının öldürüldüyünü və Hüseynin atasının qisasını almaq üçün Paşanı öldürdüyünü yazır.

Aşıq Hüseynin istinad etdiyimiz qovluğunda yazıçı Cahanbaxşın ona yazdığı yaradıcılıq xarakteristikası var. Müəllif yazır: “Aşıq Hüseyn Bozalqanlı Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndində 1865-ci ildə anadan olmuşdur. Uşaq çağından onun aşılığa, saz çalmağa, söz qoşmağa böyük həvəsi olmuşdur. Hələ 16 yaşında ikən məclislərdə çalib-çağırmağa başlamışdır. Amma amansız bir təsadüf bu böyük arzunu ən qaynar zamanında müvəqqəti də olsa qırmışdır. Aşıq Hüseyn, atasının düşməni olan Paşa

³¹⁴ M.Qasımlı. Folklor və ədəbiyyat araşdırmaları. Bakı: 2017, s.539.

koxanı (*evlərinin odlanmasıdan qorxuya düşərək*) öldürmüş və iki il həbsə atılmışdır. Uşaq olduğunu nəzərə alaraq onu azad etmişlər”.³¹⁵

Beləliklə, Aşıq Hüseynin doğum tarixi də, onun koxanı öldürmə səbəbi haqqında yazılanlar da, bir çox digər detallar da çox müxtəlif və ziddiyyətlidir. Böyük folklor toplayıcısı, fədakar H.Əlizadə Azərbaycan aşığırlarının II qurultayındakı çıxışında aşığırların doğum tarixləri ilə bağlı maraqlı məlumat verir: ***“Hətta indi aşığırlar özləri də bilmirlər ki, nə qədər onların yaşı vardır. Xəbər alsanız ki, nə qədər yaşınız vardır, deyirlər ki, keçən novruz bayramından filan qədər il keçir, mənim də bu qədər yaşıım vardır”***.³¹⁶

Əgər məsələyə diqqətlə yanaşsaq, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı üçün yazılan və ona imzalatdırılan hər iki tərcümeyi-halın uydurulduğunu, dövrün tələbinə uyğun şəkildə başqaları tərəfindən düzülüb - qoşulduğunu görmək çətin deyil. O vaxt Azərbaycan şair və yazıçıların fəhlə-kəndli mənşəyi, ağalar-qullar dünyasında zülmə, işgəncəyə məruz qalmaları, buna görə də bolşevik inqilabını böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılamaları haqqında nağıllar uydurub rejimi tərifiylən əsərlər yazmalarını tələb edirdilər. Aşıq Hüseyn Bozalqanlıya da bu cür xeyli şeirlər, hətta dastanlar yazdırmağa nail olmuşdular.

Aşıq Hüseyn nə dərəcədə savadlı idi?

S.Qasımova: “Aşıq Hüseyn Bozalqanlı ədəbi-bədii irsinin ***çox cüzi bir hissəsi*** əlimizdədir. Belə ki, ***o***

³¹⁵ S.Mümtaz ad. Ədəbiyyat və İncəsənət Arxiv, F. 340, s.4, s.v.79.

³¹⁶ Azərbaycan Aşıqlarının II qurultayı. 14.03.1938-ci il tarixli 5-ci səhər iclası. S.Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət Arxiv, F.360, s.5, s.v.3.

V.Xuluflunun dediyi kimi, yazıb-oxumağı güclə bacarırdı. Ona görə də söylədiklərini çox vaxt yazmırdı. Şeirləri, rəvayətləri, dastanları yalnız xalq yaddaşında saxlanırdı. Sonralar isə onun dediklərini şagirdləri, xüsusən də ən sevimli şagirdi Mirzə Bayramov yazmış”.³¹⁷

Azərbaycan aşıqlarının II qurrultayında Aşıq Hüseynə lazımı diqqət göstərilmədiyinə görə Əli Vəliyev tərəfindən sərt şəkildə tənqid edilən H.Əlizadə “günahını yumaq” üçün elə həmin 1938-ci ildə Aşıq Hüseynin ələ gələn şeirlərini tələm-tələsik kitab şəklində çap etdirmişdir. 92 əhifəlik kitaba onun inqilabdan qabaq yazdığı 45, inqilabdan sonra yazdığı 7 şeiri daxil edilib. Görünür, onun ələ gələn, yaddaşlarda yaşayan və az-çox dəyərli şeirləri elə bunlar imiş. Ona görə də S.Qasımovanın guya gəlininin Aşıq Hüseynin 2 bağlama şeirini yandırması haqqındakı iddiaları inandırıcı görünmür və həddindən artıq şişirdilmişdir.

Professor M.Qasımlı: “(Aşıq Hüseyn) Yeddi-səkkiz yaşlarında mədrəsəyə getmiş, burada ***islam dini və ərəb-fars dilləri ilə bağlı ilkin məlumat almışdır***”.³¹⁸

Professor Q.Namazov: “***Mollaxanada bir neçə il təhsil alan Hüseyn yazıb-oxumağı öyrənir, ərəb və fars dillərinə, Qurana və şəriət qanunlarına bələd olur***”.³¹⁹

Aşıq Hüseynin 1876-cı ildə doğulduğunu nəzərə alsaq, onun 1871-1881-ci illərdə təhsil alması haq-

³¹⁷ S.Qasıмова. Hüseyn Bozalqanlının poetik irsi. Bakı: 2012, s.24-25.

³¹⁸ M.Qasımlı. Folklor və ədəbiyyat araşdırmaları. Bakı: 2017, s.539.

³¹⁹ Q.Namazov. Ozan-aşıq sənətinin tarixi. Bakı: 2013, s.432.

qındakı məlumat da yanlışdır. O, molla yanına ən tez 1883-cü ildə, 7 yaşında gedə bilərdi.

Məşhur folklorşünas H.Əlizadə də Azərbaycan aşığılarının II qurultayında bu barədə söz açmışdır: “Aşiq Hüseyn haqqında Əli Vəliyev gözəl danışdı.- Amma məsələ belədir ki, mən onun dörd əsərini yazmışam. ***O özü savadsız olduğu üçün onun şeirlərini on-on beş aşiqin ağzından yazmışam***”.³²⁰

Belə çıxır ki, Aşiq Hüseyn şeirlərini yazmaq üçün savadsız olmaqdan başqa, həm də onları əzbər bilmirmiş və H.Əlizadə onları şeyirdlərindən toplayıb.

Beləliklə, görürük ki, Aşiq Hüseyn Bozalqanlı tam savadsız olmasa da, müasiri V.Xulufunun dediği kimi yazıb-oumağı güclə bacarırmış və onun 10 il mollaxanaya getməsi həqiqətə uyğun deyil.

S.Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində Bozalqanlı kəndindən olan Aşiq Qədirin də tərcümeyi-halı var: “Mən İsmayılov Qədir Abbas oğlu 1903-cü ildə Tovuz rayonu Biozalqanlı kəndində anadan olmuşam. ...Aşıqlığa həvəsim olduğu üçün çalmağı və oxumağı öyrənmək məqsədi ilə öz dayım, Bozalqanlı kənd sakini, ***məşhur el şairi*** Hüseyn Quliyevə şeyird olmuşam. Həmin şəxsə 1 il şeyird olandan sonra, yəni 1926-cı ildə Tovuzlu ***məşhur aşiq*** Mirzə Bayramova 2 il şeyird olmuşam”.³²¹

Aşiq Qədirin yazdığı tərcümeyi-hal bir sıra suallar doğurur: niyə Aşiq Hüseyn Bozalqanlıni el şairi, Mirzə

³²⁰ S.Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, F.360, s.5, s.v.3.

³²¹ S.Mümtaz ad. Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, F.360, s.3, s.v. 6, v.278.

Bayramovu aşığı adlandırır? Aşığı Qədir niyə bir 1 ildən sonra Aşığı Hüseyndən ayrılıb 2 il Mirzə Bayramovdan aşığılıq sənətinin sirlərinə yiyələnmək qərarına gəlib? Bəlkə Aşığı Hüseyn bir ustad kimi onu qane etmirdi?

Aşığı Hüseyn 7 şəyird yetirdiyini yazır.³²²

Yuxarıdakıları nəzərə alsaq, Q.Paşayevanın “1863-cü ildə Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndində dünyaya göz açan aşığı Hüseyn Bozalqanlının fitri istedadı ilə uşaqıq vaxtlarından başlayıb. **1871-ci ildə mədrəsədə təhsil almağa başlayan balaca Hüseyn bir neçə il ərzində ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənib. Onun bir çox şeirlərinə nəzər salanda ustad sənətkarın Füzuli, Sədi, Firdovi kimi klassiklərin yaradıcılığına bələd olduğunu hiss etmək olar**”³²³ fikri ilə razılaşımaq mümkün deyil. Güclə yazı-pozu bacaran adamın ərəb və fars dillərini mükəmməl bilməsindən, adı çəkilən klassiklərin yaradıcılığına bələd olmasından danışmaq həqiqətə uyğun deyil.

Aşığı Hüseyn Bozalqanlının arxivdə saxlanan qovluğunda 14 yanvar 1839-cu ildə doldurulmuş şəxsi kadr anketi də var və orada yaradıcılıq stajının 1890-cı ildən başladığı yazılıb. Əgər onun 1863-cü ildə doğulduğu ilə razılaşısaq, bu o deməkdir ki, ilk şeirini 27 yaşında yazıb. Halbuki, Q.Paşayeva onun fitri istedad sahibi olduğunu, ustad yanında cəmi 3 ay qaldığını və 12 yaşından şeirlər yazdığını bildirir.³²⁴ Əgər o doğrudan da 1863-cü ildə doğulsaydı və doğrudan da 12

³²² Yenə orada, v.263.

³²³ Haqq aşığının haqqı!//Aşığı Hüseyn Bozalqanlı. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı: 2015, s.5.

³²⁴ Q.Paşayeva. Haqq aşığının haqqı!// Aşığı Hüseyn Bozalqanlı. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı: 2015: s.5.

yaşından şeirlər yazsaydı, yaradıcılıq stajının 1890-cı ildən deyil, 1875-ci ildən başladığını yazmalı idi.

Sonuncu məsələnin üzərində ətraflı dayanmaq lazım gəlir. Aşığın tədqiqarçısı S.Qasimova yazır: “Aşıq Hüseyn Bozalqanlının atası Məşədi Cəfərqulu oğlunun saz çaldığını, bədahətən şeir dediyini görəndən sonra onu Aşıq Məmmədquluya şagird verir. Çox böyük fitri istedadla malik olan Hüseyn cəmi üç ay Aşıq Məmmədqulunun yanında şagird olur. Bundan sonra özü müstəqil olaraq müxtəlif toy mərasimlərində iştirak edir. Bədahətən şeir deməsi, söz qoşması onu xalq arasında daha da məşhurlaşdırır”.³²⁵

Müəllif burada dastanlara xas şəkildə şişirtmələrə yol vermişdir. Mollaxanaya 10 il olmasa da, ən azı 3 il getsə də, S.Qasimova Aşıq Hüseynin ömrünün axırına kimi güclə yazıb-oxuduğunu bildirir. Belə olan halda, onun çox böyük fitri istdada malik olması, cəmi 3 ay ərzində toylara gedəcək qədər mükəmməl bir aşığa çevrilməsi inandırıcı deyil. Doğrudanmı azyaşlı Hüseyn cəmi 3 ay ərzində bəzən 3 gün çəkən toyda qonaqların sifərişi ilə ustadlardan oxuyacaq qədər şeir baqajına malik idi? S.Qasimova qeyd edir ki, Hüseyn Aşıq Məmmədqulunun yanına gedəndə artıq saz çalması və bədahətən şeir deməyi bacarırdı. O, bu mülahizələrində nəyə əsaslanır? “Bozalqanlının qabaqcıl ziyalılarından olan, nadir saz-söz bilicisi, şair Əbülfət İslamdan aldığımız bu məlumatı aşağıda yazması məqsəduyğun saydıq: “Təxminən XIX yüzilliyin 70-ci illərində kəndə bir hay (səs-S.Q.) düşür ki, Maşa (Məşədi-S.Q.) Cə-

³²⁵ S.Qasimova.Hüseyn Bozalqanlının poetik irsi. Bakı: 2012, s.18.

fərqlunun oğlu Söyün (Hüseyn-S.Q.) xəstələnib, bihuş yatır.

...Bir aya yaxın Hüseyn yatır. Bir gün səhər tezdən gözünü açır və su istəyir, sonra isə çörək istəyir. Çox keçmir ki, o darıxdığını söyləyir və başını qatmaq üçün bir sazı olmasını arzulayır. Onun əmisi quru bir tut ağacından bir saz düzəldir və “al, dərdin alım, bu da saz”,-deyir.

O, sazı götürür, diqqətlə başdan - ayağa gözdən keçirir, sonra ehtiyatla çalmağa başlayır. Evdəkilər heyrətlə onun saz çala-çala şeir deməsinə, ərşdən-gürşdən danışmasına qulaq asırlar. Bu, beş-altı nəfər ailə üzvünün yığılmış olduğu məclis sonradan adı dillər əzbəri olan Aşıq Söyünün ilk məclisi idi”³²⁶.

Düzdür, müəllif deyilənlərin dastan-rəvayət olduğunu, bu cür rəvayətlərin digər ustad aşığılar haqqında yaranmış olduğunu deməyi də unutmur,³²⁷ amma əvvəl gətirdiyimiz sitatda “atası Cəfərqulu oğlunun saz çaldığını, bədahətən şeir dediyini gördəndən sonra onu Aşıq Məmmədquluya şagird verir” cümləsindən artıq bu rəvayətə inanmış kimi görünür, çəmi 3 aydan sonra onun müstəqil şəkildə məclis apardığı haqqında nağılvari şeylər uydurur.

Aşıq Alının Ağ Aşığa 4 il, Aşıq Ələsgərin Aşıq Alıya 5 il şeyirdlik etdiyi məlumdur. Aşıq Hüseynin 3 ay şeyirdliyi haqqındakı rəvayətin dastanda yer almasına da dözmək olar, amma S.Qasimova bu məsələni 2008-ci ildə müdafiə etdiyi dissertasiya işinə də salmışdır.³²⁸

³²⁶ S.Qasimova. Aşıq Hüseyn Bozalqanlının poetic iris. Bakı: 2012, s. 16-17.

³²⁷ S.Qasimova. Aşıq Hüseyn Bozalqanlının poetic iris. Bakı: 2012., s.17.

³²⁸ S.Qasimova, Aşıq Hüseyn Bozalqanlının həyatı və sənəti. ... dissertasiya. Bakı: 2008, s.13-14.

Aşıq Hüseynin anketdə göstərildiyi yaradıcılıq stajı düzgün yazılıbsa, 1876-cı ildə doğulan Hüseynin 14 yaşından şeir deməyini iddia etməyə əsas verir.

Yuxarıda Aşıq Hüseynin 1863-cü ildə deyil, 1876-cı ildə doğulduğunu sənədlər əsasında gördük. Bu səbəbdən də 1871-ci ildə mədrəsəyə oxumağa getməsi mümkün deyildi, çünki o vaxt hələ doğulmamışdı. Aşıq Hüseynin ərəb və fars dillərini nəinki mükəmməl, orta səviyyədə bilməsi haqqındakı mülahizə də yanlışdır. Adı çəkilən klassiklərin əsərləri ilə tanış olması da mümkün deyil. Mədrəsə məsələsi isə daha böyük yanlışlıqlardan xəbər verir. Çünki Aşıq Hüseynin doğulduğu 1876-cı ildə nəinki Bozalqanlı kəndində, bütün Şəmsəddildə, hətta bütün Qazax qəzasında mədrəsə yox idi. 15 mahaldan ibarət İrəvan xanlığında XIX əsrdə cəmi 1 mədrəsə vardı ki, o da İrəvan şəhərində idi.

Folklorşünas alimlər aşığılar haqqında tez-tez “mədrəsədə təhsil alıb” ifadəsini işlətdiklərinə görə, mədrəsənin və mədrəsə təhsilinin nə olduğu barədə məlumat verməyə ehtiyac var.

Mədrəsələrdə təhsil iki istiqamətdə aparılırdı – şagirdləri ya din işlərinə, ya da dünyəvi elmlərə hazırlayırdılar.

Mədrəsə təhsili üç ixtisas üzrə aparılırdı:

1.Ərəb dili və ədəbiyyatı. Buraya 12 fənn daxil idi: dilçilik, etimologiya, sintaksis, nitq mədəniyyəti, tarix, ərəb ədəbiyyatı, Quran qiraəti və s.

2.İlahiyyat və ümumi hüquq. Buraya 6 fənn daxil idi: Quranın təfsiri (ilmul-təfsir), ilmul-hədis, praktik ilahiyyat (hüququn da daxil olduğu ilmul-fiqh), sxolastik ilahiyyat (ilmul-kəlam), vərəsəlik hüququ

(ilmul-fəraiz) və müxtəlif cərəyanların hüquqi əsasları (üsuli-fiqh).

3.Fəlsəfə. Burada 5 fənn tədris edilirdi: məntiq, riyaziyyat, coğrafiya və astronomiya, təbabət və təbiət elmləri, nəzəri fəlsəfə.³²⁹

Mollalar isə pullu təhsil verirdilər: uşaq 7 yaşında onun yanında oxumağa başlayır, 4 ilə Quran oxumağı və yazı yazmağı öyrənir və beləliklə onun təhsili başa çatmış sayılırdı. Belə başa düşülür ki, aşığı Hüseyn bu 4 illik kursu da başa vurmamışdır.

Aşığın tədqiqatçısı S.Qasimova da Q.Paşayevanın dediklərini təkzib edir: “Aşiq Hüseyn üç il bu məktəbdə oxumuş, ərəb və fars dillərində savad almış, oxuyub-yazmağı öyrənmişdir. Lakin dini təhsil onu qane etməmişdir”.³³⁰

Kəndin siyahısında Molla Əlmərdan Qurban oğlunun və artıq həyatda olmayan Molla Hüseyn Axund oğlunun ailəsini tapsaq da, ümumiyyətlə bütün kənddə Aşiq Hüseynə mollaxanada dərs dediyi yazılan Axund Səmədin adına rast gəlmədik. Aşiq Məmmədqulunun atasının adını bilmədiyimizə görə kənddəki bir neçə Məmmədquludan hansının Aşiq Hüseynin ustadı olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün olmadı.

Ş.Rza 1973-cü ildə özünün tərtibçiliyi ilə nəşr edilən “Aşiq Hüseyn Bozalqanlı. Əsərləri” kitabına yazdığı “Ustad Aşiq” adlı ön sözdə onu “Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Vaqif, Ələsgər kimi sənətkarların irsi

³²⁹ İrəvan əyalətinin Kameral təsviri. 5 cildə. I cild.İrəvan şəhərinin Kameral təsviri (Tərcümə, tərtib və giriş mətninin müəllifi: N.Əhmədli). Bakı: 2018, s.35-36.

³³⁰ S.Qasimova. Hüseyn Bozalqanlının poetik irsi. Bakı: 2012, s.16.

ilə tərbiyələnen və öz ustadlarına axıra qədər sadıq qalan Hüseyn”³³¹ deyə səciyyələndirir.

Aşıq Ələsgərin hansı Hüseynlə – Aşıq Hüseyn Şəmkiqli, yoxsa Aşıq Hüseyn Bozalqanlı ilə deyişməsi həmişə mübahisə doğurmuşdur. Aşıq Ələsgərin nəvəsi və tədqiqatçısı İ.Ələsgər bu adamın Aşıq Hüseyn Şəmkiqli olduğunu müdafiə edir, fikrini isə atası Aşıq Talibin və Ələsgərin digər şagirdi zodlu Ağayarın şahidliyi ilə möhkəmləndirirdi. Amma Aşıq Ələsgərin 1963-cü ildə Nizami adına AMEA Ədəbiyyat İnstitutu tərəfindən çap olunmuş akademik nəşrində onun bütün etirazlarına baxmayaraq Ələsgərin Hüseyn Bozalqanlı ilə deyişməsi yer almışdır. Aşıq Hüseyn Bozalqanlının Aşıq Ələsgərin sözlərinə bənzətmələr yazdığını qurultaydakı çıxışında H.Əlizadə də demişdir: **“Bu yaxınlarda onun (Aşıq Hüseyn Bozalqanlının – N.Ə.) kitabını şəkli ilə bir yerdə buraxacaırıq. Bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, o da Aşıq Ələsgərin qoşmalarına bənzətmələr yazmışdır”**.³³² Aşıq Hüseyn Bozalqanlının son kitabında (2015) isə kitabı tərtib edənlərin Aşıq Ələsgərlə Aşıq Hüseynə aid etdikləri 6 “deyişmə” yer almışdır.³³³ Əlbəttə, bunlar həqiqətə uyğun deyil və həmin şeirlərin Aşıq Hüseyn tərəfindən sonradan yazıldığını düşünməyə əsas verir. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı Ələsgərin həmin 6 şeirindən başqa şeirlərinə də bənzətmə yazmışdır (“Sarıköynək” və s.).

³³¹ Aşıq Hüseyn Bozalqanlı.əsərləri. Bakı: 1973, s.8.

³³² Azərbaycan aşıqlarının 2-ci qurultayı. S.Mümtaz ad.Ədəbiyyat və İncəsənət arxivi, F.

³³³ Aşıq Hüseyn Bozalqanlı. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı: 2015, s.148-157.

Deyişmə məsələsinə şair - publisist Möhbəddin Səməd də məqalə həsr etmişdir. O, Göyçə mahalının Ağkilsə kəndinə getmiş və Aşıq Ələsgərin oğlu Aşıq Talıbla görüşmüş, bu məsələyə aydınlıq gətirməsini xahiş etmişdir. “Könlüm dağlarda qaldı” məqaləsində müəllif Aşıq Talıbın cavabını belə təqdim edir: “Bir əhvalat da Şəmkirli Söyünlə olub. Hansı toya gedirmişsə, ondan Ələsgərin sözlərini oxumağı təvəqqe edirmişlər. Bu da Aşıq Söyünün şəninə toxunurmuş. Bir gün o belə qərara gəlir ki, yaxşısı budur gedim Ələsgərlə deyişim, sazını əlindən alım. Kimin qüvvətli aşıq olduğu bəlli olsun. Atını minib gəlir Ağbulağa, oradan da Ağkilsəyə, Ələsgərin evinə. Deyir Ələsgər, gəlmişəm səninlə deyişməyə, sazını götür, düşək qabaq-qabağa. Dədəm deyir ki, Aşıq Söyün, mən nakərəyəm ki, səninlə deyişə bilim? Aşıq Söyün əl çəkmir. Axır ki, başlayırlar şeirləşməyə”.³³⁴

Aşıq Talıbın dedikləri atası Ələsgərin kiminlə deyişməsi məsələsinə nöqtə qoymasa da, buradan başqa bir qiymətli məlumat alırıq: Aşıq Talıb Aşıq Hüseyn deyil, düzgün olaraq Aşıq Söyün deyir. Sənəddə də onun adının Söyün olduğunu yuxarıda yazmışdıq.

Fikrimizi yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlirik ki, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı 1876-cı ildə Yelizavetpol quberniyası Qazax qəzasının Bozalqanlı kəndində (kənd 1867-ci ilə qədər Şəmsəddil nahiyəsinin tərkibində olmuşdur) Məşədi Cəfərqulunun ailəsində anadan olmuşdur. 7-8 yaşlarında həmin kənddə 2-3 il molla yanına getmiş, müəyyən qədər yazı-pozu öyrənmiş,

³³⁴ “Ədəbiyyat və incəsənət”, 1978, 14 yanvar.

təhsilini başa vurmada oradan ayrılmışdır. 1890-cı ildə kəndin koxası Paşa Usub oğlunun ölümündə müəmmalı şəkildə təqsirli bilinərək həbs olunmuş, iki ildən sonra azadlığı buraxılmışdır. 1890-cı ildə həbsxanada yazdığı

***Əziziyəm, ay ata,
Oğlun ölür, ay ata.
Başım cəllad əlində,
Sözüm keçmir həyata. –***

bayatısı onun ilk yaradıcılıq nümunəsi sayılır. 1938-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında doldurulmuş anketində yaradıcılıq stajının 1890-cı ildən hesablanması bu bayatının yaranmasından hesablanmışdır.

1892-ci ildə həbsxanadan çıxdıqdan sonra həmkəndlisi aşiq Məmmədqulunun yanında qısa müddət – 3 ay şəyirdlik etmiş, ilkin vərdislərə yiyələndikdən sonra naməlum səbəblərdən ondan ayrılmışdır. Nə vaxtdan müstəqil aşıqlığa başladığı məlum deyil.

Böyük ehtimalla, Göyçəyə səfər etməsinin və Aşiq Ələsgərlə görüşməsinin də 1910-cu illərdə baş verdiyini düşünmək olar. Müxtəlif mülahizələrə baxmayaraq, onunla Aşiq Ələsgər arasında deyişmə olmamışdır, amma məclisdə hər ikisinin də çalıb-oxuduğunu istisna etmək olmaz. Bunu isə deyişmə adlandırmaq mümkün deyil. Aşiq Ələsgəri özünə ustad saymış və onun şeirlərinə xeyli bənzətmələr yazmışdır.

Aşiq Hüseyn Bozalqanlı 1927-ci ildə keçirilən Azərbaycan aşığılarının I qurultayının nümayəndəsi olmuş, səhhətinə görə Aşığıların II qurultayında (1938) iştirak edə bilməmişdir.

1938-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvlüyünə qəbul edilmişdir.

1938-ci ildə H.Əlizadənin tərtibçiliyi ilə ilk şeirlər kitabı işıq üzü görmüşdür. Həmin kitabda onun 52 şeiri yer almışdır.

Bir neçə dastanın müəllifidir.

Aşıq Hüseyn Bozalqanlı 1941-ci il noyabr ayının 13-də doğulduğu Bozalqanlı kəndində 65 yaşında vəfat etmiş və orada da dəfn edilmişdir.

Beləliklə, Aşıq Hüseynin 1875-ci ildə doğulduğunu yazan folklorşünas Ə.Axundov həqiqətə yaxın olmuşdur.

Aşıq Hüseyn bir sıra şeyirdlər yetişdirmiş, Qazax-Şəmşəddil aşıq mühitinin formalaşmasında və inkişafında böyük rol oynamışdır.

Aşıq Hüseyn Bozalqanlının 1740-cı illərdə doğulan Mustafa ilə başlanan 280 illik nəsil şəcərəsi çar Ruiyasının dövründə tərtib edilmiş Kameral təsvirlər əsasında ilk dəfə bu yazıda təsvir edilmişdir. Ona görə də bu nəslə bəzi müəlliflərin yazdığı və mənası anlaşılmayan “şıvıldağlı” yox, “Mustafalı” adlandırmaq daha düzgündür.

DÖRD ZODLU

SƏMƏND AĞA (1848-1919)

Hadisənin şahidlərindən birinə istinad edən atam Surxay Əhmədin rəvayət etdiyinə görə aralarında Aşıq Ələsgərin də olduğu bir dəstə göyçəli Naxçıvandan duz alıb Göyçəyə aparmaq üçün hazırda Babək rayonunda olan duz mədəninə yola düşür. Dəstə Şərur-Dərələyəz qəzasının mərkəzi Baş Noraşen (Cəlilkənd) kəndində dincələrini almaq üçün əylənir, bir çayxanaya gedirlər. Ələsgər belə səfərlər zamanı sazını götürməz və yol yoldaşlarına bərk - bərk tapşırırmış ki, onun kim olduğunu dillərindən qaçırmasınlar.

Çayxanada yerli aşıqlar çalıb-oxuyur, imkanlı adamlardan nəmər alarmışlar.

Qonaqların Göyçə mahalından olduğunu bilən çayxana aşıqları onlara sataşmaq qərarına gəlirlər. Çayxana aşığından nə gözləyəsən? Şərur mahalının əhalisinin güzəranı, geyim-keçimi də müqayisədə daha üstün idi. Çünki Şərur İrəvan əyalətinin ən zəngin mahalı idi. Qonaqların yoxsul görkəmləri vardı.

Aşıqlar ordan-burdan danışib sözü o vaxt Şərurda da məşhur olan Aşıq Ələsgərin üstünə gətirir, onun dul qadınla evlənməsini də qəbahətli iş kimi yolçuların başına qaxırlar. Bu sonuncu söz Aşıq Ələsgərə təbii ki, bərk toxunur və baxır ki, məsələyə qarışmaqdan başqa

yolu qalmayıb. Ustad Aşıq Ələsgər çox məşhur olan **“Ola bilməz”** adlı qoşmasını orada bədahətən deyir:

***Sərraf yüz bəzəsə səngi-siyahı,
Üzdən mütəlladır, ləl ola bilməz.
Məkəs fəğan elər zənbur sövtilə,
Kühü yox, fəmində bal ola bilməz.***

Mənası o deməkdir ki, sərraf qara daşı yüz dəfə bəzəsə də, o yalnız üzdən parıldayar, ləl kimi qiymətli ola bilməz. Milçək (məkəs) də bal arısı (zənbur) kimi səs çıxardar, amma hünəri olmadığına görə, xortumunda bal ola bilməz, yəni bal gətirməyən, faydası olmayan bir həşaratdır. Ələsgər bu sözlə həmin aşıqları başa salır ki, özünüzü yalandan tərifləsəniz də, sərrafın qara daşı sürtüb parıldatdığı kimi parıldamağa çalışsanız da, mənası yoxdur, siz ləl kimi qiymətli deyilsiniz, elə qara daşsınız. Milçək də bal arısı kimi səs çıxarıb faydasız həşarat olaraq qaldığı kimi, sizin də çalıb-oxumağınız buna bənzəyir, milçək bal arısı olmadığı kimi siz də sənətkar deyilsiniz, zəhlətökən milçəklə bir fərqliniz yoxdur.

Çayxanadakı camaat da, aşıqlar da görürlər ki, bu adam qiymətli sözlər oxuyur, istər-istəməz diqqət kəsilirlər. Ələsgər deyir:

***Könlüm, qafil olma, düşmə həvəsdən,
Hərcayı sözüylə incimə dostdan.
Muşlar pələng olmaz, tülkülər aslan,
Danalar meydana kəl ola bilməz.***

Ustad hərcayılıq edən çayxana aşığılarına görə dost saydığı şərurlulardan incimədiyini bildirir, dana olduqları halda, özlərini əzəmətli kəl kimi, pişik olduqları halda pələng kimi qələmə verdiklərini bu aşığılara başa salır, dul qadınla evlənməsinin isə heç də qəbahətli iş olmadığını, onun yaxşı insan olmasının şərt olduğunu deyir:

***Ustad dərin, kamal dərin, söz dərin,
Qoydun sinəm üstə eşqin közdərin.
Qabiliyyətsiz, mərifətsiz qızdarın,
Yüzü bir dərdmənd dul ola bilməz.***

Aşıq Ələsgər burada qeyri-ixtiyari olaraq, ilk məhəbbətini xatırlayır, dul qadınla evlənmək söhbətini salanların onun sinəsinə köz qoyduqlarını bildirir, Səkinə Banusunu görmək arzusunu yanğı ilə dilə gətirir:

***Müddətədi həsrətəm, camalın görəm,
Mətləbimi Mürtəzadan dilərəm.
Müxənnəsdə səxa, nakəsdə kərəm,
Namərdin cibində pul ola bilməz.***

Onun yarasının qaysağını qoparan nadanları yerində oturdur:

***Könül, doğru yoldan gəl olma kənar,
Əyri yolla gedən Haqqdan utanar.
Bu bir müəmmadır, arıflar qanar,
Nadan bu elmdən hal ola bilməz.***

Bu nadanlar isə təkcə Ələsgərin dul qadınla evlənməsinə rişxənd etməmişdilər, əliaçıqlığı, səxavəti ilə nəinki Göyçədə, hətta onun hüdudlarından kənarda da şöhrət qazanan Səmənd ağaya da lağ etmiş, varlı Şərr bəyləri ilə müqayisədə onun kiçik adam olduğunu demişdilər. Ələsgər sayğısızlıq göstərənləri məzəmmət edib yerində oturtmaq qərarına gəlir:

*Ələsgəram, cəm eyləram dəftəri,
Mərdlərin vəsfidir dilim əzbəri.
Naxçıvan xanları, Şərr bəyləri
Səxada Səməndə qul ola bilməz.*

(Çox vaxt Səmənd ağanın adını Səməd yazırlar, bu düzgün deyil, çünki kameral təsvirlərlə iş təcrübəmizdən bilirik ki, adı Səməd olanı o cür də yazırdılar, haqqında söhbət gedən şəxsin adı isə rəsmi dövlət sənədi olan kameral təsvirdə Səmənd yazılıb və onu dəyişdirib Səməd etməyə ixtiyarımız yoxdur. Şərr sözü də o cümlədən. Son vaxtlara qədər bu mahalın adına Şərr deyirdilər, Aşıq Ələsgər də o cür işlədib. Digər tərəfdən bir neçə saz havası var ki, onların adında “Şərr” yazılır, məsələn “Ağır Şərrili”, “Orta Şərrili” və s. Əlbəttə, “Ağır Şərru” demək heç kimin ağına gəlmir).

Qoşmanın son bəndindən bu adamın adını eşidib, üzünü görmədikləri Ələsgərin özü olduğunu görənlər, həm heyretlənir, danışdıqları hərcayı sözlərdən utanır, canlı əfsanə olan Aşıq diri görməkdən sevinirlər. Yolçulara deyirlər, Aşıq Ələsgər buradan o tərəfə getməyəcək, siz onun da yük heyvanını özünüzlə aparın, ona da duz yükləyin, geri qayıdanda Aşıq Ələsgəri də götürüb Göyçəyə qayıdarsınız, siz gələne qədər o bizim

qonağımızdır. Elə də edirlər. Yolçular geri qayıdana kimi saza-sözə yüksək qiymət verən, qonaqpərvər şərurlular Aşıq Ələsgəri 2-3 gün qonaq saxlayır, oxudub xeyli nəmər yığrlar.

Ustad Ələsgərin Naxçıvan xanlarının və Şərr bəylərinin səxavətdə Səmənd ağaya nəinki bərabər ola bilməyəcəyi, hətta ona qul olmağa layiq olmadıqlarını bəyan edir. Bu, əlbəttə, mübaliğədir, Səmənd ağanın aşağılanmasının heyfini bu cür nadanlardan çıxmaqdır.

Bunlar öz yerində, Aşıq Ələsgərin fəxrlə bəhs etdiyi Səmənd ağa kimdir?

Səmənd ağa Göyçə mahalının Zəd kəndindəndir, Göyçə mahalının böyüyü olan Vəli ağa adlı məşhur ağanın nəvəsidir. Vəli ağanın ailəsi 1831-ci ilin Kameral təsvirində belə qeyd edilib:

“№47.Zəd kəndi

1.Praporşik Vəli ağa İbrahimxəlil oğlu 60 y; onun arvadı və iki qızı; iki oğlu: praporşik Xamo ağa 19 y; Əmiraslan 12 y”.³³⁵

Vəli ağa və oğlu Xamo ağa İrəvan xanlığının 1827-ci ildə Paskeviç tərəfindən işğalı zamanı ruslara xidmət etdiklərinə görə Paskeviç onlara rus ordusunun hərbi rütbəsini vermişdi. Cavad xanın Vəli ağa kimi rusların tərəfinə keçmiş nəvəsi və Hüseynquluoğlu

³³⁵ Göyçə mahalının Kameral təsviri (Tərcümə, tərtib və ön sözün müəllifi N.Əhmədli). Bakı: 2017, s.90-91.

kəndinin kəndxudası Hüseynqulu ağa Vəli ağanın qızı ilə evlənmişdi.³³⁶

Səmənd ağa siyahıda göstərilən Xamo ağanın oğludur.

1886-cı ilin kameral siyahısında bu ailə belə qeydə alınmışdır:

**“NOVOBƏYAZID QƏZASI, BÖYÜK MƏZRƏ
KƏND ICMASI, ZOD KƏNDİNİN ƏYAL
DƏFTƏRİ.**

30 iyul 1886-cı ildə tərtib edilmişdir.

Bəylər

1.1. Əmiraslan ağa Vəli ağa oğlu 70 y; oğlanları: Abdulla 35 y; Yunus 15 y (ailədə 3 qadın var).

2.2. İsgəndər ağa Vəli ağa oğlu 52 y; oğlanları: Əsgər 17 y; İdris 15 y; Cahangir 12 y; Həmid 8 y (ailədə 3 qadın var).

Əsgər, İdris və Cahangir Novobəyazid şəhərində oxuyurlar.

3.3. Cahanbaxış bəy Xamo ağa oğlu 50 y.

4. Əliş bəy Əmiraslan ağa oğlu 34 y; oğlu Həsən 6 aylıq.

5. Səmənd ağa Xamo ağa oğlu 38 y.

6. Rəhim ağa Xamo ağa oğlu 28 y.

7. Nağı ağa Xamo ağa oğlu 48 y.

İlam dininin şiə məzhəbinə mənsubdurlar.

Rus dilini bilirlər, bəy zümrəsinə aiddirlər. Əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olurlar”.³³⁷

³³⁶ АКАК, Т.6, Ч.2, стр. 906.

³³⁷ Ерм.Милли Архиви, F.93, s.1, s.v.21.

Bu sənəddə Vəli ağanın 1834-cü ildə anadan olmuş üçüncü oğlu İsgəndər ağanın adını da görürük. Vəli ağanın ikinci oğlu Əmiraslan ağa hələ həyatda olsa da, atası Vəli ağa və böyük qardaşı Xamo ağa rəhmətə gediblər.

Xamo ağanın dörd oğlu olub, Səmənd ağa onun üçüncü oğludur. 1886-cı ildə 38 yaşında olması o deməkdir ki, ***Səmənd ağa 1848-ci ildə anadan olub.*** 1918-ci ildə Cənubi Qafqazdakı hakimiyyət boşluğundan yararlanan silahlı erməni quldurları qırğınlar törətmişdilər. Ermənilər barışıq adı ilə 1919-cu ildə Göyçənin adlı-sanlı adamlarını, ağsaqqallarını görüşə dəvət etmiş və onları xaincəsinə öldürmüşdülər. Səmənd ağa da onların arasında olmuşdur.

Səmənd ağa öldürüləndə 71 yaşında (1848-1919) olmuşdur.

Göründüyü kimi, Səmənd ağa Vəli ağanın oğlu deyil, nəvəsidir. Onu Vəli ağanın oğlu adlandıran tədqiqatçı S.Vilayətoğlu Səmənd ağanın doğum tarixində də səhv edir: “Səmənd ağa Göyçənin ən varlı-hallı adamlarından olan Vəli ağanın oğlu idi. 1868-ci ildə anadan olan Səmənd ağa taleyin hökmü ilə çox gənc yaşlarında-təxminən 15 yaşında təhsilini yarımçıq qoyaraq, atasının böyük dövryyəli təsərrüfatını idarə etmək məcburiyyətində qalır. Özünün oxumaq arzuları yarımçıq qalmış gənc Səmənd ağa niyyətini istedadlı həmkəndliləri hesabına həyata keçirmək qərarına gəlir

və 17 yaşında olarkən doğma Zod kəndində öz şəxsi vəsaiti hesabına məktəb açır”³³⁸.

Atasının bütün təsərrüfatını 15 yaşında ikən idarə etmək məcburiyyətində qalmasını belə başa düşməliyik ki, 15 yaşında olarkan Xamo ağa rəhmətə getmiş, özündən böyük qardaşları Cahanbaxış bəylə Nağı ağa ayrı ailə olduqlarından, Səmənd ağa özündən balaca qardaşı Rəhim ağa ilə atasının evində varis kimi qalmış və təsərrüfütü idarə etnməli olmuşdur. Səmənd ağanın 15 yaşına 1853-cü ildə çatdığını nəzərə alsaq, belə çıxır ki, 1831-ci ildə 19 yaşı olan Xamo ağa 41 yaşına çatmadan vəfat etmişdir. Bu, o qədər də inandırıcı görünmür.

Səmənd ağanın Zod kəndində məktəb açdığına inansaq da, bunu 17 yaşında etməsi inandırıcı deyil.

Sənəddə İsgəndər ağanın oğlanları Əsgər, İdris və Cahangirin Novobəyazid şəhərində oxuduqları və bu bəy ailələrinin rus dilini bildiyi qeyd edilmişdir.

Səxavəti, xeyriyyəçiliyi və maarifpərvərliyi ilə sədası Göyçənin hüdudlarını aşan və Ustad Ələsgərin bədii qəhrəmanı səviyyəsinə yüksələn Səmənd ağa haqqında bu qədər kifayətdir.

³³⁸ S.Vilayətoğlu. Oğuz elinin müqəddəs ocağı: Göyçə. Bakı: 2006, s.393.

MİRZƏ BƏYLƏR (1851-1919)

Aşıq Ələsgərin böyük qiymət verdiyi şəxslərdən biri də zodlu Mirzə Bəylər olub. Ustad mükəmməl təhsil görmüş dövlət məmuru Mirzə Bəylər haqqında deyir:

*Coş edən dərya tək möc verir təbi,
Məddahi mövladı, budu səbəbi.
Firəng, rusi, farsı, türkü, ərəbi -
Beş dil ilə var savadı Bəylərin.*

Aşıq Ələsgərin haqqında ehtiramla bəhs etdiyi Mirzə Bəylər kimdir? “Sazlı-sözlü Göyçə” kitabı onu belə təqdim edir:

“MİRZƏ BƏYLƏR (1837-1919) .

Aşıq şeiri səpkisində yazıb-yaradan el şairlərindən olan Mirzə Bəylər 1837-ci ildə Göyçə mahalının Zod kəndində anadan olmuşdur. Atası Kazım onu ərəb, fars, fransız, rus və türk dillərində oxutdurmuş, dövrünün ən savadlı ziyalı kimi yetişdirmişdir.

Mirzə Bəylər İrəvan quberniyasının dəftərxanalarında xeyli müddət tərcüməçi və katib işləmişdir. O, dövrünün mətbuatını həmişə izləmiş, “Molla Nəsrəddin” jurnalının abunəçisi olmuş, Sabir xəstələnmərkən onun müalicəsi üçün jurnalın ünvanına pul göndərmişdir.

Özünün davranışı ilə xalq arasında hörmət və şöhrət qazanan Mirzə Bəylər saza-sözə hədsiz maraq göstərmiş, Aşıq Ələsgərlə səmimi dost olmuş, aşıq şeirinin müxtəlif şəkillərində çoxsaylı sənət əsərləri yaratmışdır. Onun qəzəlləri də vardır. Təəssüf ki, onun öz əlilə yazdığı böyük şeir dəftərindən yalnız beş vərəq (on səhifə) mühafizə olunmuşdur. Şairin əl yazmasının əhəmiyyətli bir cəhəti də odur ki, şeirin hansı tarixdə (hətta bəzən saat neçədə), nə münasibətlə yazılması da qeyd olunmuşdur.

Qəzəllərindən biri fars dilindədir”.³³⁹

Tədqiqatçı-şair T.Göyçəli Mirzə Bəylər haqqında yazır:

“Göyçə ədəbi mühitində xüsusi hörmət - ehtiramla yad olunan böyük sənətkarlardan biri də Mirzə Bəylər olmuşdur. Mirzə Bəylər (Bəylər Kazım oğlu Qocayev) 1837-ci ildə Göyçə mahalının Zəd kəndində dünyaya gəlmişdir. Əmisi Kalvay Həsən dövrünün savadlı, gözüaçıq, elmlə adamı olduğundan balaca Bəylərin də mükəmməl təhsil almağına böyük imkanlar yaratmışdır. Mirzə Bəylər dövrünün ən savadlı adamı kimi tanınmışdır. Həyata baxışı, zamanın ağrı-acılarından baş çıxarması, ağıllı məsləhətləri, insanpərvərliyi, qədirbilənliyi ilə xalq arasında geniş şöhrət qazanan Bəylər Dədə Ələsgərin sədaqətli dostlarından olmuş, hörmətini əziz tutmuşdur”.³⁴⁰

Müəllif təəssüf doğuran mühüm bir məsələyə də toxunmuşdur:

³³⁹ Sazlı-sözlü Göyçə. Bakı: 2018, s.86.

³⁴⁰ T.Göyçəli. Göyçə aşıq məktəbi. Bakı: 1998, s.63.

“Kalvalı müəllimin (Mirzə Bəylərin qız nəvəsi) söyləməsinə görə, neçə illər qabaq Mirzə Bəylərin əlyazmalar qovluğu mərhum Əkbər Yerevanlı tərəfindən kitab çıxartmaq adıyla İrəvana aparılmış və o gedən getmişdir. Hal-hazırda övladlarında şairliyinə dəlalət edən heç bir sənəd qalmamışdır”.³⁴¹

Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, bu, Ə.Yerevanlı ilə bağlı yeganə hadisə deyil. K.Dərələyəzli də Aşıq Cəlilin yaradıcılığından topladığı 35 şeiri 1964-cü ildə ona dərs deyən Ə.Yerevanlıya verdiyini, Ə.Yerevanlının həmin şeirləri it-bata saldığını yazmışdır.³⁴²

Tədqiqatçı Z.Məhərrəmov da Mirzə Bəylər haqqında özünəməxsus fikirlər söyləmişdir:

“Mirzə Bəylər bir ziyalı kimi Göyçənin ictimai həyatındakı haqsızlıqları həmişə tənqid atəşinə tutmuş, ağaya, bəyə, mülkədara boyun əyməmiş, yoxsullara qayğı göstərmiş, əhəlinin aclıq keçirdiyi illərdə kasıbların əkini üçün toxum vermişdir”.³⁴³

Müəllif burada xeyli şişirtmələrə yol vermiş, özü dövlət məmuru olan Mirzə Bəyləri az qala inqilabçı kimi qələmə verməyə cəhd etmişdir. Onun “Mirzə” sözünə verdiyi izahat isə primitivliyi ilə seçilir:

“Çox dil bilməsinə və yaxşı xətti olmasına görə ona “Mirzə Bəylər” - deyə müraciət edərlərmiş”.³⁴⁴

Halbuki müəllif onun İrəvan quberniyasının dəftərxanalarında tərcüməçi və katib işlədiyini qeyd edir.³⁴⁵

³⁴¹ T.Göyçəli. Göyçə aşığı məktəbi. Bakı: 1998, s.65.

³⁴² K.Dərələyəzli. Aşıq Cəlil yaradıcılığı// Dərələyəz qəz., 16.03.2013 №4 (24).

³⁴³ Z.Məhərrəmov. XX əsr Göyçə aşığı mühiti. Bakı: 1997, s.22.

³⁴⁴ Yəni orada.

Əslində isə XIX əsrdə işlədilməsi dəb halına düşən “Mirzə” təxəllüsü dərin bilikli, savadlı adamların götürdükləri yaradıcılıq təxəllüsü idi, məsələn, Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Cəlil, Mirzə Ələkbər Sabir və s. Bu təxəllüs Vaqifin, Vidadinin və başqalarının vaxtilə götürdükləri “Molla” təxəllüsünün yeni dövrə uyğun yeni şəkli idi. Bu cür təxəllüsün gözəl xətlə əlaqələndirilməsi düzgün deyil. Gözəl xətti olanları sadəcə olaraq *xəttat* adlandırırdılar və indi də adlandırırlar.

Məmur rütbəsi mirzəlik də İrəvanda hələ xanlıq dövründən kifayət qədər samballı vəzifə sayılırdı. Mülki idarə sahəsində bütün vəzifələr əsasən xanların və bəylərin içərisindən təyin edilmiş şəxslər tərəfindən həyata keçirilirdi. Vəzifə iyerarxiyasında sonrakı yeri mirzələr tuturdu. Məktub yazmaq, maliyyə işləri, inventarların siyahısını tutmaq isə mirzələrin işi idi. Hərbi, mülki və dini xidmət sahələri arasında elə bir sərhəd yox idi, diribaş mirzə asanlıqla yüzbaşı, bəy, xan olduğu kimi, molla və ya axund da ola bilərdi.³⁴⁶

İrəvan xanının baş vəziri Mirzə İsmayılın da saray karyerasına mirzəlikdən başlaması adından da görünür.

Z.Məhərrəmov Mirzə Bəylərin 1837-1919-cu illərdə yaşadığını yazır.³⁴⁷

Yuxarıdakı mətndən bizə lazım olan ən qiymətli məlumat Mirzə Bəylərin atasının adının Kazım olmasıdır. Zod kəndinin 1886-cı ilə aid kameral təsvirində həmin ailəni aşkar etdik:

³⁴⁵ Yenə orada.

³⁴⁶ И.Шопен. Исторический памятник Армянской области в эпоху ее присоединение к Российской империи. С.Пб:1852, стр.458.

³⁴⁷ Z.Məhərrəmov. XX əsr Göyçə aşiq mühiti. Bakı: 1997, s.21.

“116.5. Bəylər Kazım oğlu 35 y; oğlanları: Əli 17 y; Məhərrəm 1 y (ailədə 2 qadın var)”.

Beləliklə, bu sənəddən görürük ki, Bəylər Kazım oğlu “Sazlı-sözlü Göyçə” kitabını tərtib edənlərin və digər müəlliflərin yazdığı kimi 1837-ci ildə deyil, 1851-ci ildə doğulmuşdur, yəni Aşıq Ələsgərdən 1 yaş böyükdür. 1919-cu ildə vəfat etdiyini nəzərə alsaq, Mirzə Bəylərin 68 il yaşadığı məlum olur.

Siyahıda Mirzə Bəylərin Əli və Məhərrəm adında iki oğlunun adlarını da öyrənirik.

Mirzə Bəylərin 8 övladının olduğunu bildirən T.Göyçəli oğlu Əli haqqında yazır:

“Atasından mükəmməl dərs alan, rus dilinin incəliklərinə yiyələnən Mirzə Əli dövrünün savadlı, dünyagörmüş, zəkali bir ziyalı kimi yetişmişdir. Atasından sonra Qarsda, İğdırda tərcüməçilik, müstəntiqlik eyləyən, sovet dövründə Kəlbəcərdə qanun keşiyində dayanan, sonralar doğma Zəd kəndində müəllimlik eləyən Mirzə Əli təxminən 60-cı *illərdə (XX əsrin 60-cı illərində-N.Ə.)* vəfat etmişdir”.³⁴⁸

Əlinin 1869-cu ildə doğulduğunu nəzərə alsaq, 100 ilə yaxın ömür sürdüyü məlum olur.

Mirzə Bəylər Ustadın ona ünvanladığı şeiri cavabsız qoymamış və ona “Ələsgər” rədifli belə bir cavab şeiri yazmışdır:

***Güşeyi-səhrada, tənhanışında
Sən ki yazdın bu ünvanı, Ələsgər!***

³⁴⁸ Yenə orada, s.64.

***Çillənin günündə, qış mövsümündə
Bahar etdin zəmistanı, Ələsgər!***

Şeirinin növbəti bəndi Aşıq Ələsgərin Mirzə Bəylərə həsr etdiyi şeiri ona məktubla göndərməsi haqqındakı mülahizələri təsdiqləyir. Həmin məktubu Yusifin Yaquba göndərilmiş köynəyinə bənzətməsini isə yaşca ondan böyük olması və daha yüksək zümrəyə mənsub olmasına işarə kimi başa düşmək lazım gəlir:

***Naməniz qəlbimi xeyli oyatdı,
Mətləbi mövzundu, xub kəlimatdı.
Yusifin köynəyi Yaquba çatdı,
Abad etdi bu Kənanı, Ələsgər!***

Ustad Ələsgərin yaradıcılığına yüksək qiymət verən Mirzə Bəylər onu Şərqin ən böyük şairi hesab olunan Hafiz Şirazi ilə müqayisə edir, Hafizi-sani, yəni İkinci Hafiz adlandırır:

***Aşıqəm mən sənəin ixtilatına,
Nəzminə, fərdinə, xoş əbyatına.
Afərin, afərin əsli-zatına!
Sənəin Hafizi-sani, Ələsgər!***

***Durmamışam məcazının qolunda,
Gəzməmişəm namərd sağü-solunda.
İmtahandan çıxan dostun yolunda
Əsirgəməm, billah, canı, Ələsgər!***

Ələsgər kimi bir dostun yolunda hətta canını əsirgəməyəcəyini bildirən Mirzə Bəylər, Ələsgərin

“Bəylərin” rədifli qoşmasında “Mirzə” təxəllüsünü işlət-məməsindən yüngül şəkildə narazılığını bildirir, sanki bunula ictimai statusunun aşağı göstərilməsindən narahat olur:

***Əcəb nəzmi, xoş əfradı yazıbsan,
Vəsfi tamam ictimadı yazıbsan,
Ləqəbi atıban, adı yazıbsan,
Unutmaram bu ziyanı, Ələsgər!***

Amma Ələsgərin qəlbinə dəyəcəyindən çəkinərək, bu iradəsinə görə Ustaddan əfv diləyir, şeir yazsa da, təvazökarlıq edərək özünü şair saymadığını deyir:

***Səhv etdim, ləqəbim sətrə sığışmaz,
Ləfsi səqil salar, bəhrə sığışmaz,
İnşallah, qəzəbə, qəhrə sığışmaz,
Əfv elərsən bu üsyanı, Ələsgər!***

***Mən belə işlərə mahir deyiləm,
Baxma, öz-özümə faxir deyiləm,
Hərçəndi yazıram, şair deyiləm,
Bağışlarsan bu Mirzəni, Ələsgər!***

Aşıq Ələsgərin ondan Mirzə Bəylər deyil, sadəcə olaraq Bəylər,- deyə bəhs etməsinə cavab olaraq Mirzə Bəylərin də onu Aşıq Ələsgər deyil, Ələsgər adlandırması diqqəti cəlb edir.

Zod kəndinin həmin siyahısında Mirzə Bəylərin Ağakəsi və Alışan adlı iki qardaşının da adları var:

***“5.5.Məşədi Ağakəsi Kazım oğlu 50 y; oğlanları:
Cavad 29 y; Məcnun 18 y; Eldar 6 y; Baxşəli 3 y;***

qardaşı Alişan 25 y (ailədə 3 qadın var)”.

Sənəddən göründüyü kimi, ataları Kazım artıq rəhmətə gedib.

Dərin təhsili olan Mirzə Bəylərin qəzəlləri də olub. Onlardan biri belədir:

***Mərhəba, xoş gəldin ki, ey ruhi – rəvanım, mərhəba!
Mərhəba, xoş gəldin ki, ey cismilə canım, mərhəba!***

***Sən mənim nuril-iyunum, sən mənə binta nuh nəbi,
Sən mənim Nuhum, nıcatım, gəştibanım, mərhəba!***

***Sən könüldə dərdimə, hər sirrimə qəmxarsan,
Həmdənim, razım, niyazım, həməzəbanım, mərhəba!***

***Qeyridən dərman bulunmaz yarama, sənsən təbib,
Zindəganım, həyyu - canım, cavidanım, mərhəba!***

***Bəxti-dövlət, ömri-səhhətlə, əfəndim, min yaşa,
Qismət olsun xanədanım, xanimanım, mərhəba!***

***Mirzənin nazın çəkərsən bülbül ilə gül kimi,
Qamudan³⁴⁹ qabil tutarsan imtahanım, mərhəba!***

Əlimizdə olan şeirləri Mirzə Bəylərin mükəmməl bir şair olduğundan xəbər verir. Əlyazması olan dəftərin cəmi 5 vərəqinin qalmasına gəlincə, bu, onun şeirlərinin kimlərinsə adına çıxılması şübhəsini yaradır.

³⁴⁹ “Hamıdan” deməkdir.

HACI ƏLİŞ AĞA (1852-1919)

“Sazlı-sözlü Göyçə” kitabında yer alan qələm sahiblərindən biri də Hacı Əliş ağadır:

“HACI ƏLİŞ AĞA (1841-1919)

Hacı Əliş Ağa Göyçə mahalının Zod kəndindəndir. Səməd Ağanın yaxın qohumu olan Hacı Əliş ağanın babaları XVIII əsrin sonlarında Qazax mahalının Kəsəmən kəndindən köçüb Göyçəyə gəlmiş və orada məskunlaşmışlar. Zod kəndində həmin tayfaya “Kəsəmənlilər” deyirdilər.

Əliş ağa Həcc ziyarətindən sonra şeirlərində “Hacı” təxəllüsünü işlətməmişdir. Dəftərxanalarda, rəsmi yazılarda, məktublarında “Hacı Əliş ağa Kəsəmənski” imzası qoymuşdur.

Səməd ağanın göstərdiyi maddi köməklə o, əvvəlcə Kutaisi gimnaziyasında, sonra isə Peterburqda mükəmməl təhsil alıb. İrəvan quberniyasının idarələrində məsul vəzifələrdə işləmişdir.

Dövrünün açıqgözlü ziyalıları olan Hacı Əliş ağa “Molla Nəsrəddin” jurnalının abunəçisi olmuş, Sabir xəstələnərkən onun müalicəsi üçün jurnalın ünvanına pul göndərmişdir.

Gənc yaşlarında yaradıcılığa başlayan və qəzəl janrına daha çox meyl göstərən Hacı Əliş ağanın əsərlərinin bir qismi itib-batmışdır. Əldə olunan şeirlər onun gözəl şair olduğunu göstərir.

1918-ci ildə ermənilər Göyçəni viran qoyarkən doğma yurddan didərgin düşən Hacı Əliş ağa 1919-cu ildə Gəncədə vəfat etmişdir”.³⁵⁰

Z.Məhərrəmov isə Hacı Əliş ağanın 1872-ci ildə doğulduğunu və 1919-cu ildə vəfat etdiyini yazır.³⁵¹

Zod kəndinin ağalarının 1886-cı ildə tərtib edilmiş yuxarıdakı siyahısında Hacı Əliş ağanın adı var:

“4.Əliş bəy Əmiraslan ağa oğlu 34 y; oğlu Həsən 6 aylıq”.

Bu sənəddən görünür ki, Hacı Əliş ağa Səmənd ağanın əmisi Əmiraslan ağanın oğludur və 1852-ci ildə, Aşıq Ələsgərlə eyni ildə doğulmuşdur. Beləliklə, “Sazlı-sözlü Göyçə” kitabının tərtibçiləri onun doğum tarixini 11 il əvvələ, Z.Məhərrəmov isə 20 il geriyə çəkmişdir.

Göründüyü kimi, Səmənd ağa, Mirzə Bəylər və Hacı Əliş ağa hər üçü 1919-cü ildə ölmüşdür.

Hacı Əliş ağa “Ağlar” rədifli şeirində deyir:

*Ayrı düşdüm vətənimdən, elimdən.
Düşən ağlar, vətən ağlar, el ağlar.
Əl çəkmərəm sünbülümdən, gülümdən,
Sünbül ağlar, bülbul ağlar, gül ağlar.*

*Günbəgün Hacıya artar azarın,
Çıxar asimana həm ahü-zarın.
Qazanda ləhədin, qəbir qazanın,
Külüng ağlar, kürək ağlar, bel ağlar.*

³⁵⁰ Sazlı-sözlü Göyçə. Bakı: 2018, s.99.

³⁵¹ Z.Məhərrəmov. XX əsr Göyçə aşığı mühiti. Bakı: 1997, s.21.

ZODLU ABDULLA
(1879-1943)

*Arif məclisində, qanan yanında,
Hər sözü dillərdə yayılan mənəm.
Eşqin atəşidi yanan canımda,
Qəza qamçısı ilə döyülən mənəm.*

*Taqət olmaz qəriblərin dizində,
Mürvət olar mərd igidin özündə.
Səksənində, doxsanında, yüzündə,
Qəflət yuxusundan ayılan mənəm.*

*Yatmış idim, bəxtim məni oyatdı,
Qəzanın qədəri kəməndin atdı.
Mahalım Göyçədi, sakinim Zoddu,
Sənətkar Abdulla deyilən mənəm.*

Göyçə mahalının Zod kəndində doğulub boya-başa çatan, orada yaşayıb-yaradan və orada da haqqın rəhmətinə qovuşan, “Zodlu Abdulla” və “Usta Abdulla” təxəllüsü ilə tanınan aşığı-şair Abdulla Rəhim oğlu Namazov özünü belə təqdim edir. Bu nümunədən onun şeir texnikasının, yaradıcılıq üslubunun kifayət qədər gözəl olduğunu görürük.

Haqqında yazan müəlliflər onu belə tanıdılar.

R.Mehdiyev tərtibçisi olduğu “Usta Abdulla. Şeirlər” kitabının ön sözündə yazır: “Usta Abdulla (Abdulla Rəhim oğlu Namazov, ona bəzən Zodlu Abdulla da

deyirlər) 1865-ci ildə Zod kəndində doğulmuşdur. Şeiri - sənəti sevən atası xarrat Rəhimin evi aşıqların görüş və yarış yeri olmuşdur. Aşıq məclisləri Abdullaya öz dərin təsirini göstərmiş, get - gedə gözəl bir məktəbə çevrilmişdir.

Beləliklə, heç bir məktəb üzü görməyən, dülgər kimi tanınan Abdulla nəticədə dərin zəkalı, geniş məlumatlı kamil bir sənətkar səviyyəsinə yüksəlir. Xalq şeirinin gəraylı, qoşma, müxəmməs, təcnis və başqa formalarında dərin məzmunlu əsərlər yaradır”.³⁵²

Müəllif Usta Abdullanın 78 il yaşadığını, yəni 1943-cü ildə vəfat etdiyini qeyd edir.³⁵³

T.Göyçəli yuxarıdakıları cüzi dəyişikliklə təkrar edir: “Zodlu Abdulla (Abdulla Rəhim oğlu Namazov) 1865-ci ildə Göyçə mahalının Zod kəndində dünyaya gəlmişdir. Atası xarrat Rəhim aşılıq etməsə də, sazın-sözün vurğunu olmuşdur. Ona görə də dövrün bütün qabaqcıl adamları, söz-sənət xiridarları bu müqəddəs ocağa düşər, tez-tez sənət imtahanı açarlarmış. Hələ körpəlikdən sazlı-sözlü bir aləmdə boy atan balaca Abdulla get-gedə püxtələşib, gördüklərinin, eşitdiklərinin təsirlə söz qoşub, saz çalmağa başlayıb”.³⁵⁴

Atası kimi dülgərlik edən sənətkar Usta Abdulla adı ilə tanınıb, ad-san qazanıb. Onun qoşma, gəraylı, cığalı təcnis və digər janrlarda yazılmış şeirlərində ictimai-əxlaqi motivlər də, məhəbbət mövzusu da, nəsihətamiz misralar da var. Onun “Mən” rədifli

³⁵² Usta Abdulla.Şeirlər. Bakı: 1976, 3-4.

³⁵³ Yenə orada, s.6.

³⁵⁴ T.Göyçəli. Göyçə aşığı məktəbi. Bakı:1998, s.66.

qoşması Usta Abdullanın xarakterini açır, davranış normalarını necə başa düşdüyünü göstərir, düzgün saydığı əxlaqi prinsipləri oxucularına da tövsiyyə edir:

*İnsan odur, fikirləşə, düz seçə,
Kimnən gəzim, necə gəzim, harda mən?
Uyğun ola yoldaşlarım özümə,
Danışanda utanmayım orda mən.*

*Gərək hörmət edəm özüm - özümə,
Danışanda sərhəd qoyam sözümlə.
Uzanmaya qoşa barmaq gözümlə,
Çırpınmayam balıq kimi torda mən.*

*Mən sevirəm səxavəti, izzəti,
Bir edənə beş edərəm hörməti.
Mənə görə biri çəksə zəhməti,
Çatdıraram üryan olsam qarda mən.*

*Abdullayam, hər hesabı qanmışam,
Haqsızlığa alışmışam, yanmışam.
Çoxlarını candan artıq sanmışam,
Yaxın gələn heç görmədim darda mən.*

“Sazlı-sözlü Göyçə” kitabında isə Usta Abdulla belə təqdim edilir:

“Usta Abdulla təxminən 1865 - ci ildə Göyçə mahalının Zod kəndində anadan olmuşdur. Onun atası dülgərlik sənətini oğluna da öyrətmiş və bu səbəbdən də Abdullaya “Usta Abdulla” demişlər. O, yazdığı şeirlərdə də çox zaman “usta” sözünü adının əvvəlində işlətməmişdir.

Usta Abdulla mollaxanada təhsil almışdır. O, Ələsgər ocağı ilə daim ünsiyyətdə olmuş, şeirlərin müzakirə edildiyi ədəbi məclisdə iştirak eləmiş, özünün yazdığı şeirləri də müzakirəyə təqdim etmişdir. Bəlkə buna görə də, Aşıq Ələsgər onu öz oğlanlarından seçməmişdir.

Aşıq şeirinin müxtəlif janrlarında qələmini sınaayan Abdulla təcnis yazmağa çox meyl göstərmişdir.

1943-cü ildə Gəncədə olarkən vəfat etmiş və vəsiyyətinə görə “İmamzadə” adlanan qəbiristanlıqda dəfn olunmuşdur”.³⁵⁵

Usta Abdullanın yaradıcılığında “Arasında” rədifli gözəl bir gəryılısı da oxucuya zövq verir:

*Səhərdən sərv boylunu
Gördüm bağlar arasında.
Tüstüm arşə bülənd oldu,
Yandım yağlar arasında.*

*Yandım, yetirən olmadı,
Mətləb bitirən olmadı.
Öldüm, götürən olmadı,
Qaldım ağlar arasında.*

*Eşqin firqətindən çaşdım,
Zülfün toruna dolaşdım.
Abdullayam, sənsiz aşdım,
Gəzdim dağlar arasında.*

³⁵⁵ Sazlı-sözlü Göyçə. Bakı: 2018, s.108.

Zod kəndinin 1886-cı ilə aid Kameral siyahısında Abdullanın ailəsi belə qeyd edilmişdir:

“137.49.Rəhim Namaz oğlu 47 y; oğlu Abdulla 7 y; qardaşı oğlu Məmməd Yusif oğlu 23 y (ailədə 6 qadın var)”.

Sənəddən görürük ki, Usta Abdulla indiyə qədər hesab edildiyi kimi 1865-ci ildə deyil, 1879-cu ildə doğulub, əgər doğrudan da 1943-cü ildə vəfat edibsə, R.Mehdiyevin və digər müəlliflərin yazdığı kimi 78 deyil, 64 il yaşayıb.

Kameral təsvirdə Abdullanın əmisi Məhərrəmin də ailəsi qeyd edilib:

“48.49.Məhərrəm Namaz oğlu 45 y; oğlanları: Mikayıl 17 y; Babaxan 7 y (ailədə 3 qadın var)”.

Sənəddən Rəhimgilin 3 qardaş olması aydın olur: Rəhim, Məhərrəm və Yusif. Yusif artıq vəfat edib və onun oğlu və digər ailə üzvləri də Rəhimin ailəsindədir . Rəhimin ailəsindəki 6 qadıdan bir neçə nəfəri çox güman ki, qardaşı Yusifin ailə üzvləridir.

Z.Məhərrəmov Usta Abdulla ilə bağlı maraqlı bir məlumat verir:

“Usta Abdullanın (Zodlu Abdulla-Z.M) yaradıcılığında Aşıq Ələsgərin oğlu Bəşirlə mollaxanada birlikdə təhsil alması və onların arasındakı dostluq əlaqələri xüsusi rol oynamışdır”³⁵⁶.

Aşıq Ələsgərin 1821-ci ildə doğulduğunu, 41 yaşında evləndiyini və böyük oğlu Bəşirin bu evlilikdən 5 il

³⁵⁶ Z.Məhərrəmov.XX əsr Göyçə mühiti. Bakı: 1997, s.23.

sonra dünyaya gəldiyini yazan İ.Ələsgərə görə Bəşir 1867-ci ildə doğulmuşdur. Belə olan halda, Usta Abdulla özündən 12 yaş böyük olan Bəşirlə necə mollaxanaya gedə bilərdi? Halbuki, böyük alim Firudin bəy Köçərlinin yazdığı kimi mollaxana təhsili cəmi 4 il idi və uşağı adətən 7 yaşında mollaxanaya qoyurdular.

Folklorşünas Ə.Axundov isə düzgün olaraq Ələsgərin 25 yaşında evləndiyini yazır və bizim hesabımızla, Bəşirin doğum tarixi 1882-ci ilə düşür, çünki Ələsgər 1852-ci ildə doğulub və 1877-ci ildə evlə-nib, İ.Ələsgərin dediyi kimi Bəşir Ələsgərin ailə qur-masından 5 il sonra dünyaya gəlib. İ.Ələsgərin qüsurlu “modelində” isə Ələsgər 41 yaşında “evləndirilir”. Əgər 25 yaşında evlənsəydi, İ.Ələsgər Bəşirin 1851-ci ildə doğulmasını yazmalı idi, bu isə sonrakı hadisələrlə, Bəşirin özünün evlənməsi tarixi ilə uzlaşmırdı. Məsələn, “Dəli Alı” dastanına görə, Aşıq Ələsgər toydan yığılan nəmərlə Bəşirə toy eləmək istəyirmiş. Ələsgərin Dəli Alı ilə görüşünün 1905 - 1910-cu illərdə baş verdiyini nəzərə alsaq, belə çıxır ki, Aşıq Ələsgər 55 yaşlı Bəşirə toy etmək istəyirmiş! Təbii ki, bu ehtimal inandırıcı görünmür.

1882-ci ildə doğulan Bəşirə təxminən 25 yaşında, yəni 1907-ci ildə toy edilməsi isə daha inandırıcıdır və faktlar da bunu təsdiqləyir.

Zod kəndi haqqında isə onu deyə bilərik ki, sazın-sözün beşiyi olan Göyçə mahalında bu kənd saz sənətini yaşadan mühüm mərkəzlərdən biri olmuşdur.

**DOĞUM TARİXİ DƏQİQLƏŞDİRİLMİŞ
AŞIQLAR VƏ EL ŞAİRLƏRİ**

		Əvvəlki doğum tarixi	Dəqiqləşdirilmiş doğum tarixi
1	Aşıq Valeh	1722	1766
2	Xaltanlı Tağı	1790	1789
3	Ağ Aşıq (Allahverdi)	1754	1791
4	Şair Məmmədhüseyn	1801	1816
5	Aşıq Alı	1801	1835
6	Aşıq Söyün Şəmkirli	1811	1838
7	Aşıq Ələsgər	1821	1852
8	Aşıq Musa	1830	1853
9	Molla Cuma	1854	1859
10	Şair Aydın	1825	1865
11	Aşıq Cəlil	1850	1868
12	Şair Məhəmməd	1857	1871
13	Aşıq Hüseyn Bozalqan	1863	1876
14	Mirzə Bəylər	1837	1851
15	Hacı Əliş Ağa	1841	1852
16	Zodlu Abdulla	1865	1879

Bibliografiya

Azərbaycan dilində

1. Aliyev A (Səfolu). Dərələyəz folklorunun regional xüsusiyyətləri. Bakı: 2008.
2. Allahamanlı M. Aşıq Valehin sənət dünyası. Bakı: 1991.
3. AMDTA, F.10, s.1, s.v.8.
4. AMDTA, F.10, s.1, s.v.13.
5. AMDTA, F.10, s.1, s.v.100.
6. AMDTA, F.10, s.1, s.v.101.
7. AMDTA, F.10, s.1, s.v.124.
8. AMDTA, F.29, s.1, s.v.3.
9. AMDTA, F.43, s.2, s.v.7183.
10. AMDTA, F.43, s.2, s.v.7385.
11. AMDTA, F.25, s.2, s.v.6.
12. AMDTA, F.43, s.2, s.v.7235.
13. AMDTA, F.43, siy.2, sax. vahidi 7348.
14. AMDTA, F.43, s.2, s.v.7374.
15. Aşıq Alı. Əsərləri (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi prof.H.İsmayılov). Bakı: 2006.
16. Aşıq Alı. Əsərləri (Tərtib edən və redaktor Q. Zimistanov). Bakı: 2013.
17. Aşıq Alı. Şeirlər (Toplayıb tərtib edənlər Ə.Əmirov, Ş.Əsgərov, M.Həkimov). Bakı: 1982.
18. Aşıq Alı. Təcnislər (Toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi Əli Əbülhəsənoğlu). Bakı: 1995.
19. Aşıq Ələsgər (Toplayanı H.Əlizadə). Bakı: 1934.
20. Aşıq Ələsgər (Toplayanı H.Əlizadə). Bakı: 1935.
21. Aşıq Ələsgər. III cəmi. Bakı: 1937.
22. Aşıq Ələsgər (Toplayanı və tərtib edəni İslam Ələsgərov). Bakı: 1956.
23. Aşıq Ələsgər. Əsərləri (Tərtib edəni, ön sözün və qeydlərin müəllifi İ.Ələsgər). Bakı: 2004.

24. Aşıq Hüseyn. Bakı: 1938.
25. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı: 2015.
26. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı. Dastanlar, hekayətlər. Bakı: 1987.
27. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı. Şeirlər. Bakı: 1973.
28. Aşıq Hüseyn Şəmki. (Toplayanı, tərtib edən, ön sözün müəllifi R. Rüstəmzadə). Bakı: 1991.
29. Aşıqlar (Toplayanı H. Əlizadə). 2 cildə, 2-ci c, Bakı: 1931.
30. Aşıqlar. Bakı: 1935.
31. Aşıqlar (Toplayanı H. Əlizadə). 2-ci nəşri. 1-ci hissə. Bakı: 1937.
32. Aşıqlar. Bakı: 1957.
33. Aşıq Valeh. Alçaqlı-ucalı dağlar (Tərtib edənlər: F. Mehdi və X. Mirzəyev). Bakı: 1970.
34. Azərbaycan aşığıları (Toplayanı H. Əlizadə). 2 cildə. 1-ci c. Bakı: 1929.
35. Azərbaycan aşığıları və el şairləri. 2 cildə. 1-ci c. Bakı: 1983.
36. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı: 1979.
37. Azərbaycan Respublikası Xatirə kitabı. 9-cu cild. Bakı: 2009.
38. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, C.10, Bakı: 1987.
39. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı: 1961.
40. Çəmənlı M. Yaddaş. "Azərbaycan", №2, 1986.
41. Çingizovlu Ə. Şuşa şəhəri (1750-1850). Bakı: 2009.
42. Dərləyəzli Ustd Aıq Cəlil (Tərtib edən N. Əhmədli). Bakı: 2018.
43. Dərləyəz folkloru (Tərtib edənlər: H. Mirzəyev, H. İsmaylov, Ə. Ələkbərli). Bakı: 2006.
44. Dərləyəz mahalının Kameral təsviri (Tərcümə edən, çapa hazırlayan və ön sözün müəllifi Nazir Əhmədli). Bakı: 2017.
45. Dərləyəzli K. Dərləyəz od içində. Bakı: 2001.

- 46.Dərələyəzli K.Aşıq Cəlil yaradıcılığı.// Dərələyəz qəz., 16.03.2013. №4(24).
- 47.El şairləri. Bakı:1930.
- 48.Erm.Milli Arxivi, F.90, s.1, sax.vah.88.
- 49.Erm.Milli Arxivi, F.90, S.1, s.v.90.
- 50.Erm.Milli Arxivi, F.90, siy.1, s.v. 95.
- 51.Erm.Milli Arxivi, F.93. s.1. s.v. 21.
- 52.Erm.Milli Arxivi, F.93, s.1, s.v.42
- 53.Erm.Milli Arxivi, F.93, S.1, s.v . 79.
- 54.Erm.Milli Arxivi, F.93. s.1. sax.vah.136.
- 55.Erm.Milli Arxivi, F.93, s.1, s.v.158
- 56.Erm.Milli Arxivi, F.93, s.1, s.v.165.
- 57.Erm.Milli Arxivi, F.93, s.1, s.v.42
- 58.Erm.Milli Arxivi, F.93, s.1, sax. vah.172.
- 59.Erm.Milli Arxivi, F.93, s.1, s.v.215.
- 60.Erm.Milli Arxivi, F.227, siy.1, sax.vah.20
- 61.Erm. Milli Arxivi, F.261, siy.1, sax.vah. 6.
- 62.Erm.Milli Arxivi, F.267, s.1, s.v. 7.
- 63.Erm.Milli Arxivi, F.267, s.1, s.v.15.
- 64.Erm. Milli Arxivi, F.267, s.1, s.v. 16.
- 65.Erm.Milli Arxivi, F.267, s.1, s.v.22.
- 66.Erm.Milli Arxivi, F.267, s.1, s.v.23.
- 67.Əhmədli N. Haqq-hahaqq seçilər Haqq divanında. Bakı: 2017.
- 68.Əhmədli N.Dərələyəzli Aşıq Cəlilin soykökü//Filologiya məsələləri. Bakı: 2018, №2.
- 69.Əhmədli N. Şair Məmmədhüseynin nəsil şəcərəsi//Filologiya məsələləri. Bakı: 2018, №3.
- 70.Əhmədli N. İstiqlal şəhidi Molla Cuma//Filologiya məsələləri. Bakı: 2018, №20.
- 71.Əhmədli N. Bir şeyird ki, ustadına kəm baxa//Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı: 2018, №1.
- 72.Əhmədli N. Dərələyəzli Aşıq Cəlil: Həyatı və yaradıcılığı//Dədə Qorqud. Bakı: 2018, №1.

- 73.Əhmədov T. Nəriman Nərimanov. Həyatı, mühiti, ədəbi yaradıcılığı. Bakı: 2006.
- 74.Ələkbərli Ə. Abbasqulu bəy Şadlinski. Bakı: 1996.
- 75.Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan. Vedibasar mahalı, 1-ci c. Bakı: 2000.
- 76.Ələsgər İ. Haqq aşığı Ələsgər. Bakı: 1999.
- 77.Ələsgər İ. Sazlı-sözlü Göyçə. Bakı: 2002.
- 78.Ələsgər ocağı (Toplayanı və tərtib edəni İ.Ələsgər). Bakı: 1991
- 79.Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: 1981.
- 80.Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı . Bakı: 1992.
- 81.Əfəndiyev P. Molla Cuma. Bakı: 2017.
- 82.Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri (Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi H.Məmmədov (Qaramanlı)). Bakı: 2000.
- 83.Göyçə mahalının Kameral təsviri. 1831-ci və 1842-ci illər (Tərcümə, tərtib və ön sözün müəllifi N.Əhmədli). Bakı: 2017.
- 84.Göyçəli T. Göyçə aşığı məktəbi. Bakı: 1998
- 85.Haqq Aşığı. Vücutnamədən-Cahannaməyə. Bakı: 2014.
- 86.Həkimov M. Aşığı Valehin həyat və yaradıcılığı. ADPU-nun əsaslı kitabxanası. Bakı: 1986.
- 87.Həkimov M. Azərbaycan aşığı ədəbiyyatı. Bakı: 1983.
- 88.İrəvan əyalətinin Kameral təsviri. 5 cildə. I cild. İrəvan şəhərinin Kameral təsviri (Tərcümə, tərtib və giriş mətninin müəllifi: N.Əhmədli). Bakı: 2018.
- 89.İsmayılov H. Aşığı yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı: 2002.
- 90.İsmayılov H. Göyçə aşığıları və el şairləri. I cild. Bakı: 2003.
- 91.Kazımov Q. Aşığı Cəlilin soracağı ilə.// “Qobustan” jur., 1989, №3, s.21-23.
- 92.Kəngərli Q. Aşığı Cəlil kimdir? //”Ozan” qəz., 29.02.1992, №2(2).

- 93.Kərimli A.O. "Göyçə aşiq məktəbi". Musiqi dünyası jurnalı. Ağ Aşiq Allahverdi.
- 94.Kolanlı Həsən Şıxavəndli. Aşiq Valeh.I kitab.Bakı:2011.
- 95.Koroğlu (Tərtib edəni V.Xuluflu). Bakı: 1927
- 96.Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. I c, Bakı: 1978.
- 97.Qarabağnamələr. I kitab. Bakı: 2006.
- 98.Qarabağnamələr. III kitab. Bakı: 2006.
- 99.Qasımlı M. Aşiq sənəti. Bakı: 1996.
- 100.Qasımlı M. Folklor və ədəbiyyat araşdırmaları. Bakı: 2017
- 101.Qasımova S. Aşiq Hüseyn Bozalqanlının həyatı və sənəti. Filologiya elmləri namizədi.... dissertasiya. Bakı: 2008.
- 102.Qasımova S.Hüseyn Bozalqanlının poetik irsi. Bakı: 2012.
- 103.Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: 1974.
- 104.Qayıbov H.Ə. Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir. I c. Bakı: 1986.
- 105.Qazax nahiyyəsinin Kameral təsviri (Tərcümə, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi N.Əhmədli). Bakı: 2018.
- 106.Məhərrəmov Z. XX əsr Göyçə aşiq mühiti.1920-1950-ci illər. Bakı: 1997.
- 107.Mərkəzi ostan. bao.az saytı (29-12-2014).
- 108.Mirzə A. Xaltanlı Tağı. Bakı: 1999.
- 109.Mirzəyev A. Xaltanlı Tağının yaradıcılığı (Filologiya.elmləri namizədi.... dissertasiya). Bakı: 2002,
- 110.Mirzəyev H. Azərbaycan aşiq sənətinin bəzi ustadları haqqında.//Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. 40-cı kitab, Bakı: 2012, s.142-143..
- 111.Mirzəyev H. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı. Bakı: 2004.
- 112.Molla Cümə.Əsərləri (Toplayanı, yazıya alanı və tərtib edəni P.Əfəndiyev). Bakı: 1995.
- 113.Molla Cümə. Əsərləri (Tərtib edəni və ön sözün müəllifi P.Əfəndiyev). Bakı: 2006.

- 114.Molla Cuma. İsmi Pünhan. Bakı: 2016.
- 115.Molla Cuma. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I cild (Toplayan, transliterasiya və tərtib edən, ön sözün, izahat, qeyd və şərhlərin müəllifi M.Yarəhmədov). Bakı: 2000.
- 116.Molla Cümə. Şeirlər (Tərtib edən P.Əfəndiyev). Bakı: 1966.
- 117.Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: 1944.
- 118.Mürsəlov M, Namazov Q. Şair Tağı //BDU-nun emi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. №1.
119. Namazov Q. El çələngi (Xalq şeirindən seçmələr). Bakı: 2004.
- 120.Namazov Q.Ozan-aşıq sənətinin tarixi. Bakı: 2013
- 121.Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. 2 cildə. 2-ci c. Bakı: 2014.
- 122.Nəvvab M.M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı: 1993.
- 123.Paşayev S. XIX əsr Azərbaycan aşığı yaradıcılığı. Bakı: 1990.
- 124.Paşayeva Q. Haqq aşığının haqqı// Aşıq Hüseyn Bozalqanlı.Secilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı: 2015.
- 125.Rza Ş. Ustad Aşıq// Aşıq Hüseyn Bozalqanlı.Şeirlər. Bakı: 1973, s.3-4.
- 126.Sarıvəlli O. Qüdrətli şair, ustad sənətkar. Bakı, 1971.
- 127.Sazlı-sözlü Göyçə. Bakı: 2018.
- 128.S.Mümtaz ad. Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, F. 340, s.4, s.v.79.
- 129.S.Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, F.360, s.5, s.v.3.
- 130.Şamil Ə. Dastanlaşmış ömürlər. Bakı: 2001.
- 131.Şamil Ə. Sallı Aşıq Cəlil.//”Dədə Qorqud” jur., 2007, N3, s.67-75.
- 132.Şamilov Ə. Aşıq Alının ustadı kimdir?//Sovet Naxçıvanı qəz, 27 aprel 1983, N98.
- 133.Şamilov Ə. El sənətkarları. Aşıq Cəlil // “Sovet Naxçıvanı” qəz, 15.12.1985, №291 (14329).
- 134.Şəmsilcədid.El aşığıları//Dan yıldızı, N4, 1926, s.29-30.

- 135.Şərrur-Dərələyəz qəzasınının Əyal (ailə) dəftəri. Erm.Milli Arxivi, F.93, s.1, s.v.221.
- 136.Telli saz ustadları (Tərtib edəni Ə.Axundov). Bakı: 1964.
- 137.Usta Abdulla. Şeirlər. Bakı: 1976.
- 138.Ustad aşıqlar (Tərtib edənləri: P.Əfəndiyev, M.Həkimov, N.Məmmədova). Bakı: 1983.
- 139.Vəliyev.V. Azərbaycan folkloru. Bakı: 1985
- 140.Vilayətoğlu S. Oğuz elinin müqəddəs ocağı: Göyçə. Bakı: 2006.
- 141.Yaquboğlu A. Daşkənd aşıqları və şairləri. Bakı: 2008.
- 142.Yarəhmədov M. Molla Cuma. "Bakı" qəz., 25 aprel 1969.

Türk dilində

- 1.Ali Şamil. Sallı Aşiq Celil.//Folklor-Edebiyyat (Nahçıvan özel sayısı), №3(51), s.179-184

Rus dilində

- 1.АКАК,Т.7, док.512.
- 2.АКАК, Т.6, Ч.2.
- 3.Марков Ф.Т.Экономический бытъ государственных крестьян Эриванского уезда //Матер. для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Тифлис: 1886, Том 3, часть 1.
- 4.Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Т.3. Персидская война 1826-1828 г. Изд. 2-ое. СПб: 1888.
- 5.Шопен И. Исторический памятник Армянской области в эпоху ее присоединение к Российской Империи. С.Пб: 1852.

MÜNDƏRİCAT

Folklorşünaslıqda	
yeni mərhələ	3
Müəllifdən	16
Aşıq Valeh	20
Xaltanlı Tağı	71
Ağ Aşıq (Allahverdi)	89
Şair Məmməd Hüseyin	125
Aşıq Alı	138
Aşıq söyün Şəmki rli	167
Aşıq ələsgər	183
Ustadla şəyirdin deyişməsi	220
Göyçəli Aşıq Musa	231
Molla Cuma	238
Şair Aydın	262
Dərələyəzli Aşıq Cəlil	268
Dərələyəzli Aşıq Cəlil	292
Aşıq Hüseyin bozalqanlı	296
Dörd zodlu Səmənd ağa	327
Mirzə Bəylər	335
Hacı Əliş Ağa	343
Zodlu Abdulla	345
Bibliografiya	352

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
Professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Yadigar Mirbağırzadə

Çapa imzalanmış 26.09.2019
Şerti çap vərəqi 22,5. Sifariş № 149
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib, çap olunmuşdur
E-mail: nurlan1959@gmail.com
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4